

Norsk Arkivforum

Nr. 12

Redaktører: Per Madsen og Jørgen H. Marthinsen

© Arkivarforeningen 1996

ISBN 82-548-0046-4 (hft)

Redaktør: Vilhelm Lange, Riksarkivet

Omslagsfoto: Riksarkivet

Bildet viser Helge Paulsen med nøklene til krutthuset på Hovedøya til oppbevaring i Riksarkivet natten over. Høsten 1973

Struktur og form: Runhild Bakken og Olav Rør

Trykk: Lobo Grafisk A/S, Oslo

Forord

Dette festskriftet tilegnes forskeren og arkivmannen Helge Paulsen som fyller 70 år 30. januar 1996. Han går over i pensjonistenes rekke etter 31 år i Riksarkivets og forskningens tjeneste.

Enkelte av forfatterne må betegnes som spesialister på de områdene de skriver om. Andre ser på seg selv som nybegynnere. Mange av forfatterne skulle ha ønsket seg Helge som veileder. Dette har vi imidlertid avstått fra å be om. Derved må vi også leve med risikoen for at Helge selv blir den første som setter oss fast eller peker på at dette har han behandlet tidligere.

De redaksjonelle retningslinjene har vært flere. Det er først og fremst Yngre avdeling II og Forsvarsarkivet som feirer Helge med dette festskriftet. Samtlige bidragsyttere arbeider eller har arbeidet i disse to avdelingene. Heri ligger en føring for valg av temaer. Det har videre vært en hoveddramme rundt okkupasjonstiden og den nærmeste tiden etterpå – en periode som Helge selv har arbeidet med og blir assosiert med. Festskriftet er også et resultat av en konsentrert innsats med arkivfaglig og forskningsmessig kompetanseheving innenfor Yngre avdeling II og Forsvarsarkivet.

De selvbestaltete redaktørene takker Riksarkivaren for finansiering av utgivelsen slik at festskriftet kunne inngå i rekken av Norsk arkivforum. Arbeidet med å gi teksten struktur og form er foretatt av Runhild Bakken og Olav Rør – uten dem ville resultatet blitt langt mindre attraktivt.

Forsvarsarkivet og Yngre avdeling II

6. januar 1996

Per Madsen

Jørgen H. Marthinsen

Innhold

Helge Paulsen – forskeren og arkivmannen 9

Av Jørgen H. Marthinsen

Oversikt over landssvikarkivet 18

Av Steinar Wang

Innledning 18

Erstatningsdirektoratets register 18

Politikamrenes arkiver 19

Kilder 37

Om landssvikarkivet 38

Av Ole Kolsrud

Bakgrunnen 38

London-anordningene 41

Landssvikarkivets tilblivelse 47

Landssvikarkivets struktur 50

Enkeltsakenes struktur 55

Proveniensproblemet 60

Sambandsmannen 63

Av Bjørn Nistad

Næringsdepartementet 63

Rasjoneringssaker 68

Personalsaker 71

Sambandsmannen i de andre departementene 73

Vurdering av sambandsmannens funksjon 74

Kilder og litteratur 77

Norsk – tysk kompetansestrid 1940-1945

– krigsbarnproblematikken 78

Av Kåre Olsen

Hovedtrekk ved håndteringen av krigsbarnsaken under krigen 81

Aktuelle problemstillinger 85

Kildegrunnlaget 87

Forholda innen Sosialdepartementet 88

Betydningen av personlige kontakter hos motparten 96

Tyskerne gikk utenom 102

Oppsummering 106

Folkedomstolen – «en skyggedomstol» 111

Av Per Madsen

Innledning 111

Kilder 112

Opprettelse: bakgrunn, formål, oppgaver 113

Dommere, aktor og forsvarer 116

Aktor 124

Statspolitisjef Marthinsens ambisjoner 130

Folkedomstolen sier «nei» ! 134

Avslutning/oppsummering 138

Flygetidsboken som luftfartshistorisk kildemateriale 140

Av Eirik Sandberg

Dokumentet 140

Mangfoldet 143

Likheter 147

Forskjeller 149

Andre opplysninger 150

Oppsummering 152

Kilder (Riksarkivet) 153

Tysk kystforsvar i Vestfold som del av Oslofjordområdets forsvar 154

Av Odd T. Fjeld

Det tyske angrepet 154

Okkupasjonen og tysk oppbygging av forsvaret 157

Organiseringen av forsvaret av Oslofjordområdet 164

De enkelte kystforsvarsanlegg i Vestfold 166

Kildehenvisninger 176

Svartelister og rosa kort 177

Av Eli Fure

Nektelsessystemets opprinnelse og utvikling 177

Rosa kort 179

Hvem fikk rosa kort? 180

Saksgang ved nektelse 181

Innstillinger og protokoller 183

Saksgang ved deportasjon eller nektet landlov U.S.A. 184

Opphevelser av vedtak om hyrenekt 184

Sanering og makulering av saker 185

Hva er kassert og bevart i virkeligheten? 187

Etisk kassasjon eller bevaring 188

Plan eller improvisasjon? 192

Av Nina Hveem Carlsen

Finnmarkskontorets dilemma i gjenreisningsårene 192

Bakgrunnen 193

Improvisasjon 195

Plan 196

Finnmarkskontoret opprettes 198

Mål og midler – Finnmarkskontorets organisasjon 199

Fagstyre og planstyre 203

Demokratiet i fare? 204

Virkelighetens krav 205

Berettiget kritikk? 206

Folkestyre og demokratiske institusjoner 208

Gradvis avvikling over flere år 210

Avdelings- og kontororganisasjonen i mars 1947 211

Administrativ struktur vinteren 1948 212

Avslutning 214

Kilder og litteratur 216

Tysklandskontingentene og deres arkiver 217

Av Trygve Moe

Innledning 217

Bakgrunn 218

Våpen, utstyr og forsyninger 222

Organisasjon 223

Utdannelsen i Norge 223

Transportene 227

De norske okkupasjonsområdene 228

Fritiden 234

Øvelser utenom garnisonene 237

Avslutningen 239

Arkivene etter Tysklandskontingentene 241

Kilder 243

En bibliografi 244

Helge Paulsen – forskeren og arkivmannen

Av Jørgen H. Marthinsen

Jørgen H. Marthinsen f. 1941. Cand. philol. 1971, Universitetet i Oslo. Prosjektleder for Forsvarsarkivet og avdelingsarkivar i Yngre avdeling II, Riksarkivet. Publikasjoner og artikler om arkivfaglige, administrasjonshistoriske og regionhistoriske emner.

Navnet Helge Paulsen i Riksarkivet viser ikke bare til en bestemt person; det er også et begrep. Begrepet omfatter vennlighet, medmenneskelighet, hjelpsomhet – i særlig høy grad overfor såvel kollegaer som forskere og andre etterspørrere av arkivinformasjon. Begrepet dekker også dobbeltkompetansen arkiv og forskning. Helge Paulsen er nestor blant det vitenskapelige personalet i Riksarkivet.

Helge Paulsen ble født på Nøtterø 30. januar 1926 og vokste opp med åtte søsken i det han selv karakteriserer som en alminnelig arbeiderfamilie. Selv om det ikke var særlig romslige økonomiske forhold, var det et hjem med vekt på grunnleggende verdier innenfor åndsliv og kultur. Barnedomshjemmet var preget av hyppig bruk av folkebiblioteket og høytlesing – noe som fikk stor betydning både for Helge og for alle hans søsken. Moren, Ragnhild Paulsen, som var født i 1897 og med folkeskole som eneste formelle utdanning, var en utvilsom språkbegavelse. Etter at alle barna var ute av huset og i en alder av 70 år startet hun et omfattende arbeide med nøtterømålet. Hun utarbeidet da en ordsamling over nøtterømlandsmålet omkring 1900.

Helge vokste opp med morens interesse for ord og språk, en arv som utvilsomt har betydd mye. Hennes interesse for historie og lokalhistorie førte også til en påvirkning som bidro til at han senere valgte historie som sitt hovedfagsstudium. Da var det hans tur til å gi faglig støtte og påvirkning tilbake til moren.

Arkivmaterialet på Hovedøya var for en stor del lagret i høye reoler, delvis bestående av meterkasser. Med litt varierende innhold veide kassene 40-60 kg. Det ble mange tunge løft. Betjeningen av disse arkivene var derfor en krevende øvelse. Bildet viser snekrede fastreoler med stor høyde. Manglende ordening og emballasje gjorde det hele ekstra vanskelig. Foto: Jan Erik Olsen, Aktuell nr. 18, 6. mai 1967.

Helge kommer fra en slekt der den mannlige delen var sjøfolk i flere generasjoner. Faren, begge bestefedrene, alle oldefedrene og flere ledd bakover hadde vært til sjøs. Det ville også han selv. Han ble konfirmert i 1940, og hadde det ikke vært for krigen, hadde han da reist ut med en gang. I stedet ble det middelskole og gymnas – og fredsruss våren 1945. Derfra bar det rett til sjømannskontoret, men før han rakk å komme seg ut, ble han ledet inn på studier ved Universitetet i Oslo. Det var hjemmefrontfolk i Tønsberg som anonymt tildelte ham et stipendium på kr 5000 til universitetsstudier.

Høsten 1945 befant han seg derfor i Oslo; bodde på sovesal på Nordre Skøyen hovedgård som fungerte som studentbolig. Dette semesteret studerte han språkvitenskap og fonetikk i tillegg til forberedende prøver i filosofi og oppstart av studier til latin forberedende. Dette høstsemesteret skulle senere vise seg å være cand. philol. Helge Paulsens eneste ordinære studieperiode ved Universitetet.

Mens han var i Oslo, fikk han tilfeldigvis lese om utlyste amerikastipendier; han søkte, og fikk stipendium til studier i U.S.A. fra årsskiftet 1945/46. Han dro til Indiana som en av den første gruppen på 12 norske studenter til U.S.A. etter krigen. Stipendiet skulle dekke kost, losji og skolepenger – resten måtte han finansiere gjennom arbeid ved siden av studiene. Ved Valparaiso University, Indiana, gikk han etter en opptaksprøve direkte inn i andre studieår. Han studerte ved dette universitetet i tre semestre, fra mars 1946 til mars 1947. I denne tiden hadde han amerikansk historie som hovedstudium ved siden av engelsk, tysk, fransk, spansk og portugisisk. Når vi dessuten kan legge til at han på egen hånd hadde satt seg inn i russisk slik at han kunne ta seg fram i en russisk tekst, er det tydelig at legningen og interessen for språk fikk stor uttelling.

Etter de tre semestrene fikk han vanskeligheter med videre finansiering, reiste til New York og mønstret på en norsk båt. Deretter ble det fart på Sør-Amerika, avmønstring i New York, reise tvers over kontinentet og nok en norsk båt i San Fransisco. Og så sto Stillehavet og Østen for tur. Han var da ute i tre år, verden rundt, mest i Østen før han dro hjem til maskinistskole i Tønsberg og verneplikt i Kystartilleriet – Oscarsborg og Bolærne. Deretter var det ut til utenriks sjøfart igjen. Da han gikk i land for godt, var det med 7 års fartstid og fagutdannelse i maskin.

På land bar det tilbake til høyere utdanning. Etter fullført lærerskole i 1960 virket han som lærer i noen år i Oslo-skoler. Parallelt med lærergjerningen tok han opp igjen studier ved Universitetet i Oslo med latin forberedende, engelsk mellomfag og historie mellomfag. I oktober 1964

ble han på dette grunnlaget aspirant i Riksarkivet i 3/5 stilling. Hans senere karriere i Riksarkivet består av engasjement som arkivar II fra 1.1.1967, fast organisert stilling fra 1.1.1970 og opprykk til førstestamanuensis 1.7.1975 etter kvalifikasjonsbedømmelse.

Før han kunne bli arkivar, måtte han ha full embetseksamen. Etter sine to mellomfag ville han derfor gå rett på historie hovedfag, men her lå det kjelker i veien. Akkurat i disse årene ble muligheten til å la lærerprøven inngå i en cand. mag. grad tatt bort – for senere å bli innført igjen. Han måtte følgelig avlegge enda en universitetsseksamen før han ble cand.mag. Helge fikk dispensasjon fra en del formelle krav for å framstille seg til eksamen i statsvitenskap grunnfag. Uten å følge den ellers obligatoriske undervisningen og med kun ett semesters studium ved siden av 3/5 arbeidsdag i Riksarkivet fikk han framstille seg til eksamen i statsvitenskap. Da alle formaliteter deretter var i orden, startet han på historie hovedfag.

Som hovedfagsoppgave valgte Helge å ta for seg Reichskommissariat og «motytelsene» under riksrådsforhandlingene, det hele basert på kilder i de tyske arkivene i Riksarkivet. Disse arkivene var for en stor del uordnet, og han måtte derfor gå gjennom ca. 1000 pakker med slikt materiale før det kunne bli noen hovedoppgave.

Han hadde særdeles vanskelige arbeidsforhold i krukthusene på Hovedøya. Hans ordningsmeritter er likevel nærmest endeløse. Med utgangspunkt i et samlet ansvar for alt som lå lagret i magasinene på Hovedøya laget han oversikt over alt dette. Han har ordnet utallige deler av tyske arkiver hvorav det aller meste lå i totalt kaos. Videre har han bl.a. ordnet Flyktningearkivene fra Sverige 1940-1945, Finansdepartementets representant i Stockholm under okkupasjonen, Finanskontorets arkiv.

En rekke av disse arkivene ble derved tilgjengelige for forskere mens materialet ennå lå på Hovedøya. En annen konsekvens av dette ordningsarbeidet var at Helge selv måtte transportere etterspurte arkivalier mellom krukthusene og lesesalen på Bankplassen. Særlig vinterstid var dette en tung jobb, med truger som nødvendig hjelpemiddel på Hovedøya.

Arbeide med kartlegging og eventuell hjemføring av norske arkivsaker i utlandet har alltid vært betraktet som viktig for et Riksarkiv, så også for det norske. Også på dette feltet har Helge ytet viktige bidrag til nytte for både arkivmedarbeidere, parter og forskere. Han arbeidet for Riksarkivet i Bundesarchiv/Militärarchiv, Freiburg im Breisgau i Forbundsrepublikken

Tyskland somrene 1969 og 1970. I 1970 var han også i arkivet ved Imperial War Museum, London, for å registrere og få hjemført til Norge tyske arkivsaker fra Norge.

Under Lindøysund magasin hadde en revefamilie sitt hi våren 1977. Revemora utviklet tillit til Helge som her mater henne med egen nistemat, brødkive med leverpostei. Foto: Riksarkivet.

I forskningssammenheng har Helge satt spor etter seg på to hovedområder, okkupasjonstiden med utgangspunkt i tyske arkiver på den ene siden og lokalhistorie på den andre. Han har også i høy grad bidratt til organisering av forskning. Han var blant stifterne av Samtidshistorisk forskningsgruppe i begynnelsen av 1960-årene, ble dens første redaktør og redigerte de to første samleverkene fra Gruppen i 1968 og 1969.

For en samlet oversikt over hans vitenskapelige produksjon vises til bibliografi annet sted i festskriftet. Hans produksjon innenfor okkupasjonstidens historie er omfattende, og hans innsikt i tyske kilder er uten sidestykke. Dette gjelder både militær og sivil tysk forvaltning i Norge. Han har spesielt ofret Terboven skarp oppmerksomhet og har nærmest fulgt ham fra dag til dag under okkupasjonstiden.

Helge på sitt kontor i første etasje i Lindøysund magasin våren 1977. Foto: Riksarkivet.

I tiden 1971-1973 deltok han med permisjon fra Riksarkivet i forskningsprosjektet Norge og den annen verdenskrig. Han har veiledet en lang rekke hovedfagsstudenter og andre forskere i historie og har vært delaktig i mange avhandlinger selv om dette ikke alltid kommer like tydelig fram i selve avhandlingene. Det kan trygt slås fast at en god del slike avhandlinger ville ikke ha blitt til uten Helges uegennyttige bistand.

Det er alminnelig kjent at Helge med en raus holdning og hånd har overlatt sine egne omfattende forarbeider og forskningsresultater til bruk for andre forskere. Som eksempler kan nevnes professor Alan S. Milward, London med «The Fascist Economy In Norway» og lektor Oscar Mendelsohn, Oslo, med bind 1 av Jødenes historie i Norge. Begge takker Helge for dette i sine respektive forord. Professor dr. Hans-Dietrich Lock, Berlin, refererer en rekke steder i sin bok «Quisling, Rosenberg und Terboven» til bistand og opplysninger fra Helge Paulsen.

Helge har skrevet lokalhistorie for hjembygda, Nøtterøy, et verk der han har hatt stor nytte av morens omfattende språklige arbeider. Til nå har det blitt publisert ett bind, Nøtterøy 1800-årene, i tillegg til artikler og foredrag. Dette er basert på fritidsvirksomhet over en årrekke. Og han arbeider med fortsettelsen fram til ca. 1970. I 1988 fikk han Nøtterøy kommunes kulturpris for sitt store arbeid med kommunens historie. Denne prisen satte han naturlig nok høyt, ikke minst fordi hans mor tidligere hadde fått den samme prisen for sitt arbeid med nøttlands målet.

Parter slik de er definert i Forvaltningsloven, består av mange forskjellige typer av arkivbrukere. Krigsbarn utgjør en liten gruppe brukere. Dette er barn med norske mødre og tyske fedre fra okkupasjonstiden 1940-1945. Disse barna og deres barn igjen har de senere årene i stigende grad søkt etter sitt opphav, sin identitet, og det må søkes i Riksarkivets materiale etter nødvendig dokumentasjon. Det er ofte svært vanskelig å finne relevante opplysninger for disse barna, opplysninger som de har lovmessig krav på. Vanskelighetene beror på arkivsituasjonen med delvis uordnede og uregistrerte arkiver.

I denne sammenhengen har Helge på mange måter vært en garantist for krigsbarnas rettssikkerhet. Han har foretatt omfattende arkivundersøkelser, laget veiledninger for andre saksbehandlere som skulle overta saksområdet etter ham og på denne måten etablert et rettssikkerhetsmessig grunnlag for disse partene. Det er svært mange krigsbarn og deres foreldre og familier som har grunn til å takke personen Helge Paulsen for opp-

lysninger om sine røtter og sin tidligere ukjente, nålevende nære familie. Helge har med sin unike kombinasjon av forsker, arkivar og medmenneske som tar ansvar, gitt mange krigsbarn et nytt fundament i livet.

Flere hyllekilometer arkivsaker ble flyttet fra Hovedøya til nybygget på Kringsjø i 1977. Her hives en palle på 8 hm arkivsaker på bilen utenfor Store Østre Magasin under Helges oppsikt. Foto: Riksarkivet.

Den samme profesjonalitet og samvittighetsfulle holdning har i like stor grad materialisert seg overfor en annen svak gruppe, de mange utenlandske krigsfanger og tvangsarbeidere i Norge under krigen. Såvel det internasjonale Røde Kors som forskjellige lands utenriktjenester har nytt godt av Helges kompetanse. Dette gjelder først og fremst saker om tysk krigserstatning for de mange polakker, russere, serbere og andre som led vondt i leire og på slavearbeid, spesielt i Nord-Norge. Det gjelder imidlertid også i høy grad fangenes og tvangsarbeidernes etterkommere som i dag ønsker opplysninger om sine nærmeste, om sine røtter.

Det er godt kjent i miljøet omkring Riksarkivet at Helge var preseterist til artium og at hans eksamensresultater fra lærersskole, maskinistskole og universitet står helt i stil til artiumsresultatet. Det samme gjelder hans vitenskapelige produksjon og akademiske virksomhet. Helge har vært hentet til flere utenlandske og innenlandske universiteter og læresteder som foreleser og seminardeltaker, bl.a. til Freie Universität Berlin og Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam. Hans kombinasjon av stor intellektuell kapasitet og overveldende arbeidsmessig innsats har vært en forutsetning både for de store ordningsarbeidene han har gjennomført og for forskningsinnsatsen. Hans virksomhet i arkiv og forskning kan best sammenfattes på akademisk vis: *Laudabilis prae ceteris!*

Oversikt over landssvikarkivet

Av Steinar Wang

Steinar Wang f. 1926 Major. Krigsskolen 1949, Flygeskolen 1951, Luftforsvarets stabsskole 1972. Forskjellige funksjoner som flyver og offiser i Luftforsvaret, bl.a. stasjonssjef Banak flystasjon. Tjeneste i Forsvarsdepartementet og Forsvarskommando Sør-Norge 1962-1993. Saksbehandler i Forsvarsarkivet og Yngre avdeling II, Riksarkivet. Har bl. a. arbeidet med landssvikarkivet.

Innledning

Landssvikarkivet er en samling av 60 selvstendige enkeltarkiver. Utgangspunktet var de 54 egentlige politikammerarkiver og 1 fengselsarkiv (Bredtveit fengsel for kvinnelige landssvikfanger). I tillegg kommer 5 enkeltarkiver. Arkivene er nærmere beskrevet av Ole Kolsrud i «Om landssvikarkivet».¹ Dessuten regnes også med under Landssvikarkivet en del materiale vedrørende de enkelte midlertidige soningsstedene som ble opprettet i forbindelse med rettsoppjøret bl a opplysninger om fangebelegg etc fra Ilebu fengsel for mannlige landssvikfanger 1945–1950. I alt utgjør materialet ca 1150 hyllemeter. Antallet enkelt saker er ca 91 500, herav ca 37 000 henlagte saker og ca 350 krigsforbrytersaker.² Landssviksakene er underlagt samme taushetsplikt som andre straffesaker, 80 år.³

Erstatningsdirektoratets register

Erstatningsdirektoratet (ED) ble opprettet i forbindelse med avviklingen av rettsoppjøret etter okkupasjonen 1940 -1945. Ved opprettelsen var det en forutsetning at direktoratet skulle være midlertidig og skulle avlaste påtalemyndighet og politi i arbeidet med den økonomiske siden av landssvikoppjøret. Direktoratets formål var å inndrive erstatning fra dem som hadde beriket seg selv, eller påført samfunnet økonomisk skade,

¹ Jf Ole Kolsrud: Om landssvikarkivet. I: Festskrift til Helge Paulsen note 19, side 51 Norsk arkivforum nr 12, Oslo 1995.

² Op. cit note 13 side 48.

³ Fastsatt av Riksarkivaren 7.12.1988, RA jnr 88/3252.

ved sin støtte til okkupasjonsmyndighetene. ED utarbeidet register over disse personene og registeret består av registerkort i esker og dekker ca 20 hyllemeter (hm). EDs registerkort inneholder fødselsdato, navn og adresse på de som er registrert. Videre, i tillegg til personopplysninger, inneholder kortene opplysninger som medlemskap i Nasjonal Samling (NS), eventuelt andre spesielle tilknyttede organisasjoner som Førergarden, Hirden el. Det opplyses også om hvilket politikammer som har behandlet landssviksaken, og hva slags dom som er ilagt, eventuelt frifinnelse pga bevisets stilling. I tillegg til registerkortene finnes det også ED-mapper som inneholder opplysninger om de økonomiske saker i forbindelse med saksbehandlingen. ED-mappene er fordelt på de respektive politikamre.

Kortene i dette registeret er sortert alfabetisk/fonetisk, dvs at navnene er sortert etter uttalen. Sorteringen går på forbokstav i etternavnet. Navn som begynner med Aa eller Å, er lagt først. Førøvrig finner man f.eks Christophersen under Kristoffersen, ol. Det differensieres ikke mellom V og W.

Politikamrenes arkiver

Politikamrenes arkivsystemer for landssviksaker er ikke ensartet bygget opp. Politikamrene bygget på systemet med behandling og arkivering slik de hadde praktisert det tidligere med de vanlige politisakene. Felles retningslinjer fra sentralt hold for oppbygging av arkivsystemene har tilsynelatende ikke vært gitt. Dette har resultert i at det i hovedtrekk finnes et særskilt system for hvert av politikamrene; følgelig er det nesten like mange forskjellige systemer. Arkivene fra de forskjellige politikamrene har det til felles at de består av saksmapper på den enkelte juridiske person. I prinsippet finnes dermed alle landssviksaker, som er etterforsket i forbindelse med rettsoppjøret etter okkupasjonen, i Riksarkivet. Enkelte saker har imidlertid vært tatt ut av arkivene etter rettsoppjøret og er fortsatt ikke kommet på plass der de med rette hører hjemme.

Arkivene fra politikamrene inneholder forskjellige typer registre. Noen gir nøkkel til å finne frem til de aktuelle dokumentene, andre synes ikke å ha noe registreringsformål ut over det å være fortløpende nummerering. De saksøkte er enten registrert i kortregistre, alfabetiske fortegnelser i justisprotokollene, etter anmeldelsesnummer eller kombinasjoner av disse. Det er ikke utarbeidet noen katalog for disse arkivene.

Nærværende beskrivelse kan ikke erstatte en katalog over landssvikarkivene, men er ment som en skisse over hvorledes de forskjellige politikamres L-arkiver er bygget opp. Beskrivelsen bygger vesentlig på «Orientering om landssvikarkivet» som ble utarbeidet i juli 1984. Omtalen av de enkelte politikamres arkiver er relativt grov, og gir ingen totaloversikt over oppbyggingen. For å illustrere forskjellene i arkivoppbyggingen, hvorledes man søker i registrene og finner frem de enkelte saker, har en derfor valgt å gi en nærmere og mer detaljert beskrivelse av landssvikarkivene fra Bergen og Hamar politikamre.

1 Oslo politikammer og Asker og Bærum politikammer (ca 258 hm)⁴

De to politikamrene er i landssviksammenheng slått sammen og har 34 justisprotokoller, 5 journaler for B-saker, 3 domsjournaler og journal for domsforelegg, ved siden av brevjournaler, forskjellige typer kvitteringsbøker etc; til sammen 15 hm.

Politikamrene har ett kartotek over samtlige landssviksaker, med anmeldelsesnummer, samt et spesielt kartotek over dem som har fått dom eller domsforelegg (statsadvokatforelegg) med doms-, og foreleggsnummer. Sakene er arkivert på disse numrene under dommer eller forelegg. Saker der kvinner er dømt til fengsel, er arkivert under Bredtveit fengsel. For doms-, og foreleggsdommer er gjenparter og annet delvis samlet i omslag og arkivert i arkivesker under anmeldelsesnummer. Vanlige forelegg er arkivert etter anmeldelsesnummer. Påtaleunntatelser er arkivert etter anmeldelsesnummer, men en del etter henleggelsesnummer (flere protokoller). Henlagte saker (etter bevisets stilling eller av andre grunner) er arkivert etter anmeldelsesnummer, men henleggelse etter 1. mai 1947, er arkivert etter henleggelsesnummer. Henleggelsesnummeret er da angitt i justisjournalen. B-sakene er arkivert etter anmeldelsesnummeret i B-journalen.

De registrerte doms- eller domsforeleggsnummere finnes ikke i justisjournalene. Der står: «saken overført dom/forelegg nr ... CD», hvilket ikke har noe å gjøre med det nummer saken får i doms- eller foreleggsjournalene. I disse journalene blir sakene ført og gitt nummer fortløpende etter den dato saken er ekspedert tilbake fra statsadvokaten til politiet med resultat av dommen/forelegget.

---

⁴ Se også Ole Kolsrud: Om landssvikarkivet, side 38 ff.

Arkivet er bygget opp slik:

Arkivstykkes art	Saknr	Hm (ca)
Protokoller mm		15
Dommer	1 – 4434	106
Dom etter anmeldelsesnummer	1– 28715	31
Domsforelegg	1 – 882	10
Forelegg	1 – 28705	39
NB forelegg		3
Statsadvokatforelegg		4
Påtaleunntatelser	1 – 1159	9
Henlagt pga bevisets stilling	1 – 5935	67
Henlagt pga bev.st. og vedk. død		5
B-saker	1– 3249	13
ED-mapper	1 – 55543	25
Diverse landssvikavd.		42
Tilsammen		369

2 Halden politikammer (ca 10 hm)

Kammeret har et navnekartotek over de anmeldte som viser til anmeldelsesnummer. Selve sakene ligger i arkivesker og arkivert etter anmeldelsesnummer. Det er 3 journaler; justis-, doms- og foreleggsjournal.

3 Fredrikstad politikammer (ca 10 hm)

Kammeret har navnekartotek over de anmeldte som viser til anmeldelsesnummer. Sakene er arkivert etter anmeldelsesnummer. Det er 7 journaler; justis-, doms- og foreleggsjournal.

4 Sarpsborg politikammer (ca 26 hm)

Sakene er arkivert i to adskilte grupper, Sarpsborg og Mysen med hvert sitt navnekartotek. Kartotek kortene har angitt anmeldelsesnummer og sakene er arkivert i nummerorden under hver sin gruppe. Det er ingen journaler.

5 Moss politikammer (ca 13,5 hm)

Sakene er ført i navneprotokoll med angivelse av anmeldelsesnummer. Sakene ligger i arkivesker i nummerrekkefølge under arkiv, eller på samme måte under henlagte. Det er 9 anmeldelsesjournaler med fortløpende anmeldelsesnumre, 1 domsjournal (også kalt justisprotokoll) med

navneregister. (Noen foreleggssaker er ført i domsjournalen.) 1 foreleggsjournal (også kalt justisprotokoll) med navneregister og 4 henleggelsesjournaler med navneregister.

6 Follo politikammer (ca 11,5 hm)

Sakene er ført i navneprotokoll med anmeldelsesnummer, navn, fødested og år og resultatet av saken; dom, forelegg eller påtaleunntatelse med hhv nummer og år. Henlagte saker (saker uten forføyning) er henlagt på anmeldelsesnummer. Det finnes 2 anmeldelsesjournaler (justisprotokoller), 2 domsprotokoller m/navneregister og 1 protokoll m/navneregister, for påtaleunntatelser, betinget dømte og løslatt på prøve.

7 Romerike politikammer (ca 34,5 hm)

Det er eget navnekartotek med angivelse av anmeldelsesnummer og avgjørelse. Økonomiske saker (ØK) har eget kartotek. Sakene er arkivert etter sitt anmeldelsesnummer, ØK-sakene har egen nummerserie. Mappene fra Erstatningsdirektoratet er arkivert sammen med saken. Kammeret har 5 justisprotokoller (journaler) for landssviksaker (vanlige L-saker) og 1 justisprotokoll for økonomisaker. I tillegg er det en slitt og fillete justisprotokoll for L-saker, der sakene av den grunn er overført til den første av de 5 justisprotokollene.

8 Kongsvinger politikammer (ca 14,5 hm)

Kammeret har 5 justisprotokoller, 1 protokoll med register over anmeldte, 1 domsprotokoll, 1 protokoll med register over dømte, 1 foreleggsprotokoll med navneregister, 1 statsadvokat/fengselsforeleggsprotokoll, samt 1 henleggelsesprotokoll med navneregister og henvisning til i hvilken arkiveske saken er arkivert. ED-mappene er arkivert for seg i alfabetisk orden.

9 Hamar politikammer (ca 16 hm)

Arkivet fra landssvikavdelingen ved Hamar politikammer dekker til sammen ca 16 hm. Landssviksakene er registrert i følgende 5 protokoller, alle med alfabetisk navneregister:

2 justisprotokoller:

- 1) anmeldelsesnummer 1 – 1559
- 2) anmeldelsesnummer 1560 – 2283

2 domsprotokoller:

- 1) domsnummer 1 – 651
- 2) domsnummer 652 – 1283
- Utskrift av journal over pågripelser (1 – 481) fra 09.05. – 03.06.1945. Utskriften bekreftet 06.06.1945.

Sakene under dette politikammeret har følgende inndeling:

Avsonet, Prøveløslatt, Forelegg, Betinget dom, Påtaleunnløstelse, Henlagt pga bevisets stilling, ED-mapper.

Justisprotokollenes navneregister gir navn og anmeldelsesnummer. Dette nummer kan søkes i protokollen. Der angis nærmere hvorledes sakens ekspedisjoner er ført, samt hvilken avgjørelse saken har fått og er også påført saksnummeret for dommen. Saksnummeret viser til domsprotokollene. Der det er avsagt frifinnelsesdom, eller der saken er henlagt etter bevisets stilling, er avgjørelsen anført i justisprotokollen med henleggesnummeret.

Domsprotokollene angir nærmere hva slags dom som er avsagt, og viser også til hvilket domsnummer/domsavgjørelse saken er arkivert under. Saken kan søkes på korresponderende nummer i saksarkivet under den aktuelle dom.

ED-mappene omfatter alle dem som ble omfattet av landssvikoppgjøret under Hamar politikammer. Erstatningsdirektoratet behandlet kun det økonomiske erstatningsansvar medlemmer av Nasjonal Samling eller personer som hadde arbeidet for okkupasjonsmakten kunne pålegges. Mappene ligger i alfabetisk rekkefølge, men innen hver bokstav er navnene lagt grovsortert på forbokstav i etternavnet.

For å finne fram til bestemte saker går man inn i justisprotokollen og søker navnet. I registeret er det oppført et anmeldelsesnummer. Ved å søke anmeldelsesnummeret i samme protokoll vil man under dette nummeret finne saken. Her er angitt et saksnummer som henviser til domsprotokollen. I domsprotokollen finner man domsnummeret, som direkte korresponderer med nummeret på saksmappen som finnes under den aktuelle kategori dom.

Sakene er arkivlagt etter følgende inndeling :

Arkivstykkes art	Saksnummer	Antall hm
Avsonet	1 – 128	2,3
Prøveløslatt	1 – 204	5
Forelegg	1 – 767	3,2

Betinget dom	1 - 49	0,7
Påtaleunntatelse	1 - 163	0,5
Henl. pga bevisets stilling	1 - 444	1,5
ED-mapper	A - Å	2,5
Justis-, domsprotokoller		0,3
Tilsammen		16 hm

10 Østerdal politikammer (ca 18,2 hm)

Kammeret har en navneprotokoll over alle det er reist landssviksak mot. Det er 7 anmeldelsesprotokoller, hvorav en for utenbys saker og 1 for økonomiske saker. Det er videre 2 doms- og 1 foreleggsprotokoll, alle med navnerregister. Doms og foreleggssakene er arkivert på doms- og foreleggsnummer, alle andre saker er arkivert i alfabetisk orden.

11 Gudbrandsdal politikammer (ca 20,5 hm)

Kammeret har et kortregister, ført alfabetisk over alle anmeldte, med anmeldelsesnummer. Det er ingen protokoller, men justiskort i anmeldelsesnummerorden. Anmeldelsesnummerene er ordnet slik at anmeldelsene innen hver bygd er samlet og justiskortene er samlet for hver bygd.

12 Vestoppland politikammer (ca 20,5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller, 2 domsjournaler og 1 bøtejournal. Justisprotokollene har navnerregister med henvisning til den side saken er ført, der finner en anmeldelsesnummeret. Saksavgjørelsen er angitt for dommer med Dj (domsjournal) side og domsnummer, og for forelegg med Bj (bøtejournal) side og foreleggsnummer. (Domsforelegg er ført bakerst i bøtejournalen.) Domsjournalene har også navnerregister med henvisning til side der saken er ført og angitt domsnummer. Sakene er arkivert på henholdsvis doms- og foreleggsnummere. Alle de øvrige sakene er merket med et rødt kryss i justisprotokollene og arkivert etter anmeldelsesnummer.

13 Ringerike politikammer (ca 13 hm)

Sakene under dette kammeret er arkivert i 3 grupper, «P», hvor det har vært anvendt varetekt, «AP», ikke varetekt og «BP», økonomiske saker. Justisprotokollene har samme inndeling, 2 «P»-protokoller, 6 «AP»-protokoller og 1 «BP»-journal. Det er videre 2 bøtejournaler, 1 foreleggsjournal,

1 påtaleunntatelses- og 1 henlagtjournal. Dessuten er det 1 navneprotokoll, 4 protokoller vedrørende fullbyrdede dommer og 6-7 andre protokoller.

14 Drammen politikammer (ca 22 hm)

Sakene er arkivert i nummerorden etter anmeldelsesnummer. Det er 2 justisprotokoller. Navneregister i egen journal med angitt anmeldelsesnummer (saksnummer) i justisprotokollene. 3 domsjournaler med navneregister og henvisning til side.

15 Kongsberg politikammer (ca 10 hm)

Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden. 5 justisprotokoller med hvert sitt navneregister som viser til side i protokollene og hvor anmeldelsesnummeret er angitt. Det er flere steder beregnet for liten plass i protokollene. Dette har ført til at det er blitt flere overføringer, også til andre protokoller. Det er flere journaler: doms-, betinget dømte-, foreleggs- og påtaleunntatelsesjournaler, alle med navneregister, samt andre journaler.

16 Nord-Jarlsberg politikammer (ca 11,5 hm)

Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden. Det er 3 justisprotokoller, alle med navneregister med anmeldelsesnummer, 1 domsprotokoll med navneregister som angir domsnummer (årgangsviis). Under føringen av dommene er anmeldelsesnummeret gjentatt. Dessuten 1 hefte med oppgave over de anmeldte i anmeldelsesnummerorden.

17 Tønsberg politikammer (ca 12 hm)

Sakene er arkivert i 2 grupper, først dommer (med rød påskrift), deretter andre (med blå påskrift). Det er 2 justisprotokoller, 1 domsprotokoll og 1 bøteprotokoll, samt 1 navneprotokoll for domsprotokollen. Bøteprotokollen har innlagt navneregister.

18 Sandefjord politikammer (ca 5 hm)

Kammeret har kartotek over samtlige anmeldte, stort sett med angitt avgjørelse. Sakene er henlagt i anmeldelsesnummerorden, årgangsviis, i 6 grupper: 1. avgjorte dommer, 2. betingede dommer, 3. forelegg på frihetsstraff, 4. avgjorte forelegg, 5. påtaleunntatelser og 6. henlagte landssviks-

aker. Det er 2 justisprotokoller, 1 protokoll for forelegg på frihetsstraff, 1 domsjournal, bøtejournal og journal for påtaleunntatelse, alle med innlagte navneregistre.

19 Larvik politikammer (ca 8 hm)

Sakene er årgangsvis arkivert i 4 grupper: 1. dommer, 2. forelegg, 3. påtaleunntatelser og 4. henlagte saker. Hver sak har fått sitt henleggelsesnummer. Kammeret har 3 justisprotokoller (saksjournaler), 1 domsprotokoll (fullbyrdelse av dommer), 1 protokoll for forelegg på frihetsstraff, 1 protokoll over vedtatte bøter, 1 protokoll for påtaleunntatelser, 1 bøtejournal og 1 journal over utenbys saker.

20 Skien politikammer (ca 10 hm)

Kammeret har 4 justisprotokoller med innlagte navneregistre, videre 1 fellesprotokoll for dommer og forelegg, med navneregister. Registeret i justisprotokollene oppgir sidenummer i protokollen, som er det samme som anmeldelsesnummeret. Anmeldelsesnumrene henviser direkte til sakene som ligger i nummerorden.

21 Telemark politikammer (ca 22 hm)w

Kammeret har 2 justisprotokoller med felles navneregister i den ene. Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden.

22 Notodden politikammer (ca 7,5 hm)

Dette kammeret har 1 justisprotokoll med navneregister. Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden/år.

23 Rjukan politikammer (ca 1,5 hm)

Kammeret har 1 justisprotokoll med navneregister og 1 journal over vedtatte forelegg. Sakene er arkivert i 18 mapper. I hver mappe er det lagt inn en fortegnelse over de sakene mappene inneholder. Det er 5 mapper med ED-mapper. Det er et eget alfabetisk register over samtlige saker, en navneliste (omslag) over sakene i de 18 mappene, pluss en liste over sakene i ED-mappene.

24 Kragerø politikammer (ca 4 hm)

Kammeret har 1 justisprotokoll med navneregister og 5 andre protokoller også de med navneregister. Sakene er arkivert i esker.

25 Arendal politikammer (ca 16 hm)

Sakene for dette politikammeret er delt i 3 grupper og beskrevet hver for seg:

1 Arendal

har 5 justisprotokoller, 2 for vanlige L-saker, 2 for ØK-saker og 1 for utenbys saker, alle med navnerogister. Sakene er henlagt i anmeldelsesnummer for hvert år. ØK-sakene ligger for seg, på samme måte.

2 Risør

politistasjon førte justisprotokoll som var felles for L-saker og andre saker. Justisprotokollene fins derfor som del av politikammerets ordinære arkiv. Det er laget et eget register over alle arkiverte saker.

3 Grimstad

politistasjon har 1 domsprotokoll og 1 bøteprotokoll, begge med navnerogister. Det er laget et eget register over samtlige arkiverte saker med angivelse av anmeldelsesnummer og hvilken (nummerert) arkiveske saken ligger i. Eskene er påført hvilke anmeldelsesnummer de inneholder.

Det må ofte søkes under alle tre arkivdelene for å finne en sak under Arendal politikammer.

26 Kristiansand politikammer (ca 34 hm)

Kammeret har 4 justisprotokoller pluss en for landdistriktet, 4 domsprotokoller, 1 protokoll for betingede dommer, 1 for foreleggsdommer og 1 for vanlige forelegg, alle med navnerogister. Videre 3 protokoller for utenbys saker og andre protokoller og kartotek over NS-medlemmer, over henlagte ØK-saker, over utenbys saker, over NS-medlemmer avgjort ved andre politikamre og over SS. Sakene er arkivert i grupper: dommer – forelegg – påtaleunntatelse – henlagte og ED-mappene. De er oppført strengt alfabetisk (dvs Christiansen under C og Kristiansen under K) med omslag med fane med navn og saksnummer.

27 Vest-Agder politikammer (ca 11,5 hm)

Dette politikammeret er også delt i 3 grupper:

1 Mandal

har 2 justisprotokoller for vanlige L-saker og 2 for ØK-saker, alle med navnerogister.

2 Flekkefjord

Her finnes 2 justisprotokoller og et maskinskrevet register, både alfabetisk på navn og etter anmeldelsesnummer. Sakene er arkivert i esker med angitt innhold og anmeldelsesnummer.

3 Farsund

har 1 justisprotokoll med navnerregister og sakene er arkivert etter anmeldelsesnummer – årgangsvís.

Det må ofte søkes under alle tre arkivdelene.

28 Rogaland , 29 Sandnes, 30 Stavanger politikamre (ca 42,5 hm)

Disse tre politikamrene er i landssviksammenheng slått sammen og landssviksakene er arkivert felles for disse politikamrene. Det finnes ingen protokoller, men et alfabetiske navnekartotek med anmeldelsesnummer. Det finnes også justiskort i anmeldelsesnummerorden som har samme funksjon som en justisprotokoll. ED-mappene er lagt i egne esker, ordnet alfabetisk felles for alle politikamrene, ført på liste og gitt fortløpende nummer.

31 Haugesund politikammer (ca 9 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller og et alfabetisk navnekartotek påført anmeldelsesnummeret. Sakene er arkivert etter anmeldelsesnummeret/år i esker.

32 Hardanger politikammer (ca 5 hm)

Dette kammeret har ingen protokoller. Det er 1 alfabetisk navnekartotek og 1 alfabetisk kartotek angitt pakke 37. Dette inneholder ikke alle anmeldte, men har signalement og hva saken gjelder. Sakene er arkivert alfabetisk i 33 pakker, i alt 36.

33 Hordaland politikammer (ca 22 hm)

Kammeret har en navneprotokoll med angivelse av anmeldelsesnummer og anført sakens gang og avgjørelse (nærmest en justisprotokoll). 1 protokoll over dommer med navnerregister og 1 tilsvarende for forelegg. Dessuten finnes en liste i nummerorden over samtlige saker med angivelse av avgjørelse m.v. Uansett avgjørelse er sakene arkivert i nummerorden og lagt i arkivmapper merket med de saksnummere de inneholder.

34 Bergen politikammer (ca 48 hm)

Arkivet fra landssvikavdelingen ved Bergen politikammer dekker til sammen ca 52 hyllemeter. Arkivet består av en rekke journaler, protokoller, og mapper (esker) med landssviksaker. Sakene er registrert etter dommer, påtaleunntatelser, obs-mapper, henlagte saker, diverse forlagte saker, betingede dommer og forelegg.

Bergen politikammers journaler/protokoller utgjør 1 hm og består av:

- 4 A-journaler - 4 B-journaler - 2 C-journaler - 1 D-journal - 2 L-journaler - 1 M-journal - 1 Dommer landssvik protokoll samt 1 ED-protokoll.

A-journalene

er å betrakte som anmeldelsesjournaler der anmeldelsene er ført fortløpende og nummerert. Det kan ikke sees at det vises til dette nummeret noe annet sted, dessuten har disse journalene intet navnerregister. Anmeldelsesnumrene synes ikke å ha hatt noen betydning som referanse for arkivering. Når anmeldelsen har ført til etterforskning, gir journalen en henvisning til sidenummer i B-journal. Hvis anmeldelsen er henlagt uten etterforskning, er det påført et henleggelsesnummer. I A-journalene er anmeldelsene ført slik:

	Anm.nr
1) A-journal:	1/45 - 1130/45
2) A-journal:	1131/45 - 4300/45
3) A-journal:	4301/45 - 6717/45
4) A-journal: ¹	1/46 - 1941/46 1/47 - 1425/47 1/48 - 83/48 1/49 - 52/49 1/50 1/55

¹ Anmeldelsesnumrene i denne A-journalen er ført fortløpende innenfor hvert år fra 1946 til 1955 slik som spesifisert

B-journalene

er å betrakte som justisprotokoller, og danner det viktigste grunnlaget for å søke etter sakene. Journalene har innlagte navnerregistre (nr 1 har register i egen bok). Dommene er her gitt et domsnummer, som refererer

til tilsvarende nummer i domsjournalene (L-journalene). Foreleggene har angivelse til hvilken mappe de er henlagt i. Foreleggsnummeret viser også til korresponderende nummer i M-journalen (foreleggsjournal).

Merk at når en sak overføres til en ny B-journal, gis de et nytt BP III-nummer, f. eks blir BP III 1237/45, gitt nytt nummer BP III 2815/47. B-journalene er inndelt slik:

- 1) B-journal (1945) har egen registerbok og dekker 1945.
- 2) B-journal (1946) har navnerregister foran i boken. Dekker 1946.
- 3) B-journal (1946 II) har navnerregister som under 2). Dekker 1946.
- 4) B-journal (1947–48) har navnerregister som under 2). Dekker 1947–48.

C-journalene

omhandler utenbys saker. Navnerregisteret foran i journalene angir avsender (som regel et politikammer), mens navnerregisteret bak i journalene gir navnet på den person saken gjelder. Det er således mulig å finne frem gjennom begge registrene til den aktuelle sak i journalen. Inndelingen av C-journalene er som følger:

- 1 C-journal (1946) dekker 1946.
- 2 C-journal 1947-1948.

D-journalen

Omfatter tidsrommet 1946 – 1951, gir oversikt over annen korrespondanse til politikammeret. Denne journalen inneholder andre typer henvendelser enn fra politikamrene om landssviksakene. De to registrene er bygget opp på samme måte som i C-journalene.

L-journalene

er domsjournaler og gir utdrag av dommene. Journalen har navnerregister. Inndelingen av journalene er som følger:

- 1 L-journal: Domsnumre 1 – 546.
- 2 L-journal: Domsnumre 547 – 750.

M-journalen

er en journal over forelegg, med navnerregister og nummer. Sakene er arkivert i mapper og numrene henviser til korresponderende mappe-nummer. Disse mappenumrene finnes også i B-journalene.

- M-journal: Foreleggnr 1 – 1052.

Dommer – landssvikprotokoll

gir utdrag av dommene, med henvisning til L-journalene. Det finnes ikke navnerregister i denne protokollen.

Forretningsjournal

gir oversikt over alle vedtatte forelegg september 1945 – november 1949. Den angitte nummerering i journalen er ikke funnet å korrespondere med andre journaler. De siste foreleggene som er innført, er påført referanser til andre protokoller. Det finnes ikke navnerregister.

ED-protokollen

inneholder alfabetisk oversikt over mapper over personer som er behandlet av Erstatningsdirektoratet med nummerhenvisning til ED-mappene. ED-mappene er arkivert i nummerorden.

Heuristikk – Bergen politikammer

Når en gjennom ED-registeret har funnet frem til at landssviksaken er behandlet av Bergen politikammer, er det mest naturlig først å søke i registrene i B-journalene. Domsnummeret i disse journalen er det samme som i L-journalen, og viser til korresponderende nummer på domssakene. (Nr 1 – 750). Gjelder det et forelegg gjelder samme prinsipp, og korresponderende nummer finnes i M-journalene.

Det er mulig å søke direkte i M-, eller L-journalene såfremt man vet hva slags dom som er avsagt, men veien om B-journalene anbefales.

Det forekommer ved Bergen politikammer at saker ikke er registrert i B- og C-journalene. Saker som er henlagt uten etterforskning og derfor ført bare i A-journalen som ikke har register, kan det være ganske håpløst å finne frem til.

Nedenfor følger en oversikt over de arkivalier som finnes under Landsvikavdelingen ved Bergen politikammer og hvorledes de er fordelt.

Arkivstykkes art – innhold	Saksnr	Hm
Dommer nr	1 – 734	18,5
Påtaleunntatelser mappe	1 – 13	1
OBS -mapper	1 – 13 ¹	1
Henlagt pga bevis	15.5.45 – 22.10.57 ²	13
ED-mapper		6

Betinget dømt		1
Forelegg mappe	1 - 69	6,5
Journaler/protokoller		1
Tilsammen		48

- ¹ Saker som finnes i OBS-mappene er lagt der fordi de mistenkte enten har reist ut av landet, fordi de er utenlandske statsborgere, har giftet seg til utenlandsk statsborgerskap, eller at de er forsvunnet.
- ² De sakene som er henlagt p.g.a. bevisets stilling, er lagt inn på den dato de ble henlagt.

33 Sogn politikammer (ca 9,5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller, en for vanlige L-saker og en for ØK-saker. ØK-protokollen har innlagt navnerregister, mens det for L-sakene er en egen navneprotokoll. 1 domsprotokoll med navnerregister, 2 bøtejournaler med navnerregister, 1 journal for betingede dommer og påtaleunnløtelser med navnerregister, 2 journaler for fremmedsaker med felles navnerregister i den ene, samt en arrestjournal med navnerregister. Vanlige L-saker og ØK-saker er arkivert hver for seg i arkivesker.

36 Fjordane politikammer (ca 6 hm)

Kammeret har 1 justisprotokoll for vanlige L-saker og 1 for ØK-saker, begge med innlagte navnerregistre, 1 foreleggsprotokoll med navnerregister, 1 domsprotokoll uten register. I justisprotokollene er sakene ført med avgjørelse, og sakene er arkivert i eskene etter fortløpende anmeldelsesnummer, uansett avgjørelse.

37 Sunnmøre politikammer (ca 21 hm)

Kammeret har navnekartotek der anmeldelsesnummeret er angitt, 3 justisprotokoller, 3 domsjournaler med navnerregister, 1 bøtejournal med navnerregister. Sakene er arkivert i esker i anmeldelsesnummerorden.

38 Romsdal politikammer (ca 7,5 hm)

Kammeret har ingen protokoller, men et navnekartotek med anmeldelsesnummer. Dette er delt i vanlige L-saker og ØK-saker. Kortene er ført som justisprotokoll, og sakene er arkivert i esker etter anmeldelsesnummer.

39 Nordmøre politikammer (ca 15 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller med innlagt navnerregister, med anmeldelsesnummer og, delvis, sidenummer, 1 domsjournal med innlagt navnerregister og angitt sidenummer. Sakene er arkivert i grupper slik: pådømte saker (D) – foreleggssaker (F) og påtaleunntelser (P) alle alfabetisk. Saker som er henlagt uten forføyning (H) er arkivert etter anmeldelsesnummer.

40 Utrøndelag politikammer (ca 19,5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller for arresterte – «Kr», 5 justisprotokoller for ikke arresterte – «IA», 1 domsjournal med navnerregister som viser til Kr.nr./år i journalen, 1 bøtejournal med navnerregister som viser til bot nr.år i journalen. Navnerregister – 3 esker ikke arresterte «IA» som viser til nr.år i justisprotokollene, og navnerregister – 1 eske arresterte «Kr» som viser til nr./år i justisprotokollen og pakkenummer.

Sakene er arkivert i esker nummerert fra 1 – 187. Eske 1 – 115 arresterte «Kr», utenpå esken påført Kr.nr/år og eske(pk)nr. Eske nr 116 – 187, ikke arresterte «IA», utenpå eskene dato og eske nummer.

41 Trondheim og Strinda politikammer (ca 60 hm)

Kammeret har 6 justisprotokoller, 2 domsprotokoller, 1 foreleggsprotokoll, 1 journal for påtaleunntelser og henleggelse etter Landssvikanordningens § 5,3 og 6 journaler for fremmedsaker (utenbyssaker). Sakene er arkivert i 4 grupper: 1. dommer (D), 2. forelegg (F), 3. påtaleunntelser (P) og 4. henlagt (H). ED-mappene ligger ved sakene der det er reist tiltale, forøvrig i alfabetisk orden. I tillegg 2 kortregistre, et over samtlige personer anmeldt for landssvik, også personer i fremmedsakene, og et kortregister for dommer- og foreleggssaker. På disse registerkortene er det angitt anmeldelsesnummer og utfallet av saken og da også doms- eller foreleggsnummer, hvilket nummer sakene er arkivert under D eller F. De øvrige sakene er arkivert etter anmeldelsesnummer.

42 Inntrøndelag politikammer (ca 25 hm)

Kammeret har 7 justisprotokoller med navnerregister, 4 protokoller over fullbyrdede dommer med egen navneprotokoll, 1 protokoll for ØK-saker med navnerregister, 7 protokoller over vedtatte bøter og 1 protokoll for utenbys saker, samt navnekartotek.

43 Namdal politikammer (ca 7 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller med navnerogister med henvisning til anmeldelsesnummer. Det er ny nummerserie for hvert år. 1 domsprotokoll med navnerogister, 1 bøteprotokoll med navnerogister, 1 protokoll over fullbyrdede dommer, 1 protokoll over betingede dommer, påtaleunntelser og sikring med navnerogister, 4 registreringsprotokoller, samt en alfabetisk liste over samtlige anmeldelser med avgjørelse i sakene. Sakene er arkivert i 43 esker som hver er påført navn og anmeldelsesnummer over de sakene esken inneholder. Sakene ligger i alfabetisk orden, uansett avgjørelse.

44 Helgeland politikammer (ca 12,5 hm)

Hovedtyngden av sakene er behandlet ved Mosjøen, men en del er tatt ved Mo politivakt, unntatt domssakene som alle er ført ved politikammeret. Det er 6 justisprotokoller med navnerogister, dessuten en fellesprotokoll med navnerogister for samtlige justisprotokoller. 1 protokoll for ØK-saker med et maskinskrevet register av 23.01.47 over disse sakene. 1 domsprotokoll, 1 protokoll med register over domssakene med henvisning til siden i protokollen. 1 protokoll for fullbyrdelse av dommer med navnerogister, 1 protokoll for vedtatte forelegg, 1 protokoll for påtaleunntelser og 2 protokoller for utenbys saker.

Mo politivakt har ført egne protokoller. Her er det ført 3 justisprotokoller med navnerogister, den ene med register i en liten notisbok. 1 protokoll for forelegg og 1 protokoll for påtaleunntelser. Mo politivakt behandlet saker som henhørte under Rana sorenskriveri.

Sakene er arkivert i 80 arkivesker nummerert fra 1 – 80 og gitt påskrift om hva slags saker hver inneholder. Eske 1 – 3 inneholder saker som er henlagt, da forholdet ikke er straffbart, 4 – 7 inneholder saker som er henlagt etter bevisets stilling. Eske 8 har påtaleunntelser, 9 – 14 saker som er avgjort med forelegg, 15 – 63 saker som er avgjort ved dom, 64 – 66 ØK-saker avgjort ved dom, 67 – 70 ØK-saker som er henlagt etter bevisets stilling e.l. Eskene 71 – 80 er saker som er behandlet ved Mo politivakt, således er 71 – 74 saker som er henlagt etter bevisets stilling, 75 er påtaleunntelser og 76 – 80 saker som er avgjort med forelegg.

Man må merke seg at sakene blir gitt nytt anmeldelsesnummer når en side i justisprotokollen er full og føringen fortsetter lenger ut i protokollen. For ØK-sakene er dette ikke gjort. Anmeldelsesnummeret er som regel angitt ut for navnet i registrene. Sakene fra Mo politivakt er stort sett ført på samme måte.

45 Bodø politikammer (ca 4 hm)

Kammeret har 5 justisprotokoller med navnerregistre, 1 journal for u-saker, uten register, samt ØK-sakene som er ført sammen med de øvrige. Sakene er arkivert i esker etter anmeldelsesnummer. Eskene er påført de saksnummere de inneholder. Det er ny nummerserie hvert år.

46 Narvik politikammer (ca 9 hm)

Kammeret har 3 justisprotokoller med navneregistre som viser til side-nummer der saken er ført og gitt anmeldelsesnummer, 1 journal for utenbys saker med navneregister, 1 domsprotokoll med navneregister og 1 foreleggsprotokoll med navneregister, samt et navnekartotek der anmeldelsesnummeret er angitt og saksavgjørelsen delvis er ført. Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden.

47 Lofoten og Vesterålen politikammer (ca 9,5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller, 1 for Svolvær merket L, 1 for land-distriktene, inndelt kommunevis (10 stk) og merket LA – LK (se foran i protokollen), hver med sin anmeldelsesnummerserie, 2 domsprotokoller, 1 foreleggsprotokoll, 1 protokoll for utenbys saker (merket U) og 1 protokoll for henlagte saker. I tillegg har en et navnekartotek over samtlige landssvikanmeldte og et navnekartotek for dem som har fått dom eller er ilagt forelegg. Sakene er arkivert i 3 grupper, dommer, forelegg og henlagte og da henholdsvis etter domsnummer, foreleggsnummer og henleggelsesnummer. Det er ny nummerserie for hvert år, unntatt for forelegg 1945 og 1946, som er slått sammen.

Politikammeret har også et kartotek over fremmede skøytesaker (UL). Dette er skøyter og rederier som har gått i okkupasjonsmyndighetens tjeneste. Sakene er sendt til rette vedkommende.

48 Senja politikammer (ca 10,5 hm)

Kammeret har 2 NS-anmeldelsesprotokoller (justisprotokoller) «NSA» med navneregister med anmeldelsesnummer i protokollene. 2 ØL-protokoller (justisprotokoller for økonomiske saker) «ØL», herunder en liten protokoll med navneregister og anmeldelsesnummer for ØL-protokollene, 1 domsprotokoll med navneregister som viser til domsnummer/år. (Domsprotokollen mangler.) Sakene er ordnet i 3 grupper: 1) Domssaker, arkivert i esker merket «LD» på rød etikett, 2) Anmeldessaker, merket

«NSA» på blå etikett og 3) Økonomisaker, merket «ØL» på gul etikett. I domssaker, gruppe 1, finnes de sakene som er omhandlet i anmeldelsesaker, gruppe 2, og hvor det er avsagt dom.

49 Troms politikammer (ca 15 hm)

Dette kammeret har 4 justisprotokoller merket «P», 1 registerprotokoll for «P»-protokollene med angivelse av anmeldelsesnummeret i «P»-protokollene, 2 domsprotokoller merket «DP», 1 registerprotokoll for «DP»-protokollene med angivelse av «DP»-nummeret (domsnummer) i «DP»-protokollene, 1 protokoll for fengselsforelegg merket «FF» og en liten protokoll med navnerregister for denne, 1 protokoll for vanlige forelegg benevnt «BØ»-protokoll med navnerregister med henvisning til «BØ»-nummer, 3 protokoller for utenbys saker merket «UP» og to små navnerregisterprotokoller for disse og tilslutt 1 protokoll for fullbyrdede dommer. Sakene er arkivert i 4 hovedgrupper: dommer, fengselsforelegg, forelegg og henlagte saker.

50 Vestfinnmark politikammer (ca 5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller med navnerregister med henvisning til siden saken er ført, 1 domsprotokoll (DL) med navnerregister som viser domsnummer/år i protokollen og 1 bøteprotokoll med navnerregister som viser til bøtenummer/år i protokollen. Sakene er arkivert uten hensyn til avgjørelse, men på to forskjellige måter. Saker avsluttet før 1947 er arkivert alfabetisk etter første bokstav i etternavn, men usortert under hver bokstav. Etter 1947 har sakene fått henleggelsesnummer og arkivert etter henleggelsessnummer/år.

51 Vardø politikammer (ca 4,5 hm)

Kammeret har 5 justisprotokoller med register som viser til siden der saken er ført (laveste anmeldelsesnummer er 602) og 1 U-protokoll for utenbys saker med register. Avgjorte saker er arkivert på bokstav. Det samme er ED-mappene. Disse er arkivert for seg. Saker som er henlagt uten forføyning er arkivert på henleggelsesnummer.

52 Vadsø politikammer (ca 4 hm)

Kammeret har 3 justisprotokoller med felles register i en liten protokoll som viser fra navn til anmeldelsesnummer, 1 domsprotokoll med register, 1 bøteprotokoll med register og 1 protokoll for vedtatte forelegg med register. Sakene er arkivert i 2 grupper, en for dommer, forelegg og påtale-

unnlatelser, og en for henlagte etter bevisets stilling og intet straffbart forhold o.l. Innen gruppene er sakene arkivert i alfabetisk orden og navnene og anmeldelsesnummerne er ført utenpå arkiveskene.

53 Sør-Varanger politikammer (ca 4,5 hm)

Kammeret har 2 justisprotokoller og 1 protokoll med navnerogister som viser fra navn til anmeldelsesnummer i justisprotokollene. Sakene er arkivert i anmeldelsesnummerorden i arkiveskene. Utenpå eskene er angitt hvilke nummer den inneholder.

Bredtveit kvinnefengsel (ca 5,5 hm)

Arkivet består av saksmapper på kvinner som i forbindelse med landsvikoppjøret ble innsatt på Bredtveit kvinnefengsel, saksmappene er ordnet etter løpenr/år, samt et kortregister. Kortregisteret er ordnet alfabetisk og angir løpenr/år (Lnr/år), samt hvilket politikammer som har behandlet saken.

Kilder

- 1 Gunnar Aas 1984: Orientering om landssvikarkivet, 1.6. og 31.7.1984.
- 2 Ole Kolsrud 1992: Erstatningsdirektoratet og Landssvikarkivet. I Håndbok for Riksarkivet s. 284-285 og 527-528, Oslo.

Om landssvikarkivet

Av Ole Kolsrud

Ole Kolsrud f. 1941. Cand. philol. 1969, Universitetet i Oslo. Førstearkivar i Yngre avdeling II, Riksarkivet. Har bl. a. arbeidet med landssvikarkivet. Artikler om historiske og arkivfaglige emner.

Landssvikarkivet omfatter de vel 90 000 sakene som ble etterforsket av politiet i forbindelse med rettsoppgjøret etter den tyske okkupasjonen 1940-1945, og utgjør totalt ca 1150 hyllemeter.¹ Materialet har en relativt høy bruksfrekvens, både i forsknings- og velferdssammenheng. Siden det ble avlevert fra Justisdepartementet i 1971 har Riksarkivet fram til utgangen av 1994 behandlet ca. 20 000 forespørsler om opplysninger fra dette arkivet.²

Bakgrunnen

Alle de land som ble okkupert av Hitler-Tyskland under den andre verdenskrigen hadde sine rettsoppgjør etter at Tyskland var knust. Til tross for den store fellesnevneren, nemlig tysk overfall og okkupasjon, var både de historiske forutsetninger for okkupasjonen, okkupasjonens karakter og historiske forløp likevel spesifikke for hvert enkelt land. Mellom de øst-europeiske og de vest-europeiske landene er forskjellene så store at de knapt kan sammenlignes. Det er her snakk om to ulike former for krig og okkupasjon.

Men selv mellom de okkuperte land i vest er ulikhetene betydelige. Frankrike var fram til høsten 1942 delt i en okkupert og en ikke-okkupert sone, hvor det i den sistnevnte ble etablert et halv-legitimt Quisling-

¹ Arkivmaterialet i Landssvikarkivet er ordnet, men ikke katalogisert, se nærmere beskrivelse av Steinar Wang i Festskrift til Helge Paulsen, side 18, Norsk arkivforum nr 12. Oslo 1995.

² I gjennomsnitt blir dette vel 800 henvendelser pr år. Det laveste antallet hittil var i 1977 med 526 henvendelser og det høyeste hittil i 1990 med 1112. De fleste henvendelsene, anslagsvis to tredjedeler, har hele tiden kommet fra Trygdeetaten i forbindelse med krigspensjonerings saker. Se også Ole Kolsrud, «Landssvikarkivet», *Arkivmagasinet* 3/89: 16-20.

lignende samarbeidsregime i Vichy, samtidig som det sprang fram en illegal motstandsfront hjemme og en utefront som til å begynne med var uten egentlig legitimitet eller feste i nasjonen, under ledelse av de Gaulle. Belgia fikk en tysk militærregjering, kongen lot seg internere av tyskerne, mens regjeringen forøvrig gikk i eksil i Storbritannia. I Nederland var situasjonen nærmest den motsatte, i det dronningen og hennes familie gikk i eksil i Storbritannia, mens statsministeren vendte tilbake til det tysk-okkuperte Nederland via Portugal i september, slik at en ny statsminister måtte utnevnes i eksil. Et Reichskommisariat ble etablert, som måtte samarbeide med to rivaliserende fascistiske grupper under ledelse av henholdsvis Mussert og van Tonningen. I Danmark skjedde det enestående at såvel konge, regjering og parlament ble værende, og fortsatte inntil høsten 1943 å fungere som før okkupasjonen. Våren 1943 ble det til og med avviklet folketingsvalg.

Disse lett synlige konstitusjonelle ulikhetene ledsages av like markante ulikheter når det gjelder okkupasjonens forløp og okkupantens framferd. En ting er landenes væpnede motstand under selve det tyske overfallet. Danmark ga seg umiddelbart. Nederland kapitulerte etter fem dager, Belgia etter vel to uker og Frankrike etter halvannen måned. En annen ting er den påkjenning krigen og okkupasjonen påførte landene. Både Belgia og Danmark kom gjennom okkupasjonsårene uten for store ødeleggelser, mens Frankrike og særlig Nederland ble adskillig hardere rammet.

Påpekningen av slike relativt overfladiske og åpenbare ulikheter kunne suppleres med mer dyperegående analyser av de vest-europeiske landenes ulike skjebner under den tyske okkupasjonen. Det skal ikke gjøres her. Det som er av betydning i vår sammenheng, er at disse forskjellene nødvendigvis ble bestemt dels av indre faktorer i landene selv, dels av ytre faktorer som selve verdenskrigens forløp. Alt dette ble i sin tur bestemmende for de etterfølgende rettsoppgjørenes form og omfang.

Norge har *sin* unike okkupasjonshistorie å vise til. Innledningsvis bør det nevnes, fordi det som oftest glemmes, at den væpnede motstanden mot det tyske overfallet våren 1940 varte lenger i Norge enn i noen av de landene som er nevnt ovenfor, Frankrike inkludert. Da konge og regjering 7. juni, knappe to måneder etter det tyske overfallet, gikk i eksil til Storbritannia, gjorde de det *samlet*. Også på dette punkt skilte Norge seg ut fra andre lands flyktende statsledelser. Dette, sammen med det faktum at eksil-Norge først og fremst takket være handelsflåten var økonomisk selvhjulpen – ja, faktisk kunne bidra vesentlig til de alliertes krigføring, ga Nygaardsvold-regjeringen i London en spesiell styrke og legitimitet.

Samtidig som den legitime norske regjering etablerte seg i Storbritannia, og gradvis utviklet et nært samarbeid med den illegale motstandsbevegelsen som grodde fram hjemme, ble det etablert et okkupasjonsstyre i Norge, bestående av en tysk sivilforvaltning under ledelse av Reichskommissar Terboven og en etter hvert enorm tysk militærmakt under ledelse general von Falkenhorst. Til å utøve de praktiske sivile forvaltningsoppgavene i det okkuperte Norge, satte tyskerne høsten 1940 inn et nazistisk kollaborasjonsregime med tyngdepunktet i Vidkun Quislings parti, Nasjonal Samling. Samtidig ble alle andre politiske partier forbudt, deres organisasjoner oppløst og deres eiendeler beslaglagt.

Vidkun Quisling og hans parti hadde minimal oppslutning i den norske befolkning. Før krigen hadde det aldri oppnådd over 2% av stemmene ved valg. Under krigen kan en ikke måle partiets oppslutning på denne måten, da ingen valg ble holdt. En må da ty til medlemstallet. Selv som eneste tillatte parti, ja endog som «statsbærende» parti, oppnådde det aldri å få mer enn 2% av landets innbyggere til å melde seg inn. Quislingregimet måtte bygge på tysk makt. Med Hitlers velvilje som direkte maktbasis, og i ly av den tyske okkupasjonsmakten, gikk dette kollaborasjonsregimet inn for å omforme Norge til en fascistisk stat. Samtidig gikk det aktivt inn for tysk seier i krigen, dels ved å verve medlemmer til Nasjonal Samling, som nå var uten konkurrenter, dels ved å verve mannskaper til væpnet innsats på tysk side i krigen mot de allierte. Quislingregimet kom derved til å føre direkte væpnet kamp mot Norges lovlige regjering.

De norske eksilmyndighetenes konstitusjonelle legitimitet, deres økonomiske uavhengighet, okkupantens enorme styrkeoppbygging i Norge samt Vidkun Quislings rolle, og hans posisjon hos Hitler personlig, er således de viktigste særtrekk ved norsk okkupasjonshistorie sammenlignet med de andre landene vi her har nevnt.

Slik var i korte trekk bakgrunnen for det norske rettsoppgjøret etter krigen.³

---

³ Den fylldigste redegjørelsen for alle deler av det norske rettsoppgjøret er fremdeles å finne i bilag til *St.meld. nr. 17 (1962-63)*, «Om landssvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget». Innstillingen er mest kjent under betegnelsen *Landssvikutvalgets innstilling*, men den kalles av og til *Gundersen-komiteens innstilling*. En vesentlig del av denne artikkelen bygger på opplysninger derfra. Se også Ole Kolsrud, «The Treason Trials in Norway after the German Occupation», i *Kriegsende im Norden*. Franz Steiner Verlag Stuttgart (1995): 133-141.

London-anordningene

Nygaardsvold-regjeringens virksomhet i eksil kan ses som et sammenhengende arbeid for frigjøringen av Norge og for gjenopprettelsen av det konstitusjonelle systemet som tyskerne hadde satt til side, og som tyskeres norske samarbeidspartnere med Vidkun Quisling i spissen forsøkte å avvikle for godt. Forberedelsene av et rettsoppgjør med de norske kollaboratørene ble således et vesentlig element i regjeringens frigjøringsarbeid.

Allerede i 1941 kom de første lovanordningene med tanke på det rettsoppgjøret som måtte følge etter krigens slutt. 12. mars 1941 nedsatte Justisdepartementet en straffelovkomite under ledelse av professor W. Keilhau for å behandle spørsmålet om hvorvidt gjeldende straffebestemmelser om forræderi m.v. var tilstrekkelige i den situasjonen som hadde oppstått. Det fiendtlige overfallet, okkupasjonen og nazifiseringen av det norske samfunnet ble opplevd som noe så utenfor det lovskaperne hadde kunnet forutse, at komiteen kom til at så ikke var tilfelle. Ved provisoriske anordninger 3. oktober 1941 ble det således for det første gitt adgang til å fullbyrde dødsstraff også etter krigens opphør etter den militære straffelov, dernest ble det innført dødsstraff for landsforræderi etter den borgerlige straffelovens kapitler 8 og 9. Med dette ble dødsstraff i sivilrettslig sammenheng gjeninnført, etter å ha vært ute av norsk lovgivning siden 1902. Vel tre måneder senere, ved provisorisk anordning 22. januar 1942, ble adgangen til å idømme dødstraffen utvidet, slik at den også skulle kunne ramme torturister og lignende utøvere av grov vold i krigstid. Siden myndighetene ikke hadde noen mulighet for å anvende disse bestemmelsene før Norge var frigjort, og siden en viktig side ved dem var deres antatte preventive virkninger, ble adgangen til å fullbyrde dødsdommer etter krigens opphør et sentralt element i anordningene.

Samme dag ble dessuten medlemskap i Nasjonal Samling eller annen organisasjon som ydet fienden bistand, erklært for straffbar handling. Denne anordningen tok sikte på de mindre grove tilfellene av forræderi, og ble forløperen for den mer gjennomarbeidede landssvikanordningen av 15. desember 1944. Den opprinnelige landssvikanordningen av 22. januar 1942, som den kalles, fikk derfor først og fremst betydning som et tidlig signal hjem til det okkuperte Norge om hvilke konsekvenser denne form for støtte til okkupasjonsmyndighetene ville få.

I løpet av 1942 lyktes det å etablere en tettere og bedre kontakt mellom hjemmefrontledelsen og regjeringen i London. De lovarbeider som fra nå av ble utarbeidet med sikte på rettsoppgjøret etter frigjøringen, ble til i nært samarbeid mellom disse to instanser, og gjerne etter Hjemme-

frontens initiativ.⁴ Dette gjaldt i særlig grad den anordningen som skulle komme til å prege hele rettsoppgjøret, nemlig den ovenfor nevnte *Provisorisk anordning om tillegg til straffelovgivningen om forræderi (Landssvikanordningen) av 15. desember 1944.*

3. mai 1944 sendte Hjemmefrontledelsen til regjeringen i London et omfattende utkast med motiver til provisorisk anordning om straff og andre åtgjerder mot NS-medlemmer og andre landssvikere. Denne var utarbeidet av en komite nedsatt av Hjemmefrontledelsen, og besto av 62 paragrafer fordelt på fem kapitler. Dette forslaget av 3. mai 1944 kalles gjerne *Komiteutkastet*. Hjemmefrontledelsen tok utgangspunkt i at oppgjøret med medlemmene av Nasjonal Samling og de andre som under krigen hadde sveket sitt land, ville være en av de første oppgavene som meldte seg så snart okkupasjonen var slutt. Her kom en til å møte store vanskeligheter, først og fremst fordi antallet saker ville være overveldende. En måtte regne med at oppgjøret kunne komme til å omfatte mellom 30 000 og 40 000 personer. Dernest var det en reell fare for at det hat som lå oppdemmet etter de fem årene, ville føre til at private oppgjør kunne tre i rettshåndhevelsens sted. Dette måtte ikke skje. Et raskt og effektivt rettslig oppgjør foretatt av rettslige myndigheter i samsvar med rettens regler var derfor helt avgjørende. I samme øyeblikk som okkupasjonen opphørte, måtte klare regler for straff og økonomisk ansvar, forenklede regler for rettergangen samt et organisert rettsapparat være på plass og rede til å tre i funksjon.

Nå fantes det allerede straffebestemmelser som rammet forræderi. Komiteen viste til straffelovens kapittel 8 og 9 og krigsartiklene i den militære straffeloven. Problemet var at de eksisterende bestemmelser, skjerpet ved provisorisk anordning av 3. oktober 1941, innebar at lavmålet for frihetsstraff for NS-medlemmer ville være over 5 år. I de aller fleste tilfeller ville dette være for streng straff. Den riktige løsningen måtte være, mente komiteen, å gi nye bestemmelser som kunne anvendes istedenfor straffelovens kapittel 8 eller 9 eller krigsartiklene når det gjaldt mindre grove overtredelser.

Dernest mente komiteen at det under okkupasjonen hadde vokst fram til et folkekrav at landssvikerne også skulle straffes økonomisk. De som hadde forrådt sitt land og voldt sine medborgere og hele samfunnet skader som det ville ta lang tid å utbedre, måtte ikke gå ut av oppgjøret

---

⁴ De viktigste provisoriske anordninger med forarbeider, herunder Hjemmefrontledelsens forslag og uttalelser, er trykt i *Samling av div. provisoriske anordninger, kgl. resolusjoner m.v.*, Oslo 1945.

som «velstående menn». Den økonomiske siden av rettsoppgjøret, med forslag om opprettelse av et eget *Erstatningsdirektorat*, ble derfor et hovedelement i Komiteutkastet. Uten vesentlige endringer av noe slag ble Hjemmefrontledelsens forslag adoptert av Londonregjeringen som Landsvikanordningen av 15. desember 1944 og erstattet dermed den opprinnelige anordningen av 22. januar 1942.

Hjemmefrontledelsen fikk i det store og hele også gjennomslag for sine ønsker når det gjaldt rettergangsmåten, selv om det endelige sluttresultat her avvek noe mer enn hva tilfellet hadde vært i forbindelse med straffebestemmelsene. 26. februar 1943 hadde Londonregjeringen vedtatt en provisorisk anordning om *rettergangsmåten i visse forræderisaker*, hvor en særdomstol, rikslagsmannsretten, ble innført i forræderisaker.⁵ Domstolen var forutsatt organisert som en vanlig lagmannsrett med tre juridiske dommere og en jury bestående av ti lagrettemenn. En kom snart til at en slik rikslagsmannsrett ville bli en tungrodd affære, som ikke imøtekom kravet om en hurtig avvikling av rettsoppgjøret. Et eget utvalg – *Londonutvalg I* – ble nedsatt i februar 1944 for å revidere anordningen.⁶ Arbeidet ble imidlertid stilt i bero i påvente av et varslet forslag hjemmefra.

13. juni 1944 sendte Hjemmefrontledelsen sitt forslag til regjeringen. Forslaget var en oppfølging av Komiteutkastets forslag til straffebestemmelser, og gikk inn for å opprette et eget politi- og påtaleapparat med egen riksadvokat som utelukkende skulle behandle forræderisaker. En ønsket derimot å unngå å opprette særdomstoler, som f.eks. Rikslagsmannsretten, da dette ikke ville bli vel mottatt i befolkningen etter de fem årene med nazi-styre. Man foreslo i stedet å utbygge de bestående domstoler, enten ved særskilt oppnevnte embetsdommere eller ved egne avdelinger ved de enkelte dommerkontorer til å ta seg av saker etter forræderianordningen. Et hovedpunkt i forslaget angikk lagmannsrettene. En gikk her inn for å forlate ordningen med ti lagrettemenn som bare skulle avgjøre skyldspørsmålet (juryordningen fra 1887), og i stedet innføre stor meddomsrett bestående av tre dommere og fire domsmenn som sammen avgjorde både skyldspørsmål og straffens størrelse. Et annet sentralt element var forslaget om utvidet adgang til å avgjøre saker ved forelegg. Ved å foreslå at saker der det vare tale om bøtestraff, tillitstap og frihetsstraff inntil 6

⁵ Det var justisminister Terje Wold selv som foreslo navnet «rikslagsmannsrett». Påtegning på Andreas Aulies utkast i juni 1942. Riksarkivet (RA), Justisdepartementet London, Lovavdelingen, eske 23.

⁶ Londonutvalg I besto av høyesterettsadvokat *Annæus Schjødt* (formann), riks-politistjef *Andreas Aulie*, og krigsadvokat *Chr. Rynning Tønnesen*. *Samling av diverse provisoriske anordninger, kgl.resolusjoner, m.v.* Oslo 1945: 175.

måneder skulle kunne avgjøres ved forelegg, mente Hjemmefrontledelsen at størsteparten av sakene ville kunne avvikles på en enkel og rask måte uten å trenge domstolsbehandling.

Regjeringen satte deretter ned *Londonutvalg II* som skulle avgi uttalelse til departementet om forslaget hjemmefra.⁷ Instilling forelå 26. september 1944. Londonutvalg II tok avstand fra tanken om en særskilt politi- og påtalemyndighet for landssviksaker. Hjemmefrontledelsen gikk senere selv bort fra denne tanken. I stedet ble det foreslått en løsning etter samme linjen som for domsstolene, med midlertidig utbygging av det eksisterende politi- og påtaleapparat. Utvalget støttet også tanken om stor meddomsrett, selv om et utvalgsmedlem, Erik Brofoss, dissenterte på dette punkt, bl.a. fordi Quisling-regimet hjemme hadde innført en lignende ordning 3. september 1941. Til tross for dette gikk departementet inn for utvalgets – og således også Hjemmefrontledelsens – forslag. Derimot fant departementet det utilrådelig å åpne adgang til å ilegge frihetsstraff ved forelegg. Med de nevnte endringene i forhold til forslaget hjemmefra som de viktigste, utferdiget Londonregjeringen provisorisk anordning om rettergang i landssviksaker 16. februar 1945. Samtidig ble anordningen av 26. februar 1943 opphevet. Dermed var også rikslagsmannsretten ute av verden.

Londonregjeringens siste lovarbeid av betydning for rettsoppgjøret ble ferdig så sent som 4. mai 1945, nemlig provisorisk anordning om *straff for utenlandske krigsforbrytere*. Denne anordningen hører rent formelt ikke hjemme i landssviksammenheng. Krigsforbrytersakene er imidlertid arkivert sammen med landssviksakene, slik at det er naturlig å ta dette aspektet med når landssvikarkivet skal beskrives. Krigsforbryteranordningen skiller seg fra de øvrige straffelovsarbeidene fra London-tiden både ved det at den kom svært sent og ved det at den ble til uten medvirkning fra Hjemmefronten. Dens opprinnelse må søkes i det faktum at de allierte hadde gjort avstraffelse av krigsforbrytere til et hovedkrigsmaal gjennom St. James-erklæringen 13. januar 1942, som også Norge hadde sluttet seg til, og gjennom Moskva-deklarasjonen 1. november 1943 og opprettelsen av De forente nasjoners krigsforbryterkommisjon samme år, med Norge som en aktiv deltaker helt fra starten.⁸

Etter frigjøringen ble London-anordningene gradvis omgjort til lover i løpet av 1945-1947 uten vesentlige endringer, bortsett fra en: allerede 26. oktober 1945 skrev Riksadvokaten til Justisdepartementet og anmodet –

⁷ London utvalg II hadde også *Annæus Schjødt* som formann. De øvige medlemmer var fylkesmann *Trygve Utheim* og byråsjef *Erik Brofoss*. *Ibid.*: 182.

åpenbart under inntrykk av den store saksmengden som hopet seg opp ved domstolene – om at det måtte åpnes adgang til å ilegge frihetsstraff på inntil et år ved forelegg. Dette var faktisk en av de første sakene det nye Stortinget fikk til behandling på nyåret 1946. I løpet av første halvdel av februar passerte forslaget Stortinget og 22. februar 1946 ble loven sanksjonert.⁹ Hjemmefrontledelsens forslag 13. juni 1944 hadde åpnet adgang for å ilegge inntil seks måneders frihetsstraff ved forelegg, men departementet hadde sagt nei til dette den gang. Stortinget viste seg altså etter frigjøringen villig til å gå lenger på dette punkt enn det både Hjemmefrontledelsen og London-regjeringen hadde våget i 1944. Da rettergangsanordningen av 16. februar 1945 ble til *Lov om rettergangen i landssviksaker* 21.2.1947, ble bestemmelsen inkorporert der. Samtidig ble Landssvikanordningen til *Lov um straff og økonomisk ansvar for landssvikarar* (Landssviklova). Den viktigste endringen her var at loven kom i nynorsk språkdrakt Det samme gjaldt Krigsforbryteranordningen, som ble til *Lov om straff for utlendske krigsbrotsmenn* 13.12.1946.

I hovedsak vokste således rettsoppgjørets særlige lovgrunnlag fram i tre faser. Første fase 1941-1943 som et ensidig arbeid fra London-regjeringens side, som så utbygges og endres i andre fase 1943-1945 i nært samarbeid mellom London-regjeringen og Hjemmefrontledelsen. I tredje fase 1945-1947 omgjøres så de provisoriske anordninger fra krigsårene til lover vedtatt av Stortinget.

Dette lovverket eksisterer fremdeles, med visse endringer. Blant annet er dødsstraffen fjernet (1979). Når det gjelder loven om rettergangen i landssviksaker, så ble den opphevet da den nye straffeprosessloven trådte i kraft 1.1.1986. Men prinsippet om meddomsrett i stedet for lagmannsrett i forræderisaker er beholdt, selv om antallet medlemmer er redusert fra tre til to fagdommere og fra fire til tre meddommere (Straffeprosesslovens § 334a) i forhold til den tidligere loven.

Det sto klart for såvel de norske myndigheter i eksil som for Hjemmefrontledelsen i det okkuperte Norge at det i tillegg til straffelovsbestemmelser måtte bygges opp et apparat som var beredt til å håndheve bestemmelsene så snart frigjøringen var et faktum. NS-administrasjonen

⁸ Lovutkastet er i sin helhet, som de fleste av London-regjeringens lovarbeider, skrevet av Finn Hiorthøy. RA, Justisdepartementet London, Lovavdelingen, eske 25. Om opprettelsen av Krigsforbryterkommisjonen (UNWCC) og Norges deltakelse der, se Ole Kolsrud, Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig, *Historisk Tidsskrift* 3/1994: 301-319.

⁹ Ot.prp. nr. 1 1945-46 om tillegg til straffeprosessloven av 1.7.1887.

måtte bli skiftet ut umiddelbart. Store deler av politikorpset, av påtalemyndigheten så vel som domstolsapparatet måtte renses for kollaboratører og erstattes av nye folk. I februar 1943 vedtok eksilregjeringen å samle hele landets politi under en sentral ledelse – Rikspolitisjefen, som ble direkte underlagt Justisdepartementet i London. Rikspolitisjefen skulle ha ledelsen av rikets politi så lenge Norge var i krig «og så lang tid deretter som Kongen bestemmer».¹⁰ Hjemme i Norge var det etablert en hemmelig politiledelse bestående av fem personer, som allerede fra 1942 samarbeidet nært med Milorg og senere med Hjemmefrontledelsen, så snart denne var organisert. I løpet av 1943 utpekte den hemmelige politiledelsen hjemme i samråd med Rikspolitisjefen i London de kommende politimestre til samtlige av landets 54 politidistrikter.¹¹

Dernest var det viktig å starte innsamlingen av bevismateriale så raskt som mulig, slik at en når timen var slagen også visste hvem som skulle arresteres. Ved årsskiftet 1940/1941 ble Forsvarsdepartementets etterretningskontor («E»-Office) opprettet, med en seksjon for militær etterretning og en «Security and Political Section», eller Rettsavdelingen. 1. desember 1943 ble Rettsavdelingens ikke-militære arbeidsoppgaver etter noen strid og tautrekking skilt ut og omgjort til *Rikspolitisjefens Etterforskningskontor*, slik at E-Office kunne konsentrere seg om krigsformål, og ikke om stoffsamling i forbindelse med etterkrigsproblemer, som det het.¹²

Etter at De forente nasjoners krigsforbryterkommisjon (UNWCC) ble opprettet mot slutten av 1943, ble det organisert nasjonale kontorer som skulle tilveiebringe bevismateriale mot krigsforbrytere i sine respektive land. *Det norske nasjonale kontor* (NNO) ble en egen avdeling av Rikspolitisjefens E-kontor. NNOs oppgave var å framskaffe tilstrekkelig dokumentasjon til å få krigsforbrytere i Norge oppført på UNWCCs «suspect»-lister.

Ved den norske legasjonen i Stockholm ble det sommeren 1941 opprettet et *politikontor* under militærattacheen. Dette kontoret skulle være en avdeling for overvåking, sikkerhetstjeneste og kontraspionasje, og var således en avlegger i Sverige av E-kontoret i London. I oktober 1942 endret kontoret navn til *Rettskontoret*, samtidig som det ble overført fra militærattacheen under Forsvarsdepartementet til Politikontoret under Justisdepartementet. Rettskontorets hovedoppgave var å innhente

¹⁰ Provisorisk anordning av 26. februar 1943 om midlertidig tillegg til lov om politiet av 13. mars 1936.

¹¹ *Landssvikutvalgets innstilling* (1962): 39-79.

¹² FD London, Forsvarets E-kontor, eske 6, mappe 20, Nagell til Torp 8.5.1943.

informasjon om det tysk-okkuperte Norge fra de norske flyktningene som ankom Sverige. På dette grunnlaget utarbeidet eksil-myndighetene lister over NS-medlemmer og andre mulige landssvikere, slik at en umiddelbart kunne gå til arrestasjoner etter en tysk kapitulasjon.

Både når det gjalt dokumentasjon av landssvik og dokumentasjon av krigsforbrytelser kom således Rettskontoret i Stockholm, gjennom sin kontakt med flyktede nordmenn og med motstandskretser hjemme, til å være hovedleverandøren for Rikspolitijefen i London forut for frigjøringen.

Det materialet som gjennom disse organenes virksomhet ble samlet i London og Stockholm under krigen, ble etter frigjøringen bragt til Oslo og slått sammen med de arkiver som politiet og Hjemmestyrkene beslagla etter Nasjonal Samling der, først og fremst NS-kartotekene etter NS Riksledelse i Rådhusgt.17. Rikspolitiet opprettet et eget kontor til å ordne og distribuere bevis- og etterforskningsmateriale til alle landets politikamre til bruk under rettsoppjøret. Hovedmassen av det dokumentasjonsmaterialet Rettskontoret hadde opparbeidet ble på denne måten fordelt på de titusener av straffesaker, og gjenfinnes i dag som bevismateriale der. I en periode hadde dette Rikspolitiets dokumentasjonssenter, som en vel kan kalle det, hele 32 ansatte.

Landssvikarkivets tilblivelse

Det lov- og regelverk som vedtas av det offentlige får gjerne direkte innvirkning på de arkiver som skapes. Det faktum at Landssvikanordningen – og senere Landssviklova – gjorde medlemskap i eller støtte til partiet Nasjonal Samling eller tilknyttede og beslektede organisasjoner, til straffbar handling, medførte at antallet etterforskede saker i forbindelse med rettsoppjøret – vel 91 000 – ble langt høyere enn de 30 000 – 40 000 sakene Hjemmefronten hadde anslått i sitt komiteutkast 4. mai 1944. Dette tallet viste seg imidlertid å stemme bedre med antallet personer som til slutt ble straffet – 49 000, selv om anslaget altså fremdeles lå ca 10 000 for lavt.¹³

Vel 37 000 saker ble henlagt etter bevisets stilling, og 5 500 slapp med påtaleunndatelse. Den utvidede adgangen til å avgjøre mindre alvorlige saker ved *forelegg*, resulterte i at av de resterende 49 000 sakene – hvor altså straffeskyld ble gjort gjeldende, ble vel 28 000 avgjort på den måten. Adgangen til å ilegge frihetsstraff ved forelegg ble benyttet, men i forholdsvís beskjednen grad: bare 3000 av foreleggene lyder på frihetsstraff fra

ett år og nedover. 19 000 ble dømt til en eller annen form for straff, hvorav 77 fikk livsvarig fengsel og 30 ble dømt til døden. Av disse ble 25 eksekvert. En tredjedel – eller vel 16 000 – av de straffelte var kvinner. Blant disse var det ingen dødsdommer. I tillegg kommer de 347 krigsforbrytersakene, det vil si saker mot utenlandske statsborgere som ble dømt etter krigsforbryteranordningen av 4. mai 1945 eller etter Lov om straff for utlendske krigsbrotsmenn av 13. desember 1946. Av disse ble 261 henlagt etter bevisets stilling, 66 ble dømt til frihetsstraff og 15 til døden, hvorav 12 ble eksekvert.¹⁴ Totalt ble 1 380 frifunnet ved dom.

Arkivmessig har disse sakene nedfeldt seg – som enhver straffesak vil gjøre – i form av dokumentasjon på alle nivåer i vårt rettssystem: ved politikamrene, hos påtalemyndighetene med Riksadvokaten på toppen, ved domstolene fra herredsrettene til Høyesterett, hvis sakene gikk så langt. Ved utgangen av 1951 var 7000 saker behandlet av Høyesteretts kjæremålsutvalg og 2 400 ved Høyesterett. Videre finnes materiale ved straffeanstaltene, i Justisdepartementet og Statsrådssekretariatet – da gjerne i forbindelse med benådningssøknader eller fangebehandling i sin alminnelighet.

¹³ Det helt nøyaktige tallet er vanskelig å bestemme. Landssvikutvalgets innstilling fra 1962 nevner tre ulike tall for antallet personer dømt til frihetsstraff. For det første et tall (17 000) som bygger på summariske oppgaver mens rettsoppgjøret pågikk, dernest Statistisk sentralbyrås beregninger, som oppgir 15 101. Landssvikutvalget kom ved sin optelling til at antallet dømt til frihetsstraff var 15 427. Det er antakelig det siste tallet som er det mest riktige. Vi får da følgende resultat:

Dømt til døden	30
Dømt til frihetsstraff.	15 427
Dømt til annen straff	3 450
Vedtatt forelegg på frihetsstraff	3 120
Vedtatt forelegg på annen straff.....	25 180
Frifunnet ved endelig dom	1 375
Påtaleunntatelse	5 500
Henlagt etter bevisets stilling	37 150

Legger vi så til de 347 krigsforbrytersakene, blir det totale antallet saker i landssvikarkivet 91 579.

¹⁴ Også ved dette tallet hefter det antakelig en liten unøyaktighet. Det ble avsagt 45 dødsdommer under rettsoppgjøret, hvorav 37 ble eksekvert. De offisielle oppgaver går ut på at det dreide seg om 30 landssvikere, hvorav 25 ble eksekvert, og 15 krigsforbrytere, hvorav 12 ble eksekvert. Men faktum er at en av dem som av Riksadvokaten er oppført som dømt etter krigsforbryterloven, faktisk ble dømt som landsforræder på grunn av sin langvarige tilknytning til Norge, til tross for tysk statsborgerskap. De korrekte tallene for antallet dødsdommer blir således 31 landssvikere, hvorav 26 eksekvert, og 14 krigsforbrytere, hvorav 11 eksekvert.

Det er imidlertid ved politikamrene det rikeste materialet samles. Når en straffesak er avsluttet, går etterforskningsdokumentene med eventuelle rettsprotokoller og domsavsigelser, korrespondanse vedrørende benådnings- og løslatelser, tilbake til det politikammer som hadde saken til etterforskning. Hos påtalemyndighetene og ved domstolene vil en i hovedsak bare finne rene ekspedisjonsdokumenter eller gjenparter av dokumenter som ligger i original i den enkelte straffesak ved politikamrene. Dette gjelder alle straffesaker, og er ikke noe spesielt for landssviksaker. Det som er spesielt for landssviksakene, er at de er oppbevart samlet i Riksarkivet, og ikke fordelt på de enkelte politikammerarkiver ved de respektive statsarkiver, slik andre straffesaksdokumenter er. Dette har sin egen forklaring.

Da rettsoppgjøret kom i gang umiddelbart etter frigjøringen på forsommeren 1945, opprettet de enkelte politikamre egne serier med landssviksaker i sine arkiver, slik at landssviksakene fikk sine egne anmeldelses- eller saksnumre og sine egne journaler og registre adskilt fra andre straffesaker. Det dannet seg dermed klart avgrensede landssvikarkiver ved alle landets politikamre, selv om det bare var ved tre politikamre det ble opprettet egne midlertidige landssvikavdelinger, nemlig Oslo, Stavanger og Bergen. Hos påtalemyndigheten ble det utnevnt 23 midlertidige statsadvokater for landssviksaker, og ved Eidsivating lagstol ble det også opprettet en egen landssvikavdeling. Det samme skjedde i Fengselsstyret i Justisdepartementet, som blant annet fikk en rekke midlertidige landssvikleire å bestyre. Alle disse midlertidige tiltakene var avvirket igjen før 1950. To av de midlertidige landssvikleirene eksiterte imidlertid fortsatt i 1950, men i 1955 ble de siste fangene der overført til ordinært fengsel.¹⁵

I 1952 ba Stortinget, etter forslag fra John Lyng, om at regjeringen måtte sette ned et sakkyndig og allsidig sammensatt utvalg for å bearbeide det materialet og vurdere de erfaringer som var samlet under rettsoppgjøret. I oktober 1954 nedsatte så Justisdepartementet et utvalg som fikk i oppdrag å framlegge en plan for det arbeidet som den fremtidige komite ville få i oppdrag å utføre. Vel et år senere, 22. desember 1955, ble komiteen oppnevnt, bestående av de samme personer som hadde sittet i planutvalget og under ledelse av O.C. Gundersen.¹⁶ For å gjøre gjennomgangen av hele massen av landssviksaker mulig, sørget Gundersen-komiteen, eller

¹⁵ Antallet innsatte i norske fangeanstalter svulmet opp fra under 2000 til ca. 14 000 fra mai til juli 1945. 200 provisoriske leire ble opprettet, hvorav de fleste ble lagt ned igjen etter bare noen måneder. Bjørkelangen tvangsarbeidsleir i Nordre Høland, som var drift i lengst, ble først nedlagt i mars 1955, da de tolv siste livstidsfangene ble overført derfra til Botsfengslet.

Landssvikutvalget, som den også kalles, for å samle alle landssviksakene på ett sted. I løpet av siste halvår 1957 og første halvår 1958 ble landssvikarkivene fra alle landets politikamre transportert til Oslo politikammer, og plassert på loft og kjeller på Victoria Terrasse. I stedet for å sende dem tilbake igjen til sine respektive politikamre etter at Landssvikutvalget hadde avsluttet sitt arbeid i 1962, ble materialet værende på Victoria Terrasse i 14 år, inntil det ble avlevert samlet til Riksarkivet vinteren 1971/72.¹⁷

Dette er grunnen til at rettsoppgjørets dokumenter må søkes i Riksarkivet, og ikke i statsakivene som de fleste andre straffesaksdokumenter. At disse arkivene i nevnte periode ble oppbevart ved Oslo politikammer, er også grunnen til at det i den noe eldre litteraturen ofte henvises til *Domsarkivet* når det er tale om dokumenter fra Landssvikarkivet, selv om det slett ikke er tale bare om saker avgjort ved dom.

Landssvikarkivets struktur

Den vanlige definisjonen på et arkiv i vår sammenheng er at det utgjør en selvstendig enhet, med egne registre i form av kartotek eller protokoller som gjør det fysisk mulig å finne fram i det.¹⁸ Landssvikarkivet er ingen slik enhet. Det består av i alt 55 selvstendige enheter, nemlig landssvikarkivene fra de 54 politikamrene i Norge samt arkivet etter Bredtveit landsfengsel for kvinnelige landssvikdømte.¹⁹ Dette siste henger sammen med § 74 i dagjeldende påtaleinstruks, som bestemte at saksdokumentene vedrørende straffedømte som sonet i landsfengsler ikke skulle returneres til de respektive politikamre etter endt soning, med forbli ved soningsstedet.²⁰ Dermed blir arkivet fra Bredtveit det eneste landssvikarkivet som under enhver omstendighet hører hjemme i Riksarkivet.

¹⁶ Nemlig høyesterettsdommer O.C. Gundersen, riksadvokat Andreas Aulie, lagmann John Lyng, professor Sverre Steen og ekspedisjonssjef G. Sverdrup-Thygeson.

¹⁷ Det er uklart om det ble fattet noe formelt vedtak om at disse arkivene ikke skulle returneres politikamrene. Det sannsynlige er at man oppdaget at etterspørselen etter materialet var så pass stort at det ville skape betydelige praktiske problemer om det igjen ble spredt. Litt om bruken av dette materialet før det ble avlevert til Riksarkivet, se Ole Kolsrud, «Om adgang til gjennomsyn, kopi-ering og utlån av straffesaksdokumenter», *Arkivposten* 1975/6: 3-7.

¹⁸ Jørgen H. Marthinsen benevner arkiver i denne forstand som *enkeltarkiv*, med følgende definisjon: «Dokumenter laget av, eller kommet inn til, en enkelt arkivskaper og samlet som et resultat av dennes virksomhet.» Jørgen H. Marthinsen, *Arkivdanning*, Aschehoug, Oslo (1987): 318.

I tillegg til disse 55 enhetene kommer dessuten arkivet etter *Erstatningsdirektoratet* (ED). Som nevnt ble ED opprinnelig hjemlet i Landssvikanordningen, nærmere bestemt i kapittel III i dens endelige versjon. Da London-anordningene ble omgjort til regulære lover, ble bestemmelsene om Erstatningsdirektoratet flyttet fra Landssvikanordningen og tatt inn som kapittel 2 i loven om rettergangsmåten i landssviksaker av 21.2.1947. ED skulle ta seg av den økonomiske siden av rettsoppgjøret. Det skulle bl.a. føre saker om inndragning, erstatning, omstøtelse og oppløsning samt forvalte de midler som kom inn i form av bøter, inndragninger og erstatninger. Dette fikk den viktige konsekvens, rent arkivmessig, at samtlige landssviksaker passerte direktoratet, slik at det der ble opprettet et landsdekkende kartotek over alle etterforskede landssviksaker, med henvisning til hvilket politikammer som hadde den enkelte sak til behandling. Dette kartoteket er dermed en nøkkel til hele landssvikarkivet, og kalles gjerne *landssvikregisteret*.²¹ Egentlig er det altså her tale om Erstatningsdirektoratets saksregister. Fordi Erstatningsdirektoratets virksomhet i følge loven inngikk som et element i selve straffeforfølgelsen i landssviksaker, ble direktoratets *saksmapper* derimot distribuert til de respektive politikamre, og finnes igjen der, enten som vedlegg til de øvrige dokumenter i straffesaken eller som egne serier med ED-mapper innenfor politikammerets landssvikarkiv. Praksis varierer fra politikammer til politikammer.

Variierende registrerings- og arkiveringspraksis er forøvrig karakteristisk for hele landssvikarkivet. Selv om samtlige politikamre fikk instruks om å arkivere landssviksakene for seg, ble det ikke gitt noen retningslinjer om arkiveringsmåten forøvrig. De enkelte politikamre valgte de ordninger de fant passende. Derfor finner en praktisk talt alle tenkelige arkiverings-

---

¹⁹ Egentlig dreier det seg om totalt 60 enkeltarkiver, fordi en del politimestre opprettet egne arkiver for sine underliggende politistasjoner. Sarpsborg politikammer opprettet en egen landssvikavdeling for Indre Østfold på Mysen, politimesteren i Arendal gjorde tilsvarende for henholdsvis Risør og Grimstad og politimesteren i Vest-Agder delte sitt arkiv i tre: et for henholdsvis Mandal, Flekkefjord og Farsund. Det finnes noe materiale om bakgrunnen for opprettelsen av landssvikavdelingen på Mysen i *Rikspolitisjefens arkiv*, eske 403, sak 231, jnr. Pol. 1205.

²⁰ I forbindelse med iverksettelsen av den nye straffeprosessloven og den nye påtaleinstruksen på slutten av 1980-tallet, ble dette endret, slik at *alle* straffesaksdokumenter nå returneres for arkivering ved de respektive politikamre.

²¹ Dette registeret ble med samtykke av Riksadvokaten i slutten av 1960 åra og begynnelsen av 1970 åra lagt inn i en database ved Institutt for sammenlignende politikk, Universitetet i Bergen. Adgang til dette registeret fordrer samtykke fra Riksarkivaren i likhet med adgang til Landssvikarkivet forøvrig.

prinsipper representert i materialet. Noe er arkivert etter alfabet, noe etter henleggelsesdato, noe etter anmeldelsesnummer. Andre ganger er domsnummer eller et eget henleggelsesnummer grunnlaget for arkiveringsrekkefølgen, for å nevne noen eksempler blant mange. Kombinasjoner av de nevnte variantene kan ofte finnes innenfor samme politikammer. En skulle vente at de største politikamrene med det største antallet saker også ville ha de mest kompliserte arkiveringssystemene, men det er ikke alltid tilfelle. Det er ikke mulig her å beskrive alle variasjonene i detalj, men noen illustrerende eksempler skal nevnes.

Landssvikarkivet fra *Oslo politikammer* er selvsagt det største, med henimot 29 000 anmeldte saker som fyller ca. 370 hyllemeter, registre og diverse protokoller inkludert. Alle disse sakene er innført etter anmeldelsesnummer i justisprotokollen, som er en serie på 38 bind. Til justisprotokollen er knyttet et alfabetisk anmeldelseskartotek. Saksarkivet består av 11 ulike serier, hvorav de vel 4400 dommene (106 hyllemeter) og saker henlagt etter bevisets stilling (67 hyllemeter) utgjør de to største. *Dommene* er henlagt etter det nummer de har i politikammerets domsprotokoller. Også til disse protokollene hører et eget alfabetisk kartotek. Til hovedserien med dommer hører dessuten en serie på 31 hyllemeter med såkalte «*gjenpartsmapper*». Dette er mapper politikammeret opprettet mens domsaktene forøvrig var på vandring i rettssystemet, noe de kunne være i årevis. Betegnelsen er ikke helt dekkende, for i disse mappene kan en ofte støte på originalmateriale av interesse, om ikke nødvendigvis for rettsapparatet den gang, så i hvert fall for okkupasjonsforskningen i dag. Gjenpartsmappene er ordnet etter anmeldelsesnummer og ikke etter sakenes domsnummer.

De saker som er *henlagt etter bevisets stilling* – henimot 6000 – har fått et eget henleggelsesnummer, som er påført de respektive kort i anmeldelseskartoteket i tillegg til anmeldelsesnummeret. En annen stor serie (39 hyllemeter) utgjør saker avgjort ved *forelegg*. Disse er arkivert etter anmeldelsesnummer. Det finnes dessuten en egen serie med *domsforelegg*. Denne typen saker har sitt utspring i bestemmelsen i landssvikanordningen om at kortere fengselsstraffer kunne idømmes ved forelegg. 882 slike fengselsforelegg på til sammen 10,5 hyllemeter finnes i arkivet etter landssvikavdelingen ved Oslo politikammer. Domsforeleggene, eller fengselsforeleggene, har sin egen domsprotokoll, men kartotek felles med politikammerets dommer for øvrig. Også til domsforeleggene finnes en egen serie gjenpartsmapper (4 hyllemeter) ordnet etter anmeldelsesnummer på samme måte og av samme karakter som dommene forøvrig. Litt forvirrende kan det umiddelbart virke at Oslo politikammer har

benyttet betegnelsen *statsadvokatforelegg* på denne serien med gjenparts-mapper knyttet til fengselsforeleggene. Domsforelegg, fengselsforelegg og statsadvokatforelegg står altså for det samme.

Det finnes dernest en serie på 3,5 hyllemeter med såkalte «NB-forelegg», opprinnelig gitt NB-nummer fra 1 til 34. I virkeligheten dreier det seg om 60 enkeltsaker, som ikke er lagt på sin rettmessige plass i arkivet etter at de av en eller annen grunn har gått en ny runde i rettsapparatet, lenge etter at de opprinnelig var avsluttet og dokumentene arkivlagt. Disse sakene er arkivert uten noen påviselig orden overhodet, og er derfor meget lette å overse²².

Saker avgjort ved *påtaleunntatelse* (9 hyllemeter) er av en eller annen grunn arkivlagt dels etter anmeldelsesnummer, dels etter eget henleggelsesnummer. Hver sak har fått sitt spesielle henleggelsesnummer fra 1 til 1159, i tillegg til anmeldelsesnummeret, på samme måte som sakene henlagt etter bevisets stilling. De første 898 påtaleunntatelsene er samtidig arkivert fortløpende etter anmeldelsesnummer. Det skulle derfor være likegyldig hvilket av de to nummereringene en søker på. Men faktum er at en for denne delen av serien med påtaleunntatelser bare kan bruke anmeldelsesnummeret som framfinningshjelpemiddel, fordi henleggelsesnummeret ikke finnes andre steder enn på saken selv. Fra og med nr. 899 er derimot også henleggelsesnummer ført på kortet i anmeldelsesregistrert, og for denne delen av serien *må* henleggelsesnummeret brukes, fordi sakene fra nå av ikke lenger ligger i anmeldelsesrekkefølge. Påtaleunntatelsessak med henleggelsesnummer 898, som ble arkivert 5. februar 1947, har anmeldelsesnummer 27 472, mens den siste påtaleunntatelsessaken, nr. 1159, har anmeldelsesnummer 16 548. Denne saken ble ferdigbehandlet og arkivert så sent som 6. januar 1954.

Dette viser hvordan tilfeldigheter – og kanskje tankeløshet eller dårlig planlegging – kan gjenspeiles i de arkivordninger vi arver fra arkivskaper.

---

²² Ved stikkprøver ser det ut til at samtlige «NB»-forelegg dreier seg om økonomisk landssvik. Den mest omfangsrike er «NB»-forelegg nr. 1, som består av fem arkivesker inneholdende dokumentene i saken mot trykkerieier Harald Haraldsson. Saken ble forsøkt gjenopptatt flere ganger i 1950- og 1960-årene, og er enestående ved det at den faktisk ble gjenopptatt på slutten av 1980-tallet. Forelegget ble annullert og Haraldsson frikjent så sent som i februar 1992.

En god del saker ble *henlagt fordi vedkommende var død*. Disse har fått sin egen serie ordnet fortløpende etter anmeldelsesnummer, og fyller 5 hyllemeter. Denne utskillelsen av saker vedrørende døde er imidlertid ikke konsekvent gjennomført. En vil finne slike saker også i den ordinære henlagtserien.

ED-mappene utgjør en serie på 25 hyllemeter. Disse er henlangt etter Erstatningsdirektoratets nummer, så her kan en gå direkte fra det landsomfattende ED-registeret til mappen uten å måtte innom politikammerets egne registre, slik en alltid ellers må. ED-mappene inneholder i det vesentlige korrespondanse med opplysninger om hvordan boene ble forvaltet inntil de eventuelt ble tilbakeført til eier.

Den siste serien består av de såkalte *B-sakene*. Denne serien på 13 hyllemeter består av vel 3000 numre, og inneholder mapper vedrørende personer som det på et tidspunkt har hersket ev. viss tvil om, uten at det førte til opprettelse av noen sak. Her vil en for eksempel finne en god del mapper med avhørsrapporter, korrespondanse m.m. fra Rettskontoret i Stockholm, såkalte «*Svenske-saker*». Disse er da egentlig ikke å betrakte som en del av landssvikarkivet, dersom vi holder oss til den definisjonen av landssvikarkivet som er gitt innledningsvis i denne artikkelen. De personer det foreligger dokumentasjon på her, vil således heller ikke gjenfinnes i landssvikregisteret. Selv om dokumentene følgelig viste seg å være uten strafferettslig interesse, må det også i dette tilfelle sies at de selvsagt likevel kan ha noe å gi i forskningssammenheng.

Endelig finnes, utenom det rene saksarkivet, 42 hyllemeter av høyst ulikt innhold, dels med tilknytning til administrasjonen av de forskjellige avdelingene eller kontorene som landssvikavdelingene ved Oslo politikammer opererte med, dels dreier det seg om innsamling av materiale som kunne tenkes å få betydning i etterforskningssammenheng. Denne *diverse-serien* inneholder bl.a. arrestordre, gjenparter av forelegg og kopier av utgående brev. Det er ikke mulig å gi noen dekkende kortfattet beskrivelse av denne delen av arkivet.

Landssvikarkivet fra *Drammen politikammer* har en særdeles enkel og praktisk ordning. Det er et middels stort arkiv på 22 hyllemeter, og består av én sammenhengende nummerserie fra 1 til 2753, inneholdende alle typer saker uavhengig av saksutfallet, og med tilhørende alfabetisk navneliste som viser til saksnummer. Like enkelt er arkivet fra *Risør politistasjon* under Arendal. Dette er da også et av de minste enkeltarkivene, og utgjør en serie på under to hyllemeter ordnet alfabetisk fra A til Å, uavhengig av saksutfallet. Saksarkivet fra *Lofoten og Vesterålen* består av tre

serier på tilsammen vel 10 hyllemeter: dommer, vedtatte forelegg og henlagte saker. I alle seriene er sakene nummerert slik at det startes fra nr. 1 igjen innenfor hvert år. Det som er spesielt for Lofoten og Vesterålen politikammer er imidlertid justisprotokollen, eller «Saksjournal for landsviksaker», som den heter ved dette kammeret. Den er inndelt etter lensmannsdistriktene fra A til K, samt Svolvær by, som er gitt bokstaven L. Sak L.A. 1 vil være første sak fra Vågan lensmannsdistrikt, sak L.L. 1 første sak fra Svolvær by osv. Denne nummereringen finnes igjen i det alfabetiske kartoteket som hører til. Nå er som nevnt saksarkivet innrettet etter et annet system, slik at en har måttet tilføye henleggelsesnummeret på kartotekkortet.

Som en oppsummering av dette aspektet ved landssvikarkivene: det finnes ikke to arkiver som er helt like med hensyn til inndeling og nummerering.

Enkeltsakenes struktur

Antallet dokumenter kan selvsagt variere enormt fra sak til sak. Dersom en sak er henlagt etter bevisets stilling, eller fordi intet straffbart forhold foreligger – den siste formuleringen er benyttet forholdsvis sjelden – vil det noen ganger bare være snakk om tre dokumenter, nemlig dokumentliste, påtegningsdokument og den mistenktes forklaring. Andre ganger svulmer saken voldsomt opp, til tusenvis av dokumentsider, slik at den alene blir større enn hele landssvikarkivet fra et av de minste politikamrene. Samtidig må det understrekes at antallet dokumenter i en sak ikke nødvendigvis sier noe om hvor graverende den er. Enkelte henlagte saker er blant de aller største hva antall dokumenter angår.

Dokumentenes ordning i straffesaker, og hvilke dokumenter en vil finne der, er i noen grad regulert i lov og instruks. Dagjeldende påtaleinstruks fra 1934, § 62, bestemte at den myndighet som ledet etterforskningen i en straffesak, skulle utarbeide og vedlegge saken en fortegnelse over sakens dokumenter – en *dokumentliste* – i den rekkefølge de kom inn, og at hvert dokument skulle påføres det nummer det hadde etter fortegnelsen. Videre skulle dokument nr. 1 alltid være et ark for *oversendelses-påtegninger*.²³ Slike påtegninger går ofte over flere sider eller ark, og blir da å nummerere som 1a, 1b osv. Dersom saken ikke henlegges, men går

²³ I den nye påtaleinstruksen av 28.6.1985 er disse bestemmelsene tatt ut. Det sies i stedet i §2-1 at Justisdepartementet i samråd med riksadvokaten gir nærmere regler om dette.

videre til en rettsinstans, vil dette nedfelle seg i saksdokumentene blant annet i form av *rettsbøker*, som domstolen er pålagt å opprette i følge straffeprosessloven. Kapittel 11 i dagjeldende straffeprosesslov var i sin helhet viet *rettsbøker*.²⁴ Blant dokumentene i straffesaker vil en derfor finne en eller flere *rettsbøker*, avhengig av hvor mange rettsmøter det har vært holdt. Noen ganger inneholder den bare en beslutning om fortsatt fengsling, andre ganger avhørsrapport av vitne eller tiltalte, foruten de obligatoriske opplysninger om hvor og når rettsmøtet har funnet sted, hvem som var til stede og eventuelt hvilke dokumenter som ble framlagt. *Rettsbøker* som gjengir tiltaltes eller vitners forklaringer stammer alltid fra forhørsretten.

Den viktigste *rettsboken* er likevel den fra *hovedforhandlingene*. Her finner en tiltalen, rettens vurdering av de enkelte tiltalepunkter og de framlagte bevis i tilknytning til disse (domspremissene), og endelig selve domslutningen.

Det er imidlertid ytterst sjelden at en vil finne referert i sin helhet hva som faktisk er blitt sagt under *hovedforhandlingene*, enten det nå dreier seg om tiltalte selv, aktor og forsvarer eller rettens medlemmer. Straffeprosesslovens § 126 sier eksplisitt at slike referater *ikke* skal med i *rettsbok* fra *hovedforhandling*. Slike fullstendige stenografiske rettsreferater forekommer derfor bare rent unntaksvis, og da i helt spesielle saker, som f.eks. i forbindelse med Quislingsaken, Rinnansaken og sakene mot enkelte av Quislings ministre.²⁵ Vanligvis må en søke i avisenes omtale – dersom slike foreligger – av rettsmøtene for å finne referater fra de muntlige *forhandlingene*. Det er det skriftlige materiale av enhver art som samles inn eller produseres under etterforskningen og rettsbehandlingen av straffesaker som gjenfinnes i arkivene.

---

²⁴ I den nye straffeprosessloven av 1981 er kapittel 4 viet *rettsbøker*.

²⁵ Referatene fra Quislingsaken, inneholdende *hovedforhandling*er for lagmannsretten og behandlingen ved Høyesterett samt gjengivelse av dokumentene i saken, ble trykt og utgitt i bokform på offentlig bekostning i 1946. Referatene fra saken mot Rinnan og hans medarbeidere finnes ikke blant dokumentene i Rinnansaken i Riksarkivet. Et eksemplar av referatene, som utgjør 72 stensilerte bind, oppbevares i Vitenskapsselskapets bibliotek i Trondheim, hvor det inngår som en del av *Vitenskapsselskapets Krigstidsarkiv* (privatarkiv 19). Dette eksemplaret har tilhørt E.A. Midelfart, en av meddommene i saken mot Henry Rinnan. De øvrige stenografiske referater som er kjent, finnes som gjennomslagskopier vedlagt saksdokumentene i Riksarkivet.

Materiale som samles inn er et sentralt fenomen rent arkivteoretisk i forbindelse med straffesaker, og – har det vist seg – i særlig grad i forbindelse med landssviksakene. Vi vil derfor se nærmere på dette.

Selv om det er opplagt, er det likevel grunn til å understreke at det som tematisk skiller samlingen av landssviksaker fra andre politiarkiver, er at de alle i utgangspunktet er knyttet til en og samme forbrytelsestype, nemlig landsforræderi i forbindelse med den tyske okkupasjonen av Norge 1940 – 1945. Hver eneste sak blir dermed en del av dokumentasjonen av norsk okkupasjonshistorie, hvor ubetydelig saken i seg selv enn måtte være. Videre vil det ofte være slik at bare en liten del av de dokumenter, det bevismateriale, som finnes i den enkelte sak er blitt til som et ledd i selve saksbehandlingen. Innslaget av materiale med *sekundær proveniens*²⁶ er et gjennomgående og karakteristisk trekk ved den type arkiver vi her har med å gjøre. Straffesaksdokumentene arter seg gjerne som et konglomerat av bevismateriale hentet mange steder fra, og en arkivar har ved gjennomgangen av en sak ofte følelsen av å bevege seg innover i et system av kinesiske esker.

Bevismaterialet mot de mistenkte og tiltalte under rettsoppgjøret ble hentet fra mange steder. En god del ble innsamlet og produsert av de norske eksilmyndighetene i Sverige og Storbritannia, som allerede nevnt. Dernest tok man etter frigjøringen for seg det som fantes av arkiver etter tyske okkupasjonsmyndigheter og etter de ulike NS-organene i Norge.

---

²⁶ Med sekundær proveniens siktes det til dokumenter, deler av arkiver eller hele arkiver som senere blir tatt i bruk til andre administrative formål enn de opprinnelige. De føres dermed inn i en ny administrativ sammenheng, og følgelig også inn i en ny – en sekundær – proveniens. Slike sekundærprovenienser opptrer i mange former, og avstanden fra det opprinnelige formålet eller den primære proveniensen kan variere sterkt. Det er særlig svenske arkivarer som har beskjeftiget seg med begrepet sekundærproveniens. Berthil Boëthius (svensk riksarkivar 1944-1950) uttalte tidlig på 1950-tallet at «Den bristande respekten för sekundær proveniens är kanske den ödesdigraste konsekvensen av den segt kvardröjande rationalismen vid tillämpningen av ordningsprinciperna.» B. Boëthius, «Arkivschema och proveniensprincip», *Arkivvetenskapliga studier II*, Uppsala 1954: 18. Dette var i et innlegg i en pågående svensk arkivteoretisk debatt. Videre Sten Engström, «Primär och sekundär proveniens. Några anmärkingar om tillämpningen av en arkivordningsprincip», i *Archivistica et mediävistica*. Ernesto Nygren oblata. *Samlingar och studier utgivna av Svenskt Arkivsambund 1*. Norstedts, Stockholm (1956): 114-122. Nils Nilsson bruker begrepet «sekundær arkivbildning» som synonymt med sekundær proveniens. Nils Nilsson, *Arkivkunskap*, Malmö 1974: 79. Temaet er også, om enn overfladisk, berørt av undertegnede. Ole Kolsrud, «Landssvikarkivet – proveniens og sekundærproveniens», *Arkivposten* 1976/5: 10-14.

Partiet *Nasjonal Samlings eget medlemsregister*, som inneholdt foruten kartoteket også søknadene om medlemskap, ble et sentralt materiale i den store massen av saker mot såvel menige partimedlemmer som mot NS-medlemmer med partiverv på alle nivåer. I arkivene etter Quislings politiske politi – *Statspolitiet* – fant man et fyldig materiale som kunne dokumentere blant annet angiverier, opprulling av motstandsgrupper med arrestasjoner og forhør av motstandsfolk med eventuell påfølgende viderebefordring til det tyske politiet – i det hele tatt Quisling-regimets overvåking av den norske befolkningen som et ledd i samarbeidet med okkupasjonsmakten og nazifiseringen av det norske samfunnet. I de nazifiserte *departementsarkivene*, og kanskje særlig i de som var spesielt opprettede av Quisling-regimet, så som Politidepartementet og Innenriksdepartementet, kunne en finne forarbeidene til Quislings lovgivningsvirksomhet og hvilke personer som hadde arbeidet med dette. *Firmaarkiver* ble beslaglagt i stort omfang for å sikre beviser mot dem som hadde samarbeidet økonomisk med de tyske okkupantene.

Et stort materiale, det være seg norsk eller tysk,²⁷ av offentlig eller privat proveniens, ble på denne måten revet ut av sin opprinnelige sammenheng og fordelt på de mange ti-tusener av landssviksaker. Vi skal illustrere også dette med noen eksempler.

Oslo politikammers landssvikdom 4208 er en av de mer voluminøse sakene i arkivet. Tiltalte hadde vært rektor ved Universitetet i Oslo fra januar 1943 og ble 31. mai 1949 ved Oslo byrett dømt til tvangsarbeid i ett år og seks måneder. Han ble løslatt på prøve i november samme år. Dokumentene fyller sju esker, dvs. 3/4 hyllemeter. *Dokumentlisten* inneholder 156 numre. I tillegg kommer to esker med diverse unummererte dokumenter. Dokument nr. 1 – som alltid er *påtegningsdokumentet* – utgjør 23 sider. Den første påtegningen er fra november 1945 og den siste fra juli 1956. Saken inneholder sju *rettsbøker*, hvorav rettsbok fra hovedforhandlingene (dok. 147) er på 60 sider. Ved siden av fengslingsordre, beslagsrapport, utskrift av strafferegister og lignende formalia, utgjør dette de obligatoriske dokumentene i enhver straffesak.

²⁷ Ved den tyske kapitulasjonen ble arbeidsfordelingen mellom norske og allierte myndigheter når det gjaldt sikring av bevismateriale den at det norske politiet beslagla alle arkiver etter de forskjellige NS-instansene, mens de allierte – det vil si britene – ved den såkalte «Documents Section» eller «Documents Pool» ble overlatt de tyske arkivene. Etter at «Documents Pool» hadde avsluttet sitt arbeid her i landet senhøstes 1945, overlot det ca. 1500 hyllemeter tyske arkivsaker til FO II's dokumentavdeling. Ole Kolsrud, «Hvorfor er arkivene slik de er?» *Nytt lys på okkupasjonshistorien*, Den norske historiske forening (1991): 55-63.

Dokumentene forøvrig er like uensartet i innhold og omfang som de enkelte straffesakene selv er det. Går vi for eksempel til nr. 23 på dokumentlisten i nevnte sak, finner vi at dette er en egen mappe med 35 underdokumenter, som igjen kan være på en eller flere sider. I dette spesielle tilfellet dreier det seg totalt om 270 sider pluss tre trykksaker på tilsammen 150 sider. Dokumentet heter «Skriv til Quisling om Grønlandsspørsmål, norske interesser i polarområdet o.s.v.», og innholdet er i hovedsak hentet fra arkivet til *Førerens og Ministerpresidentens kanselli*. Dokument 120 heter «Aulabrannen» og inneholder Statspolitiskak A. 3164/43 «Brann i Universitetets Aula natt til 28/11-43». Dette dokumentet er på vel 20 sider dersom en ser bort fra alle ekstra gjennomslag og kopier, og er som en kan forstå tatt ut av *Statspolitiets* arkiv. Atter andre dokumenter stammer fra Universitetets, Kultur- og folkeopplysningsdepartementets eller Innenriksdepartementets arkiver.

Et eksempel til skal nevnes, fordi det er velegnet til å illustrere hvordan dokumentene i en straffesak kan bygge seg opp med tilsig fra de forskjellige norske eksilorganer nevnt ovenfor. Landssvikdom 446 fra Bergen politikammer dreier seg om en mann som av Bergen byrett i november 1946 ble dømt til tre år og seks måneders fengsel. Saken inneholder 53 dokumentnumre. Denne mannen hadde deltatt i kampene i 1940, og kom senere med i en motstandsgruppe, hvoretter han ble arrestert av Gestapo senhøstes 1942. Han ble etter kort tid sluppet fri, men følte seg nå presset til å arbeide for tysk SIPO under dekknavnet «Sverre Olsen». I august 1944 klarte han å flykte med en skøyte over Nordsjøen til Storbritannia. Dermed vokser det fram en saksmappe på ham ved Rikspolitiets etterforskningskontor i London – K-rapport 6767 – på førti sider, med avhør av ham og en rekke personer som kunne tenkes å vite noe i saken. 6. oktober sender E-kontoret saken til Rettskontoret i Stockholm. Deretter følger en del korrespondanse fram og tilbake mellom Rettskontoret i Stockholm og Rikspolisjefen i London, som fører ytterligere 31 dokumentsider til saken. Rettskontoret oppretter så en egen mappe med saksnummer 4065. Alt dette gjenfinnes som dokument nr. 2 i landsviksaken. Det hører med til historien at en annen person, som vi kan benevne som norsk flyktning nr. 12 700, kom over grensen til Sverige 12.2.1943. Han hadde også havnet i Gestapos klør i Bergen høsten 1943, men hadde i slutten av november klart å rømme fra tysk fengsel. Under avhørene ved Rettskontoret på Kjesäter og i Stockholm kom han med en rekke fantasifulle beretninger som etter hvert viste seg å være det rene oppspinn. Men han hadde vært i kontakt med «Sverre Olsen». Det opprettes en mappe på flyktning nr. 12 700. Mappen får saksnr. 120 i serien av såkalte «Svenskesaker» i den delen av Rikspolisjefens arkiv som

stammer fra Rettskontoret i Stockholm. Denne saken, som inneholder 26 dokumentsider, gjenfinnes som dokument nr. 37 i landssviksaken mot «Sverre Olsen».

Proveniensproblemet

Disse to eksemplene, det ene fra Oslo og det andre fra Bergen, illustrerer for det første det tidligere nevnte trivielle faktum at det ikke er noen opplagt sammenheng mellom dokumentenes mengde og straffenes lengde. I den grad det er noen sammenheng, er det snarere slik at jo vanskeligere det er å bevise et straffbart forhold, jo flere dokumenter vil en sak inneholde. For det andre – og dette er av større arkivteoretisk interesse – så oppviser de to sakene *to ulike typer* sekundærproveniens. I det førstnevnte tilfellet er det hentet inn bevismateriale fra en rekke arkiver som er blitt til i helt andre sammenhenger og beregnet til helt andre formål enn å skulle brukes i strafferettslig sammenheng. I det siste tilfellet er derimot dokumentene produsert med direkte sikte på rettsoppjøret som skulle komme.

Nå er som nevnt dokumenter med sekundær proveniens generelt et karakteristisk innslag blant straffesaksdokumenter. Antakelig er det videre slik at denne type dokumentasjon, på grunn av forræderiets spesielle politiske og statsrettslige implikasjoner, i særlig grad vil prege nettopp landssviksakene. Problemet forbundet med dette er i første rekke at arkivskapere blir tappet for dokumenter, slik at de bare kan gjenfinnes ved rene tilfeldigheter. Det er uhyre sjelden at det anføres hos arkivskaper at dokumenter er overført til politiet eller påtalemyndigheten for å vedlegges bestemte saker. Dette skyldes nok i stor grad at det av og til gikk over stakk og stein i rettsoppjørets mest hektiske faser. Dersom en i dag leter seg fram til flyktning nr. 12 700 i Rikspolisjefens alfabetiske navneregister over «Svenskesaker», så vil en finne at han har saksnummer 120. Men en vil ikke finne saken i arkivet, og en vil ikke finne noen henvisninger til hvor den har havnet. Selv om en vet at disse mappene ble opprettet med tanke på at de skulle brukes under rettsoppjøret, og derfor etter all sannsynlighet vedliggjer en landssviksak, er det umulig å vite hvilken sak.

Problemet blir kanskje tydeligere når det dreier seg om dokumenter hentet fra arkiver som er dannet uten den ringeste tilknytning til rettsoppjøret, som for eksempel departementsarkivene. Det dreier seg da gjerne om dokumenter av større allmenn forskningsmessig interesse enn eksemplet ovenfor. Ofte vil dokumenter knyttet til lovforarbeider utført

av de nazifiserte departementene være fjernet fra arkivene, slik at disse er fulle av lakuner. Dokumentene er vedlagt saken mot en eller annen som hadde vært tjenestemann der. Det gjelder da å finne ut, eventuelt gjetteseg til, hvem som var den mest sannsynlige saksbehandler i departementet på det aktuelle tidspunktet, for derpå å gå inn i dokumentene i landssviksaken mot denne.

Det spørsmålet som straks reises, er selvsagt om slike dokumenter bør tilbakeføres til sitt opprinnelsessted. Dette ville åpenbart representere en så stor arbeidsoperasjon at det bare av den grunn er utelukket. Det vil også være brudd på hevdvunnen arkivteori, for som Berthil Boëthius formulerte det, «En handlings plats i ett arkiv bestämmes av slutfasen i det händelsesförlopp, i vilket den utgjort en integrerande del.»²⁸ Nå kan det diskuteres hvor integrert dokumenter brukt som bevismateriale i straffesaker er i sin nye sammenheng. De har ikke inngått i en ny *administrativ* sammenheng i vanlig forstand. Rettsdokumenter representerer også her et særtilfelle. Jeg tror likevel det må være riktig å holde fast ved Boëthius' prinsipp. Alt annet ville være å lemleste straffesaksarkivene.

Et annet spørsmål er om landssvikarkivet i sin helhet burde tilbakeføres til sine respektive politikammerarkiver. Dette er imidlertid et rent praktisk spørsmål, og ikke teoretisk. At Justisdepartementet på slutten av 1950-tallet fikk samlet alle landssviksakene på ett sted, slik at det ble mulig for Landssvikutvalget å gjennomføre sitt oppdrag, innebar neppe at dette materialet dermed inngikk i en ny administrativ sammenheng. Proveniensens er helt klar: landssvikarkivet slik det står i dag, er en samling av *delarkiver*²⁹ som rent fysisk er skilt fra resten av det arkiv hvert og et av dem tilhører, nemlig de enkelte politikammerarkivene i landet. Unntaket

---

²⁸ Sitert etter Sten Engström, *op.cit.*: 115.

²⁹ Carlo Larsen, i sitt dessverre aldri publiserte notat om arkivterminologi fra 1976, definerer *delarkiv* slik: «arkiv for en avdeling, et kontor eller lignende administrativ enhet i en institusjon, organisasjon eller bedrift.» Han føyer til at betingelsene for at en skal kunne operere med begrepet delarkiv er at arkivskaperen fører de nødvendige registre selv og har sin egen ordningsplan. Det er viktig i denne sammenheng å ha klart for seg at delarkiv altså er noe annet enn en *arkivdel*, som i følge Carlo Larsens definisjon er en «del av et arkiv som har sin egen ordningsplan, eller omfatter arkivdokumenter som krever spesielle oppbevaringsforhold.» Det siktes f.eks. til kartarkiver o.l. Se forøvrig Carlo Larsen, «Forarbeider til en arkivterminologi», *Norsk Arkivforum* 1 (1976): 140-144.

er landssviksakene fra Bredtveit, som rett og slett er saksarkivet etter det midlertidige fengsel for kvinnelige landssvikfanger – Bredtveit fengsel – 1945 til 1950.³⁰

Store deler av Landssvikarkivet består som vist i denne artikkelen, av arkivmateriale av sentral statlig proveniens. Dette gjelder både eksilorganer fra tiden 1940-1945 og sentrale forvaltningsorganer i Norge både under og etter okkupasjonstiden. Disse arkivene, som egentlig skulle ha vært samlet og i opprinnelig orden, ligger altså spredt på utallige enkelt-saker i Landssvikarkivet. I stedet for å rekonstruere disse originale arkivene, har en valgt å la det hele bero i sin sekundære sammenheng. Materialet er likevel tilgjengelig i Riksarkivet der arkivene etter sentrale statlige institusjoner skal være. Av prinsipielle grunner bør det således ikke gjøres inngrep i den «database» for forskning i norsk okkupasjons-historie som Landssvikarkivet representerer. Av praktiske grunner synes det heller ikke rimelig å tilbakeføre de enkelte delarkiver til sine respektive hovedarkiver.

Men en stor og viktig oppgave gjenstår, nemlig å lage en fullstendig katalog over dette materialet. Foreløpig har det liten hensikt, da en katalog som skal være anvendelig for brukerne må inneholde navnene på de personer som ble etterforsket og eventuelt tiltalt og dømt under rettsoppgjøret. Av personvern hensyn kan en slik katalog ikke gjøres allment tilgjengelig før tidligst i 2025. Til internt bruk kunne den selvsagt utarbeides når som helst, men ville kreve store ressurser. Først når en slik katalog foreligger, vil vi imidlertid med sikkerhet kunne si nøyaktig hvor mange saker av ulike kategorier (henlagte, påtaleunntatelser, dømte osv) det norske rettsoppgjøret etter den tyske okkupasjonen 1940-1945 omfattet.

---

³⁰ Landsfengslet for kvinner flyttet til Bredtveit i 1939. Da krigen kom, ble det midlertidig nedlagt, og i stedet ble *Sel landsfengsel og arbeidshus for kvinner* opprettet på Otta. Bredtveit var fra 1941 til 1945 et midlertidig fengsel for menn under Quisling-regimets politiske politi, Statspolitiet, og het da *Fengslet på Bredtveit*. Etter perioden som midlertidig fengsel for kvinnelige landssvikfanger 1945-1950 (det het da *Bredtveit fengsel*), flyttet landskvinnefengslet atter tilbake fra Sel til Bredtveit under navnet *Fengslet og arbeidshuset for kvinner*. Fra 1971 heter det *Bredtveit fengsel og sikringsanstalt*. I alle disse fasene har fengslet fungert som landsfengsel.

Sambandsmannen

Av Bjørn Nistad

Bjørn Nistad f. 1964. Cand. philol. 1990, Universitetet i Oslo. Arkivar i Yngre avdeling II, Riksarkivet. Artikler om nyere norsk og tysk historie.

Temaet for denne artikkelen er den s.k. «sambandsmannen» i departementene under okkupasjonen. I departementene fungerte en av tjenestemennene som NS-sambandsmann, dvs. som forbindelsesmann mellom NS og departementet. Artikkelen behandler sambandsmannen i Næringsdepartementet og er basert på en gjennomgang av det bevarte arkivet etter sambandsmannen i dette departementet, to arkivbokser som inneholder dokumenter fra slutten av 1944 og begynnelsen av 1945, og av arkivet etter Ministerens kontor i Næringsdepartementet. Jeg har også gjennomgått dokumentene fra landssviksakene mot sentrale aktører i Næringsdepartementet.

For å belyse sambandsmannens virksomhet er det innledningsvis nødvendig kortfattet å ta for seg Næringsdepartementet og forholdet mellom Næringsdepartementet, Nasjonal Samling og Reichskommissariat.

Næringsdepartementet

Næringsdepartementet ble opprettet 01. 04. 1943 ved at Handels- og industridepartementet og Forsyningsdepartementet ble slått sammen. 12. 06. 1944 ble Sjøfartsdepartementet nedlagt og innlemmet i departementet. Næringsdepartementet skulle virkeliggjøre NS' krav om en samlet, sterk ledelse av næringslivet og var trolig inspirert av det tyske Wirtschaftsministerium. Departementets viktigste arbeidsområder var fremme av landets næringsliv, konsesjonssaker, utenrikshandel, proviantering og rasjonering. Departementet hadde utstrakt kontakt med Reichskommissariat.

Departementet ble frem til 12. 06. 1944 ledet av Eivind S. Blehr, som etter «statsakten» 01. 02. 1942 var blitt utnevnt til «minister» for både Handels- og industridepartementet og Forsyningsdepartementet. Deretter ble departementet ledet av Alf L. Whist. Han var ved utnevnelsen NS

Ombudsmann for næringslivet og president i Norges Næringsssamband, og var dessuten 04. 11. 1943 blitt utnevnt til «minister» uten portefølje med ansvar for å lede og samordne næringslivets krigsinnsats.

Ved årsskiftet 1944/45 bestod departementet av følgende avdelinger:

Ministerens kontor,
Sentralavdelingen,
Handelsavdelingen,
Industri- og håndverksavdelingen,
Avdelingen for industriforsyning,
Fiskeriavdelingen,
Avdelingen for proviantering og rasjonering,
Sjøfartsavdelingen,
Planavdelingen.

På dette tidspunkt var det i departementet ansatt 1 næringsråd, 4 ekspedisjonssjefer, 13 byråsjefer, 25 kontorsjefer, 15 konsulenter, 178 sekretærer, samt 20 inspektører, kontrollører og besiktigelsesmenn. Tilsammen 156 embedsmenn og funksjonærer. Dessuten var det ansatt en rekke assistenter.

Ifølge en oversikt fra mai 1944 funnet i arkivet etter Ministerens kontor, var næringsråden, 1 ekspedisjonssjef, 2 direktører, 1 byråsjef, 13 kontorsjefer, 22 sekretærer samt 30 assistenter og kontrollører medlemmer av NS.¹ Av de ansatte i departementet eksklusive assistentene var altså omtrent 30 % medlemmer av NS.

Forholdet mellom Næringsdepartementet og Nasjonal Samling var preget av landets vanskelige forsyningssituasjon. NS-rapporter viser at partiet var svært opptatt av forsyningssituasjonen og av forholdet mellom sviktende forsyninger og mulig politisk uro. NS ser ut til å ha vært kritisk til Næringsdepartementets håndtering av forsyningsproblemene. Både arkivet etter Ministerens kontor og arkivet etter sambandsmannen inneholder klager fra NS-organer over mangelfull kontroll, svinn og svartebørs og påstander om at rasjoneringspolitiet og de lokale forsyningnemnder er upålitelige. Samtidig kreves det at NS-folk må overta kontrollen, og at rasjoneringsvindel må straffes strengere.

Forholdet mellom Næringsdepartementet og Reichskommissariat dreide seg om rekvisisjoner til okkupasjonsmakten, handelen mellom Norge og Tyskland og tyske forsøk på å sikre seg kontrollen over norske natur-

---

¹ Ministerens kontor, eske 13.

ressurser. Reichskommissariats mål var å skaffe ressurser til Tysklands krigføring, og Reichskommissariat motsatte seg politiske eksperimenter fra NS-hold som kunne virke negativt inn på produksjonslivet. Reichskommissariat motsatte seg også politiske avskjedigelser av høyere embedsmenn.

Et vitnemål etter krigen fra senator Otte som ledet Hauptabteilung Volkswirtschaft ved Reichskommissariat, sier endel om Reichskommissariats vurdering av NS-»ministrenes» næringspolitikk. Ifølge Otte var «minister» Eivind S. Blehr «forfengelig og ville bevise for sine venner at han gjorde noe». Dette resulterte i politiske utnevnelser, forsert ensretting av næringslivet og et nytt kvotesystem som hemmet landets produksjon og vanskeliggjorde handelen med Tyskland. Både NS og Reichskommissariat mistet derfor tilliten til Blehr. «Minister» Alf L. Whist var derimot «meget mere tolerant enn sin forgjenger» og tålte ikke «politisk utpressing i næringslivet». Dessuten hadde han mange kontakter blant næringsdrivende. Whist kunne derfor med et visst hell reorganisere de ødelagte næringsforbundene.²

Den politiske styringen av departementet ser ut til å ha vært svak. I et udatert notat fra Ministerens kontor til næringsråden klages det over at kontoret til stadighet blir belastet med henvendelser fra næringsdrivende som er blitt boikottet av grossister og fordelingssentraler, fra privatpersoner som har problemer med å skaffe seg matvarer, og fra NS' forskjellige organisasjoner med krav om anvisninger på rasjonerte varer. Kontoret kunne dermed i liten grad stå til ministerens og næringsrådets disposisjon i «saker av spesiell natur». Notatet konkluderer med at nå som 1. Rasjoneringskontor «er kommet under politisk betryggende ledelse og kontoret for øvrig ledes av NS Sambandsmann i Næringsdepartementet», bør 1. Rasjoneringskontor overta behandlingen av kurante rasjoneringsaker. Notatet er signert IK og er trolig utarbeidet i midten av 1944 av kontorsjef Ivar Klausen ved Ministerens kontor.³

Ved gjennomgang av arkivet etter Ministerens kontor – 15 esker saksarkiv, kopibøker og journaler – viser det seg at ca. 90 % av arkivmaterialet dreier seg om rasjoneringsaker, vesentlig mindre enkeltsaker.

² L-dom 1098/46 Oslo pkm., eske 3.

³ Ministerens kontor, eske 13.

Sambandsmannen

I Instruks for kontortjenesten i Næringsdepartementet av 23. 06. 1943 er sambandsmannens funksjon i departementet definert på følgende måte:

Saker som direkte eller indirekte vedrører eller har betydning for Nasjonal Samling, skal av vedkommende avdeling på forhånd forelegges for NS sambandsmann til uttalelse. Sambandsmannen skal forøvrig alltid i størst mulig utstrekning holdes underrettet om slike saker av avdelingene.⁴

I et brev av 07. 03. 1945 fra NS Generalsekretariat til nyutnevnt sambandsmann i Næringsdepartementet, ekspedisjonssjef Roald Astrup Nielsen, oppsummeres sambandsmannens arbeidsoppgaver «etter Førerenes bestemmelser» i følgende punkter:

- 1 Departementets personalsaker skal forelegges sambandsmannen før de forelegges Ministeren til avgjørelse.
- 2 Alle saker som direkte eller indirekte vedrører eller har betydning for Nasjonal Samling, skal forelegges sambandsmannen.
- 3 Sambandsmannen skal gi Føreren en ukentlig rapport om de behandlede saker. Rapporten skal være mottatt i Generalsekretariatet mandag i den påfølgende uke i 2 eksemplarer. Rapporten skal være summarisk for rene ekspedisjonssakers vedkommende. Personalsaker vedkommende departementenes overordnede personale og personalsaker av utpreget politisk karakter, nevnes særskilt. Det samme gjelder politiske forhold innenfor departementet av spesiell betydning og lover, forordninger o.s.v. som departementene arbeider med.
- 4 Sambandsmannen skal følge opp alle saker som han får oversendt fra partiet og sørge for at disse blir tilfredsstillende behandlet og løst. I den forbindelse er det nødvendig at slike saker passerer sambandsmannen for tilbakesendelse til Partiet. Sambandsmannen skal forøvrig ved enhver anledning opptre som representant for Partiet og alltid ivareta Partiets interesser.
- 5 Sambandsmannen blir av Generalsekretæren innkalt til regelmessige sambandsmøter, for tiden hver 14. dag.⁵

I skriv av 17. 06. 1944 fra NS Generalsekretariat til «fylkesførerne» påpekes det at ordinære henvendelser fra NS fylkesorganisasjoner til departementene og fra departementene til fylkesorganisasjonene skal

---

⁴ Ministerens kontor, eske 9.

⁵ Sambandsmannen, eske 2.

foregå via sambandsmennene, men at saker av prinsipiell art skal gå via Sambandskontoret i Generalsekretariatet. Skrivet inneholder en liste over sambandsmennene i departementene.⁶

Rundskriv fra Sambandskontoret i NS Generalsekretariat til «samtlige sambandsmenn» funnet i arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet tyder på at sambandsmennene ved årsskiftet 1944/45 har blitt innkalt til «sambandsmøter» hver 2. eller 3. uke.⁷ Dette tyder på at «sambandsmøter» – i hvertfall mot slutten av krigen – har vært holdt relativt hyppig. Det er ikke funnet noe referat fra disse møtene i sambandsmannens arkiv.

Dokumenter fra 1944/1945 i arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet tyder på at sambandsmannen – i tillegg til «ministeren» – fra NS Generalsekretariat hver uke har mottatt utdrag fra «fylkesførernes» ukerapporter til generalsekretariatet om forhold av betydning for departementets virksomhet, og at sambandsmannen ukentlig har avgitt rapport til generalsekretariatet om departementets håndtering av de innrapporterte forholdene. For å kunne redegjøre for departementets virksomhet har sambandsmannen oversendt relevante utdrag av rapportene fra «fylkesførerne» til fagavdelingene til uttalelse. Sambandsmannens rapporter til generalsekretariatet er gjerne rene avskrifter av de mottatte uttalelsene fra fagavdelingene.

01. 07. 1943 ble sekretær ved Ministerens kontor Dagfin B. Hestnes utnevnt til sambandsmann i Næringsdepartementet. Høsten 1943 søkte Hestnes stillingen som kontorsjef i Avdelingen for proviantering og rasjonering som var blitt ledig da den tidligere kontorsjefen var blitt oppsagt. Direktør Schei i Avdelingen for proviantering og rasjonering – og i følge Hestnes også dr. Blankenagel i Reichskommissariat – motsatte seg imidlertid i at Hestnes skulle bli utnevnt, og «minister» Blehr unnlot å utnevne ham. Hestnes søkte da en stilling som kontorsjef under «minister» Alf L. Whist som han innehadde inntil han i april 1944 ble kontorsjef ved 1. Rasjoneringskontor i Næringsdepartementet. Våren 1944 ble Hestnes evakueringsleder for Næringsdepartementet. I oktober 1944 ble Hestnes avsatt. 01. 03. 1945 ble ekspedisjonssjef i Sentralavdelingen, Roald Astrup Nielsen, utnevnt til sambandsmann i Næringsdepartementet. I den tiden da Hestnes arbeidet som kontorsjef under «minister» Alf L. Whist, og i tiden mellom avsettelsen av Hestnes og utnevningen av Roald Astrup Nielsen fungerte sekretær i Sentralavdelingen – og fra 1944 kontorsjef ved

⁶ L-forelegg 236/47 Oslo pkm., avskrift.

⁷ 23. 10. 1944, 10. 11. 1944 eske 2.

Ministerens kontor – Ivar Klausen som sambandsmann. Ivar Klausen har også behandlet sambandssaker etter fullmakt etter utnevnelsen av Roald Astrup Nielsen til sambandsmann.⁸

Om det har vært noen sambandsmann i Næringsdepartementet før utnevnelsen av Dagfin B. Hestnes sommeren 1943, fremgår ikke av kildene. Det er også vanskelig å beskrive Hestnes' virke som sambandsmann siden arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet utelukkende inneholder dokumenter fra 1944/45 undertegnet av Ivar Klausen eller Roald Astrup Nielsen. Dokumentene om Hestnes belyser i liten grad hans virke som sambandsmann.

I et notat av 05. 12. 1944 til NS Generalsekretariat klager fungerende sambandsmann Ivar Klausen over at det blant NS medlemmer og øvrige funksjonærer i departementet er usikkerhet om hvordan saker som berører Nasjonal Samling, skal behandles. Ifølge Klausen mente tidligere sambandsmann Hestnes at saker som berørte NS, skulle behandles i Ministerens kontor, og at Ministerens kontor derfor ble unødig bebyrdet med saker som kunne ha vært behandlet av et fagkontor. Klausen beklager seg også over at Hestnes ikke har ført journal over sambands-sakene. Klausen konkluderer med at en sambandsmann som innehar en sterk stilling i departementet, vil føre til at avdelingene i departementet arbeider mer effektivt for NS-regimet og tilrå en snarlig utnevnelse av ny sambandsmann.⁹ Notatet bør sees i sammenheng med det udaterte notatet fra Ministerens kontor til næringsråden der det klages over at Ministerens kontor belastes med henvendelser fra NS som burde ha vært behandlet av en fagavdeling.

Utnevnelsen av ekspedisjonssjef Roald Astrup Nielsen til sambandsmann istedenfor kontorsjef Klausen kan trolig betraktes som et bevisst tiltak for å styrke sambandsmannens posisjon i departementet.

Rasjoneringsaker

Næringsdepartementets viktigste arbeidsområde var proviantering og rasjonering. Sambandsmannens hverdag var naturlig nok derfor sterkt preget av de mange rasjoneringssakene departementet måtte ta stilling til, og av NS' vedvarende kritikk av departementets håndtering av rasjo-

⁸ Diverse dokumenter i arkivet etter sambandsmannen, i arkivet etter Ministerens kontor og fra L-forelegg 236/47 Oslo pkm.

⁹ Sambandsmannen, eske 2.

neringsspørsmålet. Arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet inneholder en mengde dokumenter om rasjoneringsaker. For å belyse sambandsmannens virksomhet gjengis behandlingen av endel rasjoneringsaker. To forhold er iøyenfallende: For det første at sambandsmannen har blitt trukket inn i behandlingen av trivielle rasjoneringsaker. For det annet at sambandsmannen har forsvart departementets interesser i konflikter med NS-organer.

I et brev av 17. 01. 1945 til Hirdstaben klager sambandsmann Ivar Klausen over at Seniorsveiten i Oslo har arrangert en kamerataften og tvunget sambandsmannen til å utstede anvisninger på de fortærte varer i ettertid.¹⁰

I et notat av 17. 03. 1945 til Avdeling for proviantering og rasjoning ber fungerende sambandsmann Ivar Klausen om at avdelingen sørger for at hirden i Trondhjem får kjøpetillatelse for 10 tonn poteter.¹¹

I brev til NS Generalsekretariat av 06. 04. 1945 opplyser sambandsmann R. Astrup Nielsen at en klage fra «fylkesføreren» i Buskerud om misbruk av lær til produksjon av høyskaftede damestøvler har blitt forelagt Norges Lærstyre, og at håndhevelsen av gjeldende regelverk har blitt innskjerpet.¹²

Som svar på et brev av 09. 02. 1945 fra NS Bondegrupper med kritikk av den utbredte svarthandelen og upålitelige lokale kontrollorganer skriver sambandsmann R. Astrup Nielsen 15. 03. 1945 at det er et problem at de lokale forsyningsnemndene består av «bygdas egne folk», og at kontrollen av den grunn ofte blir utilfredsstillende. Men han legger samtidig til at effektiv kontroll forutsetter et sterkere rasjoneringspoliti og etterlyser en positiv holdning til rasjoneringspolitikken fra NS-hold.

Som den eneste mulige utvei er der av NS Sambandsmann i Næringsdepartementet i forståelse med Lederen av Ordenspolitiet for kort tid siden rettet henvendelse til NS Generalsekretariat og deri anmodet om at kvalifiserte partimedlemmer snarest blir beordret til tjeneste i rasjoneringspolitiet. Til nå har partiets holdning overfor rasjoneringspolitiets virksomhet vært preget av negativ kritikk, som nok i mange tilfelle har vært berettiget, men som allikevel ikke kan føre til nevneverdige resultater fordi problemets kjerne er politiets mangel på arbeidshjelp.¹³

¹⁰ Sambandsmannen, eske 1.

¹¹ Sambandsmannen, eske 1.

¹² Sambandsmannen, eske 1.

¹³ Sambandsmannen, eske 2.

I et notat til NS Generalsekretariat 21. 03. 1945 tar sambandsmann R. Astrup Nielsen avstand fra kravet fra «fylkesføreren» i Rogaland i en ukerapport om at en lokal politiinspektør i rasjoneringspolitiet må avsettes. R. Astrup Nielsen skriver at rasjoneringspolitiet i Rogaland etter Næringsdepartementets mening arbeider godt. Samtidig viser han til tidligere korrespondanse med NS Generalsekretariat om rasjoneringspolitiets arbeid og om NS-organers holdning til rasjoneringspolitiet.

Det har ikke manglet på kritikk og aksjoner for å få fjernet pris- og rasjoneringspolitiets embedsmenn. Når det derimot gjelder positive tiltak for å utbygge kontrollvirksomheten i fylkene og å skaffe pris- og rasjoneringspolitiet arbeids hjelp, slik at politiet kan bli istand til å makte de oppgaver politiet blir pålagt, har henvendelser til partiet i regelen vært resultatløse.

Notatet avsluttes med en påpekning av at mangelen på kvalifiserte embedsmenn i pris- og rasjoneringspolitiet «ser ut til å bli katastrofal».¹⁴

Arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet inneholder også dokumenter som viser at sambandsmann Ivar Klausen har forsøkt å bruke sin posisjon til å begrense tildelingen av rasjonerte varer til NS-»ministre».

I et notat av 22. 02. 1945 til NS Generalsekretariat ber sambandsmann Ivar Klausen om å få fullmakt til å henstille til «minister» Whist om å fatte vedtak om at avgått «minister» Viljam Hagelin ikke lenger skal være fritatt for avlevering av landbruksprodukter fra sin eiendom på Bygdø. Notatet inneholder en liste over rasjonerte varer Hagelin i 1944 har blitt anvist til bruk ved representasjon. NS Generalsekretariat avsto å gi en slik fullmakt og overlot avgjørelsen til Whist.¹⁵

I et brev av 03. 03. 1945 til Quislings «kanselli» finner fungerende sambandsmann Ivar Klausen «det på sin plass» å gi en oversikt over rasjonerte varer «minister» Lippestad de siste månedene har blitt anvist. Brevet avsluttes med et utilslørt angrep på «ministerens» livsstil:

Minister Lippestads sjåfør har ved en anledning ringt til Ministerens kontor for å undersøke om en anvisning på smør var ferdig utstedt. Han bad om at anvisningen måtte bli utstedt snarest, da han ikke hadde hatt smør til frokost den dagen. Det burde ikke være sjåføren ubekjent at store deler av befolkningen i den siste tid har måttet spise tørt brød.¹⁶

Om brevet fikk noen følger for Lippestad fremgår ikke av kildene.

---

¹⁴ Sambandsmannen, eske 1.

¹⁵ Sambandsmannen, eske 1.

¹⁶ Sambandsmannen, eske 1.

Helhetsinntrykket er likevel at sambandsmannen primært har fungert som en «postkasse» som partene i forskjellige rasjoneringsstridigheter har benyttet seg av. Sambandsmannens funksjon som «postkasse» kommer klart til uttrykk i en strid høsten 1944 mellom en NS-bonde og en NS-familie om melkeleveranser, som etterhvert kom til å involvere den lokale forsyningsnemnd, Landbruksdepartementet, Næringsdepartementet og diverse NS-organer. Sambandsmannen kunne her ikke gjøre annet enn å beklage at «det er meningsløst at 2 NS «kampfeller» skal bruke Næringsdepartementet som et kampområde».¹⁷

Personalsaker

Nasjonal Samling la naturlig nok stor vekt på å sikre seg kontroll over statsadministrasjonen. Høsten 1940 ble det opprettet et Nasjonal Samlings Personalkontor Offentlig Tjeneste som skulle godkjenne alle ansettelser og forfremmelser i statsadministrasjonen.¹⁸ I departementene var det i tillegg til NS-sambandsmann som skulle forelegges alle personalsaker, også en NS-bedriftstillitsmann og NS-cellebedriftstillitsmenn ved de enkelte avdelinger. I Næringsdepartementet var kontorsjefen ved Personalkontoret NS-bedriftstillitsmann. Dokumenter i arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet viser at bedriftstillitsmannen har mottatt rapporter fra cellebedriftstillitsmennene om den politiske innstillingen til de ansatte, og at gjenparter av disse rapportene har blitt sendt til sambandsmannen. Etter krigen ble dette materialet brukt under «opprenskningen» i departementet.¹⁹

NS ser likevel ut til å ha hatt begrensede muligheter for å presse ut «upålitelige» departementsansatte og erstatte dem med egne partifeller. Et viktig moment her er at Reichskommissariatet ser ut til å ha motsatt seg at nøkkelpersonale i forvaltningen ble erstattet av NS-folk uten administrativ erfaring. «Minister» Blehr ser også ut til å ha mislykket angrep på sine embedsmenn fra partihold. Striden om direktør Schei i Avdelingen for proviantering og rasjonering er et interessant eksempel.

I et brev til «ministerpresident» Vidkun Quisling av 16. 11. 1943 beklager sambandsmann Dagfin B. Hestnes at han ikke var blitt utnevnt til kontorsjef i Avdelingen for proviantering og rasjonering som var blitt ledig da den tidligere kontorsjefen var blitt tvunget til å si opp. Ifølge Hestnes

¹⁷ Sambandsmannen, eske 2.

¹⁸ Jfr. Jan Debes, Sentraladministrasjonens historie 1940-1945, ss 138-141.

¹⁹ Sambandsmannen, eske 2.

hadde «minister» Blehr unnlatt å utnevne ham etter press fra direktør Schei i Avdelingen for proviantering og rasjonering og dr. Blankenagel i Reichskommissariat. Dermed hadde man unnlatt å benytte det «psykologiske øyeblikk» etter avskjedigelsen av den tidligere kontorsjefen til å få en NS-mann inn i en ledende stilling i avdelingen. Etter dette så Hestnes seg tvunget til å søke avskjed fra sin stilling som sekretær i Næringsdepartementet. Hestnes er oppbrakt over at direktør Schei bruker sin stilling til å forhindre at NS-folk blir ansatt i Avdelingen for proviantering og rasjonering, og til å vanskeliggjøre tiltak fra NS-hold.

Det er forbausende å være vidne til at direktør Schei, som positivt vites å være motstander av nyordningen, i kraft av den kjempebløff han har klart å skape om sin «uundværlighet», har greid å holde stillingen så lenge; ikke minst takket være den uforståelige proteksjon som direktør Schei synes å nyte fra Ministeren og et enkelt hold i Reichskommissariatet.²⁰

Brevet ser ikke ut til å ha skadet direktør Schei som tilsynelatende har hatt både «minister» Blehrs og Reichskommissariats tillit til tross for at han lenge hadde vært utsatt for harde angrep fra NS-hold. I et brev til Quisling 21. 06. 1943 kommenterer «minister» Blehr de mange angrepene på direktør Schei fra partihold med at Schei er en dyktig og lojal person, og at «det er leit å høre myggen knegge i stallen». Han påpeker også at Reichskommissariat har meddelt at det ikke godtar at Schei fjernes.²¹

Et annet eksempel som i stor skala illustrerer maktforholdet mellom NS og embedsverket er Quislings s.k. «storaksjon» mot embedsverket. Den 9. februar 1945 sendte Quisling et brev til samtlige regjeringskontorer der han krevde en omfattende utrenskning i kontorene; muligens som en reaksjon på likvideringen av lederen av Statspolitiet «generalmajor» Marthinsen dagen før. Quislings brev resulterte ifølge Jan Debes fremstilling av «Sentraladministrasjonens historie 1940-1945» i at det i departementene ble utarbeidet lister over tjenestemenn som skulle fjernes. Men ikke i noe departement var det mulig å gjennomføre omfattende utrenskninger.²²

For Næringsdepartementets vedkommende resulterte «storaksjonen» i at et utvalg oppnevnt av «ministerpresident» Quisling utarbeider en liste over 142 ansatte i departementet som anbefales avsatt fra sine stillinger. 15 av de 142 anbefales dessuten sikret. Listen er utferdiget 28. 02. 1945 og er undertegnet av sambandsmann Ivar Klausen, fungerende avdelingssjef

²⁰ L-forelegg 236/47 Oslo pkm.

²¹ L-dom 4367/50 Oslo pkm., eske 5.

²² Jan Debes, Sentraladministrasjonens historie 1940-1945, ss137-138.

ved Quislings «kanselli» og to funksjonærer tilknyttet Departementet for arbeidstjeneste og idrett. Sannsynligvis har listen blitt til ved at sambandsmann Ivar Klausen har stilt sine oversikter over departementspersonalets politiske innstilling til disposisjon for de øvrige medlemmene av utvalget.

Utvalget anbefaler at direktør Schei i Avdelingen for proviantering og rasjonering og direktøren i Skipsfartsdirektoratet sikres, og at Sjøfartsdirektøren avskjediges. 7 byråsjefer og 12 kontorsjefer foreslås sikret eller avskjediget. Forøvrig befinner både inspektører, sekretærer og assistenter seg på listen.²³ De foreslått utrenskningene ville ha ført til en fullstendig lammelse av Næringsdepartementet og ser ikke ut til å ha blitt gjennomført.

Noe av det mest interessante med listen er at den viser at det i et departement som hadde vært styrt av en NS-»minister» siden departementets opprettelse, og som skulle virkeliggjøre NS' krav om en sterk ledelse av landets næringsliv, den siste krigsvinteren arbeidet 142 mennesker som NS-regimet betraktet som sine politiske fiender. Det sier endel om NS-regimets manglende evne til å rekruttere dyktige folk og om hvor avhengig regimet var av embedsverket.

Sambandsmannen i de andre departementene

Skriv av 17. 06. 1944 fra NS Generalsekretariat til «fylkesførerene» inneholder en liste som viser at det på dette tidspunkt var NS sambandsmenn i samtlige departementer. I Finans- og tolldepartementet var «finansråd» Per von Hirsch sambandsmann. I fire departementer var sambandsmannen ekspedisjonssjef, i ett departement direktør og i tre departementer byråsjef. I Politidepartementet var sambandsmannen politikommandør og i Departementet for arbeidstjeneste og idrett nestbrigadefører. Kun i Næringsdepartementet var sambandsmannen kontorsjef.²⁴ Utnevnelsen av ekspedisjonssjef Roald Astrup Nielsen til sambandsmann 01. 03. 1945 kan trolig betraktes som et tiltak for å styrke sambandsmannens posisjon også i dette departementet.

²³ L-dom 1098/46 Oslo pkm., eske 3.

²⁴ L-forelegg 236/47 Oslo pkm., avskrift.

Arkivet etter sambandsmannen i Landbruksdepartementet er bevart. Dette arkivet består av journal og 9 arkivbokser. Arkivet inneholder personalsaker, rapporter fra «fylkesførerne», materiale om produksjon og omsetning av landbruksprodukter, rapporter om bøndenes forhold til NS, ekspropriasjonssaker m.m. Riksarkivet oppbevarer også arkivet etter «minister» Fretheim som består av 17 arkivbokser og en mappe med brev. Tilsammen bør de to arkivene kunne gi et bilde av NS' landbrukspolitikk og av sambandsmannens posisjon i Landbruksdepartementet.

I de andre departementene kan det være mulig å finne opplysninger om NS sambandsmann i arkivet etter Ministerens kontor, eller i arkivet etter Sentralkontoret eller Forvaltningskontoret. Det kan også være mulig å finne opplysninger om sambandsmannen i forbindelse med «opprenskningen» i departementene etter krigen. Landssvikarkivet vil også kunne inneholde materiale om sambandsmennene.

Vurdering av sambandsmannens funksjon

Et system med sambandsmenn kan bare fungere i et totalitært regime. Sambandsmannen skulle være det statsbærende partis kontrollør i departementene. Dette er en funksjon som klart adskiller seg fra etterkrigstidens statssekretærer. En statssekretær er underlagt den til enhver tid sittende statsråd.

Sambandsmannen er et eksempel på hvordan Nasjonal Samlings forsøk på å kontrollere den politiske prosessen betydde en underminering av «førerprinsippet» i statsforvaltningen og kravet om et sterkt «fagstyre». Selv om alle departementene etter «statsakten» ble styrt av NS-ministre, fant partiet det nødvendig å ha egne rapportører i statsforvaltningen. En av departementets tjenestemenn skulle i egenskap av NS sambandsmann fungere som partiets oppsynsmann i forhold til ministeren. Sambandsmannen mottok ukerapporter fra NS Generalsekretariat og rapporterte selv direkte til NS Generalsekretariat om departementets virksomhet. Alle personalsaker i departementene skulle vurderes av sambandsmannen før de ble avgjort av ministeren.

Tilsynelatende har fascistiske regimer foretrukket å gi betrodde personer og organer på forskjellige nivåer spesialfullmakter fremfor å bygge opp en monolittisk «førerstat». I sin klassiske analyse av «Der Staat Hitlers» utgitt i 1969 påpeker Martin Broszat hvordan Hitler sørget for at viktige oppgaver ble løst og samtidig sikret sin egen makt ved å gi betrodde personer og instanser særfullmakter og ved stadig å opprette nye forvaltnings-

organer. Dette førte til personlige og institusjonelle rivaliseringer som utløste energi og handlekraft, men som etterhvert truet med å oppløse hele statsapparatet.

Undersøkelsen av virksomheten til sambandsmannen i Næringsdepartementet tyder likevel ikke på at sambandsmannen har spilt noen spesielt viktig rolle i okkupasjonstidens sentralforvaltning. Sambandsmannen har tilsynelatende ikke maktet å utføre de oppgavene han var pålagt av «føreren». Ved en gjennomgang av arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet er det mest påfallende hvilke saker sambandsmannen tilsynelatende *ikke* har beskjeftiget seg med.

Arkivet etter Ministerens kontor viser at Næringsdepartementet under krigen har arbeidet med forsyningssituasjonen, med samhandelen mellom Norge og Tyskland, med tyske forsøk på å sikre seg kontroll over norske naturressurser og med sysselsettingen etter krigen. Dette var viktige saker som må ha interessert NS, og som sambandsmannen utfra sin instruks skulle ha rapportert til NS Generalsekretariat.

Rapportene fra sambandsmannen til NS Generalsekretariat og det øvrige materialet i arkivet etter sambandsmannen i Næringsdepartementet viser hvordan sambandsmannen har blitt trukket med i den løpende behandling av trivielle rasjoneringsaker og andre kurante ekspedisjoner, og hvordan sambandsmannen i likhet med Ministerens kontor av forskjellige NS-organer har blitt brukt til å oppnå unntak fra rasjoneringsbestemmelser. Dette er uttrykk for en svak politisk styring av departementet og manglende kontroll over fagavdelingene.

Helhetsinntrykket er at sambandsmannen primært har fungert som en «postkasse» i departementet forskjellige NS-organer har benyttet seg av, og at sambandsmannen i liten grad selv har forsøkt å påvirke departementets virksomhet.

Det er interessant å legge merke til hvordan sambandsmannen i konflikter mellom NS-organer og Næringsdepartementet har forsvart departementets interesser. Sambandsmannen var en funksjonær i departementet og har tilsynelatende tilegnet seg departementets tenkemåte. Dette gjelder særlig i forhold til angrep fra NS-hold på rasjoneringspolitiet og lokale forsyningnemnder der sambandsmannen har etterlyst positive tiltak for å styrke rasjoneringspolitiet og forsvart det eksisterende rasjoneringsystemet.

Sambandsmannen har tilsynelatende hatt relativt god kjennskap til de politiske holdningene til personalet i departementet og har trolig jevnlig rapportert om disse holdningene til NS Generalsekretariat. Men NS-regimet har ikke kunnet gjennomføre omfattende utskiftninger av personalet i departementene. Regimet manglet egne dyktige fagfolk og var avhengig av embedsverket. Dessuten motsatte Reichskommissariat seg politiske avskjedigelser av høyere embedsmenn som kunne virke negativt inn på produksjonen.

Sambandsmannens virksomhet ble ikke ansett for å ha vært spesielt graverende ved rettsoppgjøret etter krigen. En sambandsmann ble idømt et forelegg.²⁵ En annen ble dømt til 7 års straffarbeid og 19600 kroner i inndragning. Men den strenge dommen skyldtes hirdtjeneste og samarbeid med det tyske sikkerhetspoliti. Vedkommendes virksomhet som sambandsmann er ikke nevnt i rettsdokumentene.²⁶ En av sambandsmennene i Næringsdepartementet rømte forøvrig sommeren 1947 med «Solbris» til Argentina.

Den endelige vurdering av sambandsmannens betydning må utstå til virksomheten til sambandsmennene i de andre departementene har blitt undersøkt og forutsetter dessuten en inngående undersøkelse av forholdet mellom NS, Reichskommissariat og sentralforvaltningen under okkupasjonen. På dette område gjenstår fremdeles mye forskning.

---

²⁵ L-forelegg 236/47 Oslo pkm.

²⁶ L-dom 406/46 Oslo pkm.

Kilder og litteratur

- Arkivet etter Sambandsmannen i Næringsdepartementet, Riksarkivet i Oslo.
- Arkivet etter Ministerens kontor i Næringsdepartementet, Riksarkivet i Oslo.
- Landssvikdom 406/46, Oslo politikammer, Riksarkivet i Oslo.
- Landssvikdom 1098/46, Oslo politikammer, Riksarkivet i Oslo.
- Landssvikdom 4367/50, Oslo politikammer, Riksarkivet i Oslo.
- Landssvikforelegg 236/47, Oslo politikammer, Riksarkivet i Oslo.
- Norges statskalender for året 1942, Oslo 1942.
- Norges statskalender for året 1943, Oslo 1943.
- Norges statskalender for 1944 og 1945, Oslo 1945.
- Broszat, Martin: Der Staat Hitlers, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1969.
- Debes, Jan: Sentraladministrasjonens historie 1940-1945, Universitetsforlaget, Oslo 1980.
- Skodvin Magne: Krig og okkupasjon 1939-1945, Det Norske Samlaget, Oslo 1990.

Norsk – tysk kompetansestrid 1940-1945 – krigsbarnproblematikken

Av Kåre Olsen

Kåre Olsen f. 1952. Cand.philol. 1980, Universitetet i Oslo. Førstearkivar i Yngre avdeling I, Riksarkivet. Har bl.a. arbeidet med krigsbarnsaker. Artikler om arkivfaglige- og fotohistoriske emner.

«... Det minste man må kunne kreve av de tyske myndigheter er at de gir en skriftlig og uttømmende redegjørelse for hvordan disse sakene må bli behandlet ... Hvis det nå ikke blir truffet en ordning med behandlingen av disse sakene må kontoret frskrive seg ethvert ansvar ...»¹

Dette skrev byråsjef Rolf Knudsen i Sosialdepartementets 2. Sosialkontor i mars 1942 om behandling av krigsbarnsakene, altså saker med barn født utenfor ekteskap der mødrene var norske mens fedrene tilhørte den tyske okkupasjonsmakten. Ekspedisjonssjef Alf B. Frydenberg sluttet seg i en merknad til dette og skrev at «Det er etter min skjønn helt uforsvarlig at disse sakene skal drive lenger uten å bli ordnet.» Han ba også om at saken ble lagt fram for ministeren.

Disse ganske sterke og kritiske formuleringene ble skrevet av norske embetsmenn midt under annen verdenskrig og gir uttrykk for frustrasjon i en situasjon der de var blitt fratatt kontrollen over et saksfelt som sorterte under deres ansvarsområde.

I en krigssituasjon der okkupanten har overtatt statsmakten kommer byråkratene i statsapparatet i en svært spesiell situasjon om de fortsetter i sine stillinger. Situasjonen blir preget av bl.a. at de vet at såvel okku-

---

¹ Sosialdepartementet, 3. Sosialkontor, 245 C, krigsbarnsaker 1940-53, Riksarkivet (heretter kalt RA). Mange av de dokumentene som er omhandlet i artikkelen finnes i denne arkivboksen. Der referanse ikke er oppgitt stammer opplysninger herfra. En stor del av materialet i denne boksen er skapt i 2. Sosialkontor, men er ved senere flytting av saksfeltet lagt til 3. Sosialkontors arkiv.

pasjonsmakten som landets befolkning er avhengig av at de fortsatt utfører jobben slik at statsadministrasjonen fungerer og samfunnet ikke bryter sammen. De vet også at de kan bli fjernet fra sine stillinger og risikere streng straff om de motsetter seg okkupasjonsmaktens interesser og samtidig at de kan bli tiltalt for landssvik etter krigen slutt om de i for stor grad går inn i samarbeid med okkupasjonsmakten. Dessuten kommer at byråkratene er opplært i å forholde seg til landets lovgivning og retts-tradisjon mens okkupasjonsmakten gjerne ønsker å få saker håndtert etter okkupantlandets lovgivning og herskende ideologi.

Det foreligger omfattende litteratur som omhandler ulike forhold i Norge under annen verdenskrig og også administrasjonshistoriske forhold har vært berørt i mange avhandlinger og artikler. Allerede i 1950-åra tok statsviteren Thomas Chr. Wyller for seg visse forhold mellom norske og tyske myndigheter i sin studie av organisasjonenes situasjon under krigen.² Hans hovedtema var forholdet mellom NS og organisasjonene mens han som han selv skriver:

«...måtte kunne oppfatte tallrike renhistoriske spørsmål som sekundære. Det gjelder problemer som Nasjonal Samlings mange konflikter med Reichskommissar Terboven, om det var partiet eller tyskerne som i siste instans sto bak en aksjon, ... hvilke stridende fraksjoner som fantes innen de forskjellige grupper av motspillere osv ...»³

I sin framstilling av sentraladministrasjonens virke under krigen påpeker Jan Debes at det var flere fraksjoner innen det tyske administrative apparat som dels bekjempet hverandre og dels samarbeidet: «... Overfor uhørte krav fra Wehrmacht, kunne f.eks. Norges Bank og Finansdepartementet søke støtte hos direktør Sattler og senator Otte i Reichskommissariat ...»⁴ Han går imidlertid ikke grundigere inn på slike forhold og hevder bare rent generelt at det tyske styret ble lite effektivt. Han mener dette bl.a. skyldes at tyskerne styrte indirekte via den norske sentraladministrasjonen. Effektiviteten ble da svekket både på grunn av innbyrdes rivalisering mellom de tyske tjenestemenn og på grunn av et samspill mellom den ikke-nazifiserte del av den norske sentraladministrasjonen og det store flertall av folket.

I en artikkel om forholdet mellom NS og Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete (heretter kalt RK) går Helge Paulsen inn på enkelte sider av de tysk-norske samarbeidsformene.⁵ Han behandler bl.a.

² Wyller, Thomas Chr.: *Nyordning og motstand*, Oslo 1958

³ *Ibid.*, innledning side XIV

⁴ Debes Jan, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5 1940-1945, Oslo 1980: 66

visse trekk ved forholdet mellom Terboven og de kommissariske statsrådene, men kommer ikke særlig inn på forholdet mellom RK og de norske departementene, altså mellom den tyske og norske sentraladministrasjonen. Han sier da også avslutningsvis at fremstillingen ikke må betraktes som noen uttømmende skildring av forholdet mellom NS og RK.

Også i andre studier av forhold under krigen berøres ulike sider ved forholda mellom den norske og den tyske sentraladministrasjon. Dette gjelder f.eks. Anders Chr. Gogstads studie av helsepolitikk under krigen⁶ og Øyvind Ødegaards studie av striden mellom tyskerne og NS-myndighetene om den norske vannkraften.⁷ Gokstad omtaler noen eksempler på konflikter mellom avdelinger i RK og norske departement og at spesielt forholdet mellom RK og sosialdepartementet i perioder var tilspisset, mens Ødegaard særlig tar for seg NS-ministeren for Arbeidsdepartementet sitt forhold til RK. Heller ikke for dem er imidlertid dette hovedtemaet for studiene.

Om lag 35 år etter Wyllers avhandling må Berit Nøkleby i sin Terbovenbiografi fortsatt skrive at: «... det er et lite utforsket område hvem innen RK Quislings ministre egentlig kom i klammeri med når de forsvarte sine særnorske standpunkter ...»⁸ Til tross for at okkupasjonstiden hører til de mest utforskede og omtalte periodene i norsk historie, synes det altså som om det er få, om noen, som har hatt slike sider ved forholda mellom tyske og norske myndigheter som her er omtalt som et hovedemne for sine arbeider.

I det følgende skal vi gå inn på slike forhold og belyse enkelte spørsmål og problemstillinger. Vi skal gjøre dette ved å følge visse sider ved håndteringen av ett avgrenset saksfelt under krigen, nemlig myndighetenes ansvar for de anslagsvis 8000 krigsbarn som ble født under krigen, altså barn med norske mødre og fedre tilhørende den tyske okkupasjonsmakten.

---

⁵ Helge Paulsen: «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariat i Norge 1940-1945», i Rolf Danielsen, Stein Ugelvik Larsen (red.): *Fra ide til dom*. 1976

⁶ Gogstad, Anders Chr.: *Helse og hakekors, Helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge 1940-1945*. Bergen 1991

⁷ Øyvind Ødegaard: *Kampen om vannkraften – Tyske planer og norske reaksjoner 1940-1945*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, våren 1992

⁸ Nøkleby, Berit: *Josef Terboven, Hitlers mann i Norge*. Oslo 1992: 291

Hovedtrekk ved håndteringen av krigsbarnsaken under krigen

De første krigsbarnsakene ble registrert senhøstes 1940, og våren 1941 etablerte tyskerne en egen avdeling i RK, Abteilung Lebensborn, til å ta hånd om slike saker både når det gjaldt økonomisk ansvar for mor og barn og når det gjaldt fastslåelse av farskapet.⁹ I praksis synes den å ha hatt full kontroll over saksfeltet hele tiden. Bare i løpet av mars måned i 1941, altså på den tiden Abteilung Lebensborn ble etablert, mottok den 129 nye saker og innen utløpet av mars 1942 var tilsammen 1220 krigsbarnsaker under behandling.¹⁰ Senere under krigen vokste antallet, og samlet behandlet Abteilung Lebensborn om lag 8000 krigsbarnsaker i løpet av krigen.¹¹

Selv om tyskerne i praksis altså synes å ha hatt god kontroll, var det under hele krigen strid mellom Sosialdepartementet og RK om hvem som skulle ha det sentrale ansvaret for saksfeltet. Foruten den spesielle situasjonen med krig og okkupasjon og at en fikk 2 instanser som begge mente å være den rette ansvarlige, hadde dette sin bakgrunn i at lovgivningen i Norge og Tyskland var ulik på sentrale punkt når det gjaldt barn født utenfor ekteskap. Det norske Sosialdepartementet hadde som utgangspunkt at barnet var norsk ettersom mora var norsk mens tyske myndigheter på sin side tenderte mot å anse barnet som tysk ettersom det hadde tysk far.¹² I tillegg kommer at de norske barnelovene fra 1915 om barn født utenfor ekteskap gikk atskillig lenger enn tysk lovgivning i å forsvare barnets og morens interesser.

---

⁹ For nærmere orientering om Abteilung Lebensborn, se f.eks. Helge Paulsens artikler: «Lebensborn e.V.» i Kontrast 2-3/86 og hans kronikk om «Lebensborn i Norge», i Dagbladet 21.5.1976.

¹⁰ Abteilung Lebensborns månedrapport for mars 1942, RK, Hauptabteilung Volkswirtschaft, Abteilung. Ernährung und Landwirtschaft, RA, pakke 12, Ver-sorgung, Lebensbornheime

¹¹ Anslaget på 8000 framstår som sannsynlig med utgangspunkt i opplysninger i arkivet etter Abteilung Lebensborn, RA. I avdelingens «Hovedprotokoll» er siste benyttede saksnummer 8023, i statistikkprotokollen nr. 8646 og saksmappe for sak nr. 8905 er den mappen med høyest nummer som er bevart i serien med henlagte saker. Disse numrene ble tildelt de ulike distrikskontorene av RK i blokker på noen hundre om gangen. Det er dermed sannsynlig at en del num-mer som ble tildelt mot slutten av krigen, ikke ble benyttet. Utifra dette fram-står et antall på ca. 8000 faktisk registrerte saker som sannsynlig.

¹² Lov om norsk statsborgerrett 8.8.1924, § 1. Se forøvrig redegjørelse for norsk og tysk lovgivning på feltet i Krigsbarnutvalgets innstilling av 3.11.1945, side 11-16, Sosialdepartementet, 3. Sosialkontor, RA, boks 243.

Som det framgår av tabell 1 med oversikt over en del sentrale dokumenter om saksfeltet, hadde tyske myndigheter allerede i august 1940 gjort et vedtak om slike saker som de nok forutså ville komme. Det ble her bestemt at eventuelle farskapssaker mot oppgitte tyske soldater i Norge skulle føres for tysk rett. Norske myndigheter ble ikke kjent med dette vedtaket før våren 1941. Da de første sakene oppsto senhøstes 1940, tok norske myndigheter, ihvertfall utad, for gitt at de skulle håndteres i henhold til norsk lov. En henvendte seg til RK bare for å avklare praktisk framgangsmåte for å kontakte oppgitte barnefedre etc.

Tabell 1 Kronologisk oversikt over sentrale brev etc. mellom norske og tyske myndigheter

Dato	Tyske brev etc.	Norske brev etc.
8.8.40	vedtak i Berlin	
okt. 40		Sos.dep. får melding om første sak
24.11.40		Sos.dep. brev til RK om første sak
26.3.41	svar fra RK til Sos.dep. på dept.'s brev av 24.11.40	
21.5.41	brev fra RK til Innenriksdep. om at fylkesmennens skal vise sakene til RK.	Innenriksdep. oversendte brevet til Sos.dep.
mai 41	brev fra RK til Innenriksdep. om at legene skal vise mødre til RK	
25.6.41	RK lovet å avgi redegjørelse	møte mellom RK og Sos.dep.
1.8.41		Sos.dep. purret på RK ang. redegjørelse lovet i møte 25.6.41
15.2.42		Sos.dep. sender orientering om sakens stilling til RK
18.3.42		Innenriksdep. sender rundskriv til legene ang. RKs brev av mai 41
19.3.42	brev fra RK til Sos.dep. og anmoder om å be fylkesmenn og lensmenn melder saker til Le i henhold til RK brev av 21.5.41 til Innenriksdep.	
19.3.42		brev fra Fylkesmann i Østfold til Sos.dep. med henstilling om ordning

18.4.42		Sos.dep. sender lovutkast til Justisdep. for vurdering
23.4.42		Brev fra Fylkesmann i Østfold til Sos.dep. med orientering om at en har bedt bidragsfogdene i fylket om å vise mødrene til RK
25.4.42	RK purrer på anmodning 19.3.42	
17.6.42		Sos.dep. skrev brev til RK (Johlitz)
8.7.42	RK purrer på anmodning 19.3.42	
28.7.42	tysk forordning om krigsbarn	
9.9.42	RK purrer på anmodning 19.3.42	
15.10.42	RK purrer på anmodning 19.3.42	
15.10.42		Sos.dep. utkast til rundskriv sendt RK, kun ang. barnebidrag
13.2.43	regler om gjennomføring av forordning av 28.7.42	
3.3.43		Sos.dep. sendte utkast til tilleggslov om fastslåelse av farskap til RK

Det drøydte til slutten av mars 1941 før tyske myndigheter besvarte Sosialdepartementets spørsmål og i mellomtiden ble Abteilung Lebensborn etablert. I RKs svarbrev ble det entydig fastslått at saksfeltet skulle håndteres av tyske myndigheter, og i mai ble Innenriksdepartementet i to brev bedt om å sende ut rundskriv til henholdsvis samtlige leger og til fylkesmenn om at krigsbarnsaker skulle henvises til RK. Innenriksdepartementet oversendte henstillingen om rundskriv til fylkesmennene til Sosialdepartementet som rette instans mens de selv beholdt anmodningen om rundskriv til legene. Sosialdepartementet etterkom ikke uten videre denne tyske henstillingen, men ba om ytterligere redegjørelse fra tyskerne.

Tida gikk nå raskt og det skjedde lite på dette formelle planet før Innenriksdepartementet i mars 1942 etterkom den tyske henstillingen om å be landets leger om å henvise gravide kvinner som oppga tyske soldater som fedre, til RK. Dagen etter at dette rundskrivet var utsendt, henstilte RK

igjen til Sosialdepartementet om å be fylkesmennene, og nå også lensmennene (bidragsfogdene), om å oversende slike saker til RK. Det neste halvåret purret RK gjentatte ganger på Sosialdepartementet om utsendelse av rundskriv til fylkesmenene og lensmennene. På denne tiden, i juli 1942, ble det også utstedt en tysk forordning ang. saksfeltet, men Sosialdepartementet etterkom fortsatt ikke uten videre de tyske henstillingene.

I oktober 1942 kan det synes som om Sosialdepartementet ga etter for det tyske presset, men bare delvis. En splittet opp saksfeltet ved å forelegge RK et utkast til rundskriv som kun gjaldt forhold rundt barnebidrag. Videre utover høsten og vinteren arbeidet Sosialdepartementet med en tilleggslov til barnelovene av 1915 som spesielt skulle regulere forholda vedrørende fastslåelse av farskap i krigsbarnsakene. En tilstrebet altså å sikre at saksfeltet fortsatt skulle sortere under norsk lovgivning. Et utkast til slik tilleggslov ble forelagt for RK i mars 1943. RK kommenterte ikke offisielt disse to utspilla fra Sosialdepartementet til tross for gjentatte purringer fra Sosialdepartementet både i 1943 og 1944. Senere skjedde det ikke stort på det formelle plan under resten av krigen selv om tyskerne kom med flere nye forordninger etc. som angikk saksfeltet.

Sosialdepartementet etterkom aldri RKs anmodning om utsendelse av rundskriv om at tyskerne skulle ta hånd om saksfeltet. Dette var likevel bare på det formelle plan idet tyskerne ved Abteilung Lebensborn helt fra etableringen våren 1941 og til krigens slutt som nevnt var i full funksjon og syntes å ha kontroll med saksområdet.

På tross av at tyskerne i praksis synes å ha hatt kontroll over saksfeltet, ønsket de altså at også det formelle ansvaret skulle overføres fra norske myndigheter og de ønsket tydeligvis at dette skulle skje ved at norske sentralmyndigheter selv sendte ut meldinger til lokale myndigheter. Dette synes også å være i tråd med den oppfatning at Terboven gjennomgående var opptatt av at de ordningene tyskerne ønsket å innføre skulle ha en viss politisk legitimitet.¹³ Av det ovenstående framstår dette nærmest som et spill der det gjaldt for aktørene å komme i en posisjon der de var den som kunne purre på motparten angående den rent formelle håndteringen av saken. Dette som tilsynelatende kan arte seg som et spill, blir imidlertid mer interessant om en tar nøyere for seg enkeltheter, visse trekk ved de ulike aktørene og ikke minst forholda mellom de involverte aktørene.

---

¹³ Se f.eks. Ødegaard, 1992: 19 og 160

Aktuelle problemstillinger

I denne framstillingen tar vi for oss visse aspekt ved henholdsvis norske og tyske myndighetsorgans håndtering av mer formelle sider ved krigsbarnsakene under krigen. De funn som gjøres ved et slikt «case-study» kan i prinsippet sies å bare ha gyldighet for det aktuelle fenomen mens det ikke er mulig å si noe om eventuell mer generell gyldighet før det er foretatt lignende undersøkelser angående andre tilsvarende fenomen. Funn fra en slik ytterst avgrenset undersøkelse kan likefullt nyttes til å sette opp hypoteser om forhold på flere nivå:

Det kan hevdes at okkupasjonstidens spesielle forhold fikk fram i dagen forhold av ulik art som nok fantes både før og etter denne unike perioden i nyere norsk historie, men som ellers er mer skjult. Studier av forhold under krigen kan dermed bidra til å sette opp hypoteser og teorier om forhold av mer generell karakter. Det tenkes her på bl.a. forhold som kan sies å ligge i grenselandet mellom historie og andre samfunnsfag som f.eks.:

- forholdet mellom på den ene side embetsverkets og byråkratiets lojalitet mot konstitusjon og grunnlov og på den annen side tilpasning til det regimet som til enhver tid har den politiske makten
- forholdet mellom et departements embetsverk og ministeren når det gjelder å fatte politiske og administrative vedtak
- betydningen av personlige kontakter for påvirkning på politiske og administrative vedtak

På et plan avgrenset til okkupasjonstidens forhold, vil nærmere gransking av aktiviteten til de ulike aktørene kunne kaste lys over bl.a. følgende problemstillinger:

- i hvilken grad fungerte de NS-styrte departementene og andre styringsorgan kun som villige redskap for å få gjennomført okkupasjonsmaktens politikk?
- i hvilken grad forsøkte den norske forvaltningen å hevde norsk lov og ivareta norske interesser overfor tyske myndigheter?
- hvordan var forholdet mellom de NS-innsatte departementssjefene og det «gamle» personalet med hensyn til ivaretagelse av norske interesser overfor tyske myndigheter?
- i hvilken grad kunne henholdsvis norske og tyske sentrale myndigheter utnytte personlige kontakter hos motparten for eventuelt å spille på motsetninger mellom ulike fløyer etc.

Når det gjelder det avgrensede emnet som her behandles, krigsbarnsakene, framgår det klart av dokumenter vedrørende saksfeltet at det ansvarlige fagdepartementet aktivt trenerte tyskernes arbeid for også å få full formell kontroll med saksfeltet. Det kan synes noe uklart hva som lå bak denne opptreden fra departementets side i en situasjon der det måtte være klart at tyskerne i praksis hadde full kontroll over saksfeltet. Det kan tenkes flere mulige faktorer av betydning.

Departementets opptreden kan betraktes som utslag av byråkratiets kamp for å sikre fortsatt formell kontroll med sitt ansvarsfelt, altså en kamp om å beholde sitt «revir». Det kan også sees som adferden til et profesjonelt byråkrati som prinsipielt bare forholdt seg til norsk lovgivning og ikke var til å rikke i så måte. Det kan imidlertid også betraktes som utslag av en mer generell og politisk motivert motvilje i byråkraftiet, og kanskje også hos NS-ministeren, mot uten videre å følge opp ethvert pålegg fra okkupasjonsmakten. Endelig kan også hensynet til de aktuelle barna og mødrene i seg selv ha påvirket personalets opptreden. De kan i det lengste ha forsøkt å hindre at mødre og barn ble direkte avhengige av omsorgen til det tyske nazi-regimet eller ihvertfall hindre at de ble underlagt den tyske lovgivningen med svakere rettsstilling for barn og mor enn tilsvarende norsk lovgivning. Ifølge norsk lov hadde f.eks. barnet full arverett etter sin far mens et «uekte» barn ifølge tysk lov ikke ble regnet for å være i familie med sin far som bare var pliktig til å yte økonomisk bidrag i barnets oppvekst.

Ut fra dokumentene er det vanskelig å si noe sikkert om de aktuelle motiv for aktørenes handlemåter. Ved å gå noe nøyere inn i saken, kan en imidlertid øyne interessante sider ved forholda bl.a. mellom de ulike aktørene på både norsk og tysk side. Dette kan også bidra til større forståelse av egenskaper ved de enkelte aktørene, noe som kan være av interesse for å utvide «gråtoneskalaen» litt i betraktningene av de involverte aktørene både på norsk og tysk side.

Ved en nærmere gransking av håndteringen av et avgrenset saksfelt, kan en muligens også få øye på interessante relasjoner mellom aktørene:

- Kunne konstitusjonstro embets- og tjenestemenn presse NS-ministeren og tildels tyske myndigheter fordi de var klar over at de nærmest var uerstattelige i sentraladministrasjonen?
- Var det grunnlag for taktisk allianse mellom NS-minister og konstitusjonstro embetsstand i streben etter å forhindre at tyskerne tok full kontroll med ansvarsfeltet?

- Kunne partene spille på kjennskap til motsetninger mellom ulike fløyer hos motparten og nytte personlige kontakter hos motparten for å vinne fram med sine interesser?

I vår undersøkelse av myndighetenes håndtering av krigsbarnsakene skal vi forsøke å si noe mer om forhold av den art som her er omtalt.

Kildegrunlaget

I all hovedsak er det i dette arbeidet nyttet kilder i form av arkivmateriale i Riksarkivet. Her finnes arkivmateriale etter bl.a. de norske departementene under krigen og etter RKs ulike avdelinger. Det finnes trolig også materiale av interesse i ulike arkiv i Tyskland, men dette har det ikke vært anledning til å benytte i dette arbeidet.

Sosialdepartementet var det ansvarlige fagdepartementet når det gjaldt barn født utenfor ekteskap, og det er i departementets arkiv i Riksarkivet vi finner mest informasjon av interesse. Her finnes konsepter og kopier av brev som ble sendt til ulike tyske instanser, men vel så interessant er at en har bevart mange interne notater der saksbehandlere på ulike nivå har gitt sine vurderinger av situasjoner og der overordnede gjerne har gjort sine tilføyelser og merknader. Her kan en få inntrykk av de vurderingene som har gjort seg gjeldende på ulike nivå i departementet.

Arkivene etter de ulike avdelingene i Reichskommissariat, det sivile tyske sentrale forvaltningsorganet i Norge under krigen, er forholdsvis godt bevart. Det finnes her materiale som omhandler krigsbarnsaker på ulike steder, men da spesielt i arkivet etter Abteilung Lebensborn. Abteilung Lebensborns arkiv slik det nå foreligger i Riksarkivet, består imidlertid i hovedsak av dokumenter vedrørende de enkelte krigsbarnsakene. Det er derimot lite som er bevart av avdelingens mer generelle administrative arkiv. Her finnes riktignok noen få arkivbokser med blandet materiale av generell administrativ karakter som også angår forholdet til norske myndigheter, men ikke mye. Det er da også typisk at det er i Sosialdepartementets arkiv vi finner brev mottatt fra Abteilung Lebensborn. Derimot finner vi svært lite av tilsvarende materiale i de bevarte delene av Abteilung Lebensborns arkiv.

Foruten i de nevnte arkivene er det benyttet materiale i en del andre arkiv. Det gjelder bl.a. det såkalte Landssvikarkivet, altså materiale fra sakene i rettsoppjøret etter krigen. Vi har funnet lite som direkte angår den sentrale administrative håndteringen av krigsbarnsakene, men her finnes en del bakgrunnsstoff om sentrale aktører m.v. Det samme gjelder i

materiale fra forhør av tysk personell etter krigen i arkivet til Forsvarets Overkommando.¹⁴ Også i arkivet til Innenriksdepartementet har vi funnet spredt materiale som er benyttet i dette arbeidet.

Forholda innen Sosialdepartementet

Sosialdepartementets 2. Sosialkontor hadde siden før krigen bl.a. ansvaret for «... lovene om forsorg for barn, om tilsyn med pleiebarn og om barn hvis foreldre ikke har inngått ekteskap med hverandre ...»¹⁵ Kontoret ble ledet av byråsjef Rolf Knudsen som igjen var underordnet ekspedisjonssjef Alf Birger Frydenberg. Departementet ble i tiden september 1940 til september 1941 ledet av kommissarisk statsråd Birger Meidell og resten av krigen av Johan Andreas Lippestad.

Embets- og tjenestemennene i Sosialdepartementet ble i liten grad berørt av krigen i den forstand at svært få av dem ble skiftet ut med NS-medlemmer. Dessuten fortsatte departementet for en stor del å arbeide med sine tillagte oppgaver under hele krigen. Det kan derfor være av interesse å se litt mer på hvordan staben i det aktuelle departementskontoret håndterte de tyske henstillingene når det gjaldt behandlingen av formalitetene rundt krigsbarnsakene og hvordan de forholdt seg under den striden som oppsto mellom departementet og Reichskommissariat. Videre vil det være interessant å ta for seg hvordan forholdet var mellom departementets «gamle» personale og den nye NS-ministeren som var innsatt av Terboven for å sørge for at departementet nærmest skulle fungere som RKs forlengede arm ut i det norske samfunnet.

Ministerens vanskelige rolle

«... vi hadde jo hørt adskillig allerede da hvorledes jeg skulle bli mottatt. Jeg visste jo at det var bare anti NS-folk i hele departementet ... der ble heller ikke i hele min funksjonstid ansatt noen NS-mann ...»¹⁶

Dette uttalte «minister» Birger Meidell under saken mot ham etter krigen. Uttalelsen falt da ekspedisjonssjef Frydenberg vitnet i saken. Frydenberg sa at Meidell på sin første virkedag i departementet innkalte Frydenberg sammen med de to øvrige ekspedisjonssjefene og ba dem erklære sin

¹⁴ Sikkerhetsstaben, Personellsikkerhetskontoret, RA, «C1 Questionnaires – tyske okkupasjonsstyrker i Norge 1945»

¹⁵ Norges Statskalender 1943, side 143

¹⁶ Landssvikarkivet, RA, sak 1724, stenografisk referat, side 355, Oslo Politi-kammer

lojalitet overfor «den nasjonale regjering». Som eldste embetsmann svarte ekspedisjonssjef Thorsen at han som gammel departementsmann var vant til å arbeide lojalt overfor samvittigheten, fedrelandet og gjeldende lover, og at det ville han fortsett med. Frydenberg sa videre at samarbeidet med ministeren i de fleste sakene gikk tilfredsstillende uten at han presiserte dette nøyere.

Etter at Lippestad avløste Meidell høsten 1941 skrev han en innberetning om forholda i departementet. Her angrep han Meidell skarpt fordi han hadde forsømt å nazifisere departementet og hadde latt de gamle NS-fiendtlige ekspedisjonssjefene Frydenberg og Kringlebotten regjere som før.¹⁷ På samme tid satte han også fram forslag overfor RK om å avskjedige Frydenberg. Dette ble det imidlertid ikke noe av, og ifølge NS' generalsekretær Rolf Fuglesang som vitnet i saken mot Lippestad, var det stadig pågang på Lippestad fordi han ikke skiftet ut upålitelige tjenestemenn i Sosialdepartementet. Denne pågangen pågikk ifølge Fuglesang hele tida og kom fra Quisling, fra partihold og fra tyskerne.¹⁸

Først krevde altså Meidell uten hell lojalitetserklæring fra Frydenberg og ble senere sterkt kritisert av Lippestad fordi han ikke hadde kvittet seg med denne ekspedisjonssjefen. Heller ikke Lippestad kvittet seg imidlertid med Frydenberg og ble kritisert for dette av både partiet og tyskerne. Dette kan tyde på at NS-ministerens, først Meidell og senere Lippestad faktisk innså at han var sterkt avhengig av å beholde og samarbeide med sitt personale om det var aldri så NS-fiendtlig.

«Ministrene kommer og går mens byråkratiet består», sies det gjerne. Med dette menes at det er embets- og tjenestemennene som i realiteten styrer departementet og at ministrene ofte er ganske avhengige av personalets oppslutning for å få gjennomført sin politikk. Dette må ha vært spesielt framtrede og problematisk under krigen der personalet i hovedsak satt fra tidligere mens statsråden var innsatt av tyskerne. Her skulle statsråden sørge for at departementet gjennomførte tyskernes politikk, ofte i strid med norsk lovgivning, mens juristene i departementet var opplært i å håndheve norsk lov.

Dersom ministerens avhengighet av sitt personale også var erkjent av personalet, er det grunn til å anta at det kunne spille på dette i sin håndtering av saker og i sin opptreden overfor ministeren. I en slik situasjonen må de kommissariske statsrådene ha hatt en ganske problematisk stilling

¹⁷ Ibid., sak 3802, boks 4, rettsbok, side 26, Oslo Politikammer

¹⁸ Ibid., boks 5, tilleggsutdrag II, side 44, Oslo Politikammer

der de nedenfra kunne bli presset fra sine embetsmenn og ovenfra av RK samtidig som de selv kanskje ønsket å fremme en mer selvstendig NS-politikk. En skal imidlertid heller ikke se bort fra at det i enkelte saker kan være tale om en form for taktisk allianse, bevisst eller ubevisst, mellom et konstitusjonstro byråkrati og NS-statsråden mer enn at byråkratiet ensidig presset ministeren til å innta bestemte standpunkt. Det er f.eks. vanlig å anse Lippestad som å tilhøre en nasjonalistisk fløy innen NS med Hagelin som anfører. Denne fløyen ønsket en nedbygging av RK til fordel for et NS-styrt Norge.¹⁹ Lippestad sluttet seg bl.a. i desember 1943 til et notat som «minister» Hagelin skrev direkte til Hitlers hovedkvarter der det sto at ministrene ikke lenger kunne samarbeide med Reichskommissar Terboven.

En kan tenke seg at Lippestad og departementets embetsmenn hadde felles interesser av å sikre fortsatt norsk kontroll over krigsbarnsakene, om enn utifra ulike motiv. Lippestads motiv kan ha vært et ønske om rent generelt å arbeide for å øke NSs mulighet for på selvstendig basis å fremme en nasjonalsosialistisk politikk og samtidig minske RKs innflytelse. Departementspersonalets motiv var trolig å håndheve norsk lov overfor det nye regimet bestående av såvel RK som NS.

I den striden som her behandles er det da også flere eksempler på at personalet i Sosialdepartementets 2. sosialkontor og ekspedisjonssjefen ganske klart har følt større lojalitet overfor norsk lovgivning enn overfor anmodninger og påbud fra tyskerne. Det er imidlertid vanskelig å tolke opplysningene som framgår av sakens dokumenter i noen bestemt retning som uttrykk for henholdsvis press fra personale på ministeren eller som et uttrykk for en taktisk allianse, bevisst eller ubevisst. Det er imidlertid flere eksempler på at statsråden, ihvertfall tilsynelatende, ble presset av departementets personale til å ta standpunkt i striden. Dette framgår bl.a. av forsøka på å få tyskerne til å avgi en redegjørelse for håndteringen av krigsbarnsakene fra høsten 1941 da en allerede i nesten et halv år hadde ventet på en slik redegjørelse.

I oktober 1941 skrev byråsjef Knudsen at han anså videre skriftlige purringer som nytteløse, nå måtte ministeren personlig rette muntlig kommentar til de tyske myndigheter. Noen uker senere bestemte imidlertid ministeren at «den videre behandling av saken skal utstå i påvente av en bebudet ordning fra de tyske myndigheters side».

---

¹⁹ Se omtale av denne striden i f.eks. Sørensen, Øystein: *Hitler eller Quisling, Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945*. Oslo 1989: 213

Tre måneder senere var redegjørelsen ennå ikke mottatt og da skrev byråsjef Knudsen at: «... jeg tror ikke noen ny skriftlig eller muntlig henvendelse herfra til Reichskommissar nytter, og må derfor anbefale at ministeren overfor de tyske myndigheter personlig gir bestemt uttrykk for at de nå må komme med den bebudete redegjørelsen ...»

Det er uklart om statsråd Lippestad faktisk fulgte opp dette da, men tidlig i mai 1942 lovet han at han selv skulle rette en henvendelse i saken til de tyske myndigheter. Det er uklart om han faktisk fulgte opp dette løftet, men i juni bestemte minister Lippestad at departementets forslag til ordning skulle sendes til RK og nå ble det sendt brev med utførlig redegjørelse for problemfeltet og med departementets forslag til løsning.

Etter det som må betegnes som sterke henstillinger fra departementets saksansvarlige over en periode på ca. et halvt år, sørget altså Lippestad nå for at et brev om saken ble sendt til tyskerne. Det er vanskelig å si noe sikkert om hvorfor Lippestad lot dette brevet gå til RK nå i juni 1942 og ikke tidligere på året. Det er mulig at han underhånden hadde kontakt med RK og forsøkte andre muligheter for å få ut den bebudede redegjørelsen, og at han nå fant det riktig å sende et brev om saken.

Det kan også tenkes andre forklaringer på at brevet ble sendt nå. I mars 1942 sendte Lippestad en rapport til Ministerpresident Quisling med orientering om situasjonen på Sosialdepartementets fagområde.²⁰ Her ble det bl.a. gitt en to-siders orientering om håndteringen av krigsbarnproblemet der Lippestad nettopp gjorde oppmerksom på at en i lengre tid hadde ventet på en tysk redegjørelse. Han konkluderte med å si at: «... Både hensynet til mødrene og barna, til bidragsfogdene, fylkene og domstolene tilsier at det snarest blir istandbrakt en fra norsk synspunkt forsvarelig ordning på området».

Dette notatet ble altså sendt bare en drøy måned etter statsakten 1. februar med etableringen av den «nasjonale regjeringen». Inntil da hadde de kommisariske statsrådene fungert direkte underlagt Terboven, mens de nå inngikk i en «nasjonal» regjering under ministerpresidenten. Lippestads notat til Ministerpresident Quisling hadde da også karakter nærmest av å være et regjeringsnotat. Ettersom Lippestad omhandlet emnet krigsbarn såpass grundig i sin rapport til Quisling, er det heller ikke urimelig å

²⁰ Landssvikarkivet, RA, sak 3802, Oslo Politikammer, boks 1, dok. 3, underdok. 1B, rapport av 16.3.1942 fra Sosialdepartementet v/ Statsråden til Ministerpresident Quisling

anta at emnet har vært behandlet innen partiet og «regjeringen» og at Lippestad har avventet synspunkter, fullmakter eller ordre angående videre håndtering og at dette i juni var avklaret.

Våren 1942 var i det hele tatt en tid preget av uklarhet når det gjaldt forholdet mellom RK og de norske departementene. Kretser innen NS anså statsakten som et vendepunkt når det gjaldt maktforholdet mellom tyske og norske myndigheter. En mente at dette innebar starten på en nedbygging og etterhvert avvikling av RK og at den «nasjonale regjeringen» skulle tre fram som den reelle makthaver i landet. Det er mulig at Lippestads håndtering av den aktuelle saken også må forstås med bakgrunn i denne uklare situasjonen.

Som kjent viste det seg at statsakten likevel ikke innebar noen vesentlig endring av de reelle maktforholda mellom norske og tyske myndigheter, men Lippestad som soknet til den mer «nasjonalistiske» fløy innen NS, ønsket fortsatt en mer selvstendig stilling for departementene i forhold til RK. Vi finner da også f.eks. i begynnelsen av 1944 at krigsbarnsakene ble omtalt i et 8-siders skriv som muligens er et brev fra NS til RK og som omhandlet forholdet mellom Sosialdepartementet og RK.²¹ I dette skrevet framkommer det svært sterke kritiske synspunkt. Det legges vekt på betydningen av at NS's sosiale program ble satt ut i livet, noe tyske myndigheter ikke hadde bidratt til. Det ble gitt uttrykk for kritisk holdning til de bestemmelsene som RK på visse områder ville presse Sosialdepartementet til å gjennomføre, og her omtales en rekke eksempler, deriblant krigsbarnsakene. Her skrives det (i norsk oversettelse fra tysk):

«... RK har en avdeling som behandler farskapsaker, altså for barn av norsk mor og tysk far. Tross skriftlige og muntlige søknader fra Sosialdepartementet, ingen vedtakelse om behandlingen av disse barn, som jo

²¹ «P.M. über das Verhältnis des Sozialministeriums zum Reichskommissariat» av 17.1.1944. Dokumentet er vanskelig tilgjengelig. En kopi med gjennomslag av sidene 1-4 finnes i Privatarkiv Quisling, RA, del 1, eske 9, legg 6 «Forholdet Sos.dep.-RK 1944». Resten av dokumentet ble i 1971 funnet i en kaosavlevering til Riksarkivet fra UB-Oslo i okt. 1970, kass I, «Direktoratet for spesialorientering». Riksarkivets Helge Paulsen tok da en avskrift i norsk oversettelse før dokumentene var sortert etter arkivskaper og det er nå kun den som er kjent. Denne delen av dokumentet finnes trolig i Riksarkivet, men avleveringen fra UB er senere blitt ordnet i ulike arkiv og det er nå ikke lyktes å finne fram til hvilket enkeltarkiv som rommer denne manglende delen av dokumentet. Opplysningene er derfor hentet fra Helge Paulsens avskrift. Dok. er påført nr. «St. 579/44». Det er også noe uklart om skrevet er et internt NS-notat eller et brev til tyske myndigheter. Det at skrevet er på tysk tyder på at det er et brev, men det er uvisst om det faktisk ble sendt.

er norske borgere og derfor sorterer under Sosialdepartementets arbeidsområde. Spørsmålet behandles som rent tysk, og forespørsler fra norsk side blir tydeligvis betraktet som plagsom innblanding ...»

Det er noe uklart om det er Lippestad som har forfattet dette dokumentet, men det er uansett et uttrykk for at det innen ledende NS-kretser var sterkt kritiske holdninger til RKs håndtering av en rekke ulike saker innen Sosialdepartementets arbeidsfelt. Det er bl.a. interessant å merke seg at en tok det for gitt at krigsbarna måtte regnes som norske og dermed at ansvaret sorterte under Sosialdepartementets arbeidsområde og at en reagerte på at RK behandlet dette som rene tyske anliggender.

Utsagn av den typen som framkommer i dette dokumentet styrker vår antagelse om mulig taktisk allianse mellom et konstitusjonstro personale og en nasjonalistisk orientert NS-»minister» i håndteringen av de tyske anmodningene.

Ansvarsfraskrivelse

I enkelte tilfeller synes det som om Sosialdepartementets personale på den ene side forsøkte å skyve ministeren foran seg i sin strid med Reichskommissariat mens en på den annen side også skjøv ansvaret for sin handlemåte over på ministeren. I sin merknad av 5.3.1942 til det interne P.M. som ble sitert i innledningen, skrev f.eks. byråsjef Knudsen at «... Hvis det nå ikke blir truffet en ordning med behandlingen av disse sakene må kontoret fraskrive seg ethvert ansvar...». I flere interne notater henvises det også til at ministeren hadde bestemt at en skulle avvente tyskerne redegjørelser. Dette ble nyttet som et argument også for å unnlate å besvare stadige purrebrev fra tyskerne. Dette gjaldt bl.a. et mottatt purrebrev fra RK av 8.7.1942 med spørsmål om henstillingen fra mars 1942 om utsendelse av rundskriv til fylkesmennene var etterkommet. Her gjorde byråsjefen merknad om at: «Ministeren har som kjent bestemt at det foreløpig ikke skal svares ...»

Det er tydelig at en her drev en balansegang på grensen av hva en kunne tillate seg overfor tyske myndigheter. Byråsjefen viste altså til ministeren i sin argumentasjon for å ikke besvare purrebrevet. Det framgår imidlertid ikke klart av dokumentene at ministeren faktisk hadde bestemt at tyske brev i saken i det hele tatt ikke skulle besvares. Nærmest opp til dette kom trolig en merknad av byråsjef Knudsen av 6.11.1941 om at: «ministeren har bestemt at den videre behandling av saken skal utstå i påvente av en bebudet ordning fra de tyske myndigheters side». Det kan her synes noe uklart hva som menes med «saken» og dessuten om det var tale om

Lippestad eller hans forgjenger Meidell. Den direkte bakgrunnen for ministerens uttalelse var her spørsmålet om hvordan en skulle forholde seg overfor fylkesmenn og andre som spurte hvordan de skulle håndtere de stadig flere krigsbarnsakene. Her hadde ministeren bestemt at en fortsatt skulle avvente tyskernes redegjørelse. Innad i departementet kan det imidlertid synes som om personalet tolket ministerens bestemmelse også som et påbud om ikke å foreta seg noe som helst, bl.a. heller ikke besvare tyske purringer. Det kan her virke som om embetsmennene skjøv ansvaret for at en unnlot å besvare tyske henstillinger, over på ministeren.

Embetsmennene trenerte tyske henstillinger

Det framgår av flere dokumenter hvordan det på ulike nivå i 2. Sosialkontor var sterke reaksjoner på at norske myndigheter ikke hadde kontroll med saksfeltet. Dette framgår bl.a. av byråsjef Knudsens merknad på et internt PM om sakens stilling av 23.2.42 som ble sitert innledningsvis i denne framstillingen. Juristen som skrev dokumentet sa at «... Det synes absolutt påkrevet nå å få en ordning istand vedk. spørsmålet om behandlingsmåten av disse sakene ...» I sin påskrift forsterket byråsjef Rolf Knudsen denne beskrivelsen ved å si at: «Det er uholdbart at bare de tyske myndigheter skal sitte inne med opplysninger om de oppgitte barnefedres navn, bopel, økonomiske forhold, om de erkjenner farskapet (bidragsplikten) osv ...» Videre nærmest truet altså byråsjefen med at kontoret måtte fraskrive seg ansvaret om det ikke kom til en løsning. Også ekspedisjonssjef Frydenberg istemte denne kritiske tonen ved å påføre en merknad om at «Det er etter mitt skjønn helt uforsvarlig at denne saken skal drive lenger uten å bli ordnet».

Tilsvarende sterke uttrykk for holdninger kom også fram i et nytt P.M. i juli 1942 der byråsjef Knudsen bl.a. skrev at «... Det er ikke for sterkt sakt at det på dette område nå driver mot det rene administrative kaos og jeg for min del finner det uforsvarlig at det fortsetter på denne måten ...»

Sosialdepartementets embetsmenn gikk også et steg videre fra bare å gi uttrykk for sitt kritiske syn, ved at de også håndterte saken på en måte som ikke kan sees som annet enn en ren trening. Dette framkommer bl.a. ved kontorets handlemåte etter at den tyske forordningen av 28.7.1942 ble kjent. Byråsjef Knudsen skrev da i et internt notat at «... det såvidt skjønnes nå ikke (er) annet å gjøre enn å etterkomme Reichskommissars henstilling om å sende ut rundskriv i saken ...» Han rettet seg altså tilsynelatende etter tyskernes henstilling, men i neste setning foreslo han at en skilte mellom spørsmålet om økonomisk bistand og spørsmålet

om farskapet og foreslo at en tok en ting om gangen noe ekspedisjonssjef Frydenberg sluttet seg til. Etter dette arbeidet så departementet i et halvt år med utforming av forslag til lov om tillegg til barneloven av 1915 som ble sendt RK for kommentar i mars 1943.

Det er åpenbart at departementets personale sto sterkt på for å hevde sitt syn overfor tyskerne, noe som også vises ved stadige purringer og kritiske merknader overfor Reichskommisariats vedtak og henstillinger. Et eksempel på dette er da departementet i mars 1943 mottok den tyske forordningen med utfyllende bestemmelser til den tidligere forordning om saksfeltet av 28.7.1942. I en merknad ba ekspedisjonssjef Frydenberg kontoret om å gjennomgå forordningen med sikte på å klarlegge om det der var noe som ikke kunne aksepteres fra norsk side og om det var tatt hensyn til de synspunktene departementet nylig hadde hevdet overfor tyskerne i sitt utkast til tilleggslov. Kontoret påpekte deretter i et notat at forordningen avvek sterkt fra norsk rett bl.a. ved at barnet ikke fikk arverett etter faren. Byråsjef Knudsen hadde imidlertid konferert med Justisdepartementets lovavdeling som mente at «... det under de foreliggende forhold ikke ville føre fram å rette henvendelse til de tyske myndigheter om å fravike den påtenkte ordning». Da saken ble forelagt ekspedisjonssjef Frydenberg sto han likevel fast på at en skulle purre på RKs svar på departementets forslag til ordning av saksfeltet.

Mens tyskerne tydeligvis ønsket at departementet som RKs forlengede arm uten protester skulle sende ut rundskriv i samsvar med sine opplegg for håndtering av saksfeltet, fant altså departementet stadig på måter å trenere saken på. Slik kan det ihvertfall synes når en istedetfor å bare sende ut et rundskriv, brukte et drøyt halvår på å utarbeidet alternative opplegg for regulering av saksfeltet og sendte dette tilbake til RK for kommentarer, og når reaksjonen på tyskernes nye utførlige regler for håndtering av sakene var at en purret på departementets egne tidligere utspill i sakens anledning. Om en hadde opptrådt mer lojalt overfor det tyske regimet, kunne en heller ha valgt å anse offentliggjøring av slike regler også som et indirekte tysk svar på departementets tidligere forslag og bare tatt dette til etterretning. Det gjorde en altså ikke.

Betydningen av personlige kontakter hos motparten

Det er ikke uvanlig at en for å få gjennomslag for sine interesser i en sak ikke bare forholder seg til den institusjonen som formelt sett er riktig instans, men også tar direkte kontakt med enkeltpersoner for om mulig å få fortgang i saker av interesse. Selv om dette er vanlig, kan det likefullt være interessant å undersøke nøyere hvordan slike mer personlige kontakter fungerte og eventuelt påvirket utfallet av enkeltsaker. Det at slike personlige kontakter nyttes for å påvirke saksbehandlingen kan sees som en erkjennelse av manglende mulighet til å nå fram via de ordinære kanalene. Avdekking av slike kontakter kan dermed også bidra til økt forståelse for visse sider ved makt og innflytelsesforhold mellom de aktuelle instansene. Videre kan detaljert kartlegging av hvilke personer hos motparten som ble kontaktet, bidra til å belyse mer generelle forhold mellom mulige fløyer og grupperinger hos de involverte aktørene.

Vi skal her gå inn på et par eksempler som tyder på at såvel norske som tyske myndigheter fant det formålstjenlig å nytte slike personlige kontakter for å få gjennomslag for sine interesser når det gjaldt håndteringen av krigsbarnsakene.

Sosialdepartementet kontaktet enkeltpersoner innen RK

I et notat fra oktober 1941, som også tidligere er omtalt, skrev byråsjef Knudsen at lederen for Abteilung Lebensborn muntlig hadde lovet å komme med en redegjørelse om håndteringen av krigsbarnsaken, men at en ennå ikke hadde mottatt noen slik redegjørelse. Nå måtte derfor ministeren selv rette en muntlig kommentar til de tyske myndighetene og rette vedkommende var trolig H. Schiedemair.

Det tenkes her trolig på Rudolf Schiedemair som fungerte som Terbovens statsrettsspesialist.²² Det kan virke som om en i departementet følte at en ikke kom noen vei ved fortsatte purringer på Abteilung Lebensborns leder og at en heller ville forsøke å nå fram overfor juristen Schiedemair. Det kan også tenkes at en anså Schiedemair som å befinne seg nærmere Terboven innen RK, og at en hadde et større håp om å få gjennomslag for sine synspunkt her enn i det SS-dominerte miljøet i ledelsen for Abteilung Lebensborn. Våren 1941 mens Abteilung Lebensborn ennå var

²² For opplysninger om Schiedemair se bl.a. Landssvikarkivet, RA, Oslo Polittikkammer, L-dom nr. 4150/1949, Riksarkivet og omtale i Nøkleby, 1992

under etablering, hadde en også fått et brev fra RK som var undertegnet av Schiedemair. Selv om brevet konkluderte med henstilling om å få fylkesmennene til å oversende samtlige saker til tyskerne, tok Schiedemair utgangspunkt i de norske barnelovene og at disse i teorien også gjaldt for tyske fedre. Selv om han likevel konkluderte med at tyskerne i praksis skulle ta over behandlingen av disse sakene, er det mulig at Sosialdepartementet ville forsøke å påvirke han med rent juridiske argument.

Dette førte altså ikke fram, og det kan kanskje også sies at en bommet litt om en anså Schiedemair som en mulig kanal for å nå fram med sine synspunkt direkte overfor Terboven. Schiedemair hadde nok en god del kontakt med Terboven, men de to kom etterhvert i konflikt som endte med at Schiedemair trakk seg fra sin stilling og meldte seg til militær tjeneste som vanlig soldat. Dessuten bommet en om en anså Schiedemair som et alternativ til den SS-dominerte ledelsen for Abteilung Lebensborn. Også han tilhørte nemlig SS.²³

Utover våren 1942 ventet som tidligere omtalt, fortsatt departementet på en tysk redegjørelse for saksfeltet. Lippestad bestemte da at det skulle sendes brev med orientering om det norske synet på saken til Fritz Johlitz i RK og at Lippestad deretter personlig skulle kontakte Johlitz angående det norske synet på saken.

Det kan virke noe underlig at Lippestad ønsket at departementets brev i en slik sak ble sendt direkte til en person i en avdeling i RK som ikke hadde med det aktuelle saksfelt å gjøre. Johlitz arbeidet verken i Abteilung Lebensborn eller i forvaltningsavdelingen hvor Schiedemair hørte til, men var leder for RKs avdeling for «Arbeid und Sozialwesen».²⁴ Det er nærliggende å anta at grunnen måtte ha sammenheng med kontakt av mer personlig karakter mellom Lippestad og Johlitz.

Lippestad hadde utstrakt kontakt med Johlitz våren 1942. Han hadde f.eks. følgende besøk av Johlitz på sitt kontor våren 1942: 14. og 26. januar, 3. 11 og 28. mars og 23. april, men disse besøkene gjaldt trolig saker angående arbeidslivsforhold og ikke krigsbarn.²⁵ Det er derfor grunn til å anta at Lippestad av mer personlige grunner prøvde å nytte Johlitz som en alternativ kanal inn i RK når det gjaldt håndteringen av krigsbarnproblematikken selv om han ikke hadde noen formell befating med saksfeltet i RK.

²³ Landssvikarkivet, RA, L-dom nr. 4150 Oslo Politikammer, dok. nr. 84

²⁴ Johlitz er omtalt bl.a. i Gogstad, 1991: 38 og 224-226

²⁵ Sos.dep. Ministerens kontor 1940-1945, RA, lp.nr. 2 besøksprotokoll.

I så måte var dette kanskje et lurt forsøk på å skaffe seg en direkte påvirkningskanal inn til Terboven. Fritz Johlitz som var jevngammel med Terboven, hørte også til blant veteranene innen den tyske nazi-bevegelsen, og de hadde kjent hverandre siden 1920-åra da de begge kom med i partiet og i SA.²⁶ Nå var det nettopp Terboven som i januar 1942 hadde tilkalt han til Norge for å lede RKs avdeling for Arbeit und Sozialwesen. Lippestad fikk kontakt med Johlitz straks etter hans ankomst til Norge. Det er mulig at Lippestad her fikk kontakt med en representant for RK som han fant det forsøket verd å prøve å bruke som kanal inn til Terboven. Muligens har Johlitz under sine besøk på Lippestads kontor nevnt at han kjente Terboven fra gammelt, og kanskje har Lippestad også blitt kjent med at Johlitz, som Terboven, tilhørte SA.

Det er mulig at Lippestad på dette tidspunktet forsøkte å vinne fram ved å gå utenom SS-fløyen i RK og heller forsøke å nå fram med de norske synspunktene til SA-mannen Terboven via hans gamle SA-kamerat Fritz Johlitz. I ettertid ser vi at dette ikke førte fram. Vi vet heller ikke om Johlitz i det hele tatt gjorde noen forsøk på å videreføre de norske synspunktene innad i RK.

Andre opplysninger tyder imidlertid på at forholdet mellom Johlitz og Terboven under krigen muligens ikke var så nært som Lippestad kanskje hadde fått inntrykk av. Et av de heller få forhold innad i RK som Johlitz kom inn på i sin forklaring i avhør etter krigen, gikk nettopp på at han etter sin ankomst til Norge ble forbauset over at Terboven hadde så bra forhold til SS. Han sa bl.a. at:

«... since his appointment in Norway Terboven submitted completely to the influence of the SS although he had formerly been in opposition to Himmler and had never occupied an SS rank. Himmler and Terboven seem to have come to an understanding shortly before the latter's appointment.»

Siden han uttrykkelig nevnte dette i avhør etter krigen, må det nødvendigvis ha gjort inntrykk og kan tyde på at forholdet mellom de to ikke ble slik Johlitz kanskje hadde forventet da Terboven tilkalte han til tjeneste i Norge. Dessuten kommer at forholdet mellom Lippestad og Johlitz også kjølnet betraktelig selv om det muligens var bra våren 1942.²⁷

²⁶ Forsvarets Overkommando, Sikkerhetsstaben, Personellsikkerhetsctr., RA, «C1 Questionnaires – tyske okkupasjonsstyrer i Norge 1945», boks 8 – tyskere Hi-J

Det at Lippestad henvendte seg direkte til Schiedemair og spesielt henvendelsen til Johlitz, bør kunne tolkes som bevisste forsøk på å fremme norske synspunkt utenom den ordinære kanalen, som i dette tilfelle var Abteilung Lebensborn. Det kan virke som om en forsøkte å nytte personlige kontakter som en antok sto i nær forbindelse med Terboven. Det er også mulig at en bevisst forsøkte å spille på mulige latente motsetninger mellom fløyer innad i RK som f.eks. personer som tilhørte henholdsvis SA og SS, men disse forsøka førte altså ikke fram.

En kan heller ikke se bort fra at tyskerne på tilsvarende vis forsøkte å spille på motsetninger mellom ulike fløyer innad i NS for å fremme sine interesser.

Spilte tyskerne på motsetninger innad i NS?

Ifølge gjeldende norsk lov skulle saker om barn født utenfor ekteskap behandles av lokale bidragsfogder og fylkesmenn med sikte på å få fastslått farskapet og at barnefaren betalte barnebidrag. Det var da også ved henvendelser fra disse lokale instansene at Sosialdepartementet høsten 1940 ble kjent med krigsbarnproblematikken. Etter at departementets strid med RK startet våren 1941, ba en fylkesmenene om å stille sakene i bero inntil de mottok nærmere beskjed om hvordan de skulle behandles. Spesielt etter at Innenriksdepartementets rundskriv til landets leger av 18.3.1942 var blitt kjent, mottok Sosialdepartementet en rekke spørsmål om dette innebar at også de fødselsmeldinger som lå hos fylkesmenn og lokale bidragsfogder, nå skulle oversendes til RK. Det synes som om departementet unnløt å besvare slike forespørsler eller fortsatt bare svarte at sakene måtte stilles i bero i påvente av nærmere retningslinjer.²⁸

En fylkesmann begynte imidlertid å opptre på egen hånd. Dette gjaldt Fylkesmannen i Østfold som i mars 1942 orienterte departementet om at han på egen hånd hadde kontaktet samtlige bidragsfogder i fylket og bedt dem henvise barnemødre til RK.

Ved å studere tidspunktene for når RK og Fylkesmannen i Østfold sendte brev til Sosialdepartementet angående håndteringen av krigsbarnsakene, kan det synes å tre fram et visst mønster (se tabell 1). Den 18.3.42 sendte

²⁷ Landssvikarkivet, RA, sak nr. 3802, boks nr. 5, tilleggsutdrag II, side 39, vitneforklaring av NS-sambandsmann i Sosialdepartementet, «... det var et meget spent forhold mellom Lippestad og Fritz Johlitz ... Forholdet ble stadig dårligere ...»

²⁸ I 2. Sosialkontors journal er de aktuelle forespørslene ikke avskrevet som besvart.

Innenriksdepartementet etter tysk henstilling, ut anmodning til landets leger om å henvise vordende mødre til RK. Dagen etter, den 19. mars henstilte RK til Sosialdepartementet om å sende tilsvarende anmodning til fylkesmenn og bidragsfogder. Samme dag sendte også Fylkesmannen i Østfold brev til departementet med henstilling om å finne en ordning på saken. En drøy måned senere, den 23.4.1942 sendte fylkesmannen et purrebrev på sin henstilling fra 19. mars og den 25. april, altså to dager etter fylkesmannens brev, sendte så RK purrebrev til departementet på sin henstilling i brev av 19. mars.

Forholdene mellom tidspunktene for når RK og fylkesmannen sendte sine brev til Sosialdepartementet våren 1942, kan være tilfeldige sammenreff. Det er imidlertid interessant å merke seg at fylkesmannen i sitt brev 19. mars opplyser at han faktisk allerede hadde bedt «sine» bidragsfogder om å oversende krigsbarnsaker til tyske myndigheter. I sitt neste brev i april nevnte han også nærmest i en bistetning at: «... På anmodning av sjefen for S.D. som var her nede søndag har jeg sendt ham en uttalelse om saken ...» I det første brev meddelte han altså at han allerede hadde gjort det som tyskerne i brev av samme dag henstilte til Sosialdepartementet om å få ordnet mens han i sitt purrebrev i april også fikk sagt at sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet var orientert om saksforholdet. Dette kan virke som et bevisst spill med sikte på å presse Lippestad til å etterkomme tyskeres ønsker. Ihvertfall virker det ellers uforståelig hvorfor fylkesmannen fant å ville orientere Lippestad om at det tyske sikkerhetspolitiet var gjort oppmerksom på en slik sak.

I tillegg til det som her er nevnt, kommer at Fylkesmannen i Østfold, Hans Solgaard Jacobsen, ikke var en hvilken som helst statsbyråkrat. Han var på mange vis en opposisjonell innen NS hvor han utgjorde et senter for den pangermanske retningen og var redaktør av tidsskriftet «Ragnarok».²⁹ Som ivrig pangerman var han også medlem av Germanske SS Norge og hadde nær tilknytning til den internasjonale SS-organisasjonen. Han ble regnet som svært tyskvennlig og hadde gode kontakter med tyskerne både i Norge og i Tyskland. Ifølge Quisling som vitnet i saken mot Jacobsen etter krigen, kjente han bl.a. SS-lederen Himmler personlig fra før krigen og hadde under krigen nær kontakt med både Rediess og Fehlis og med fremtredende folk i RK.³⁰ Ifølge Quisling var Jacobsen: «... persona grata hos tyskerne og dette skyldtes at han var mere pro-tysk enn de

²⁹ For nærmere opplysninger om Jacobsen, se f.eks. Sørensen, 1989

³⁰ Landssvikarkivet, RA, sak nr. 488 Moss Politikammer, eske 3, omslag 19 B, hovedsak, dok. nr. 41

fleste i NS ...» Jacobsen meldte seg ut av NS før krigen, men ble på nytt medlem i 1940. Om denne gjeninnmeldingen sa Quisling at søknaden «... ble ikke fremmet gjennom tyskerne, men v. (vitnet) hadde følelsen av at det var tyske interesser som gjerne så J. (Jacobsen) i NS ...»

En bør kanskje ikke feste altfor stor lit til Quisling som sannhetsvitne i denne sammenheng. Det er bl.a. kjent at hans forhold til Jacobsen ikke var det beste. Det er likefullt interessant å merke seg påstandene om Jacobsens nære forbindelser med ledende tyske kretser. Det er kjent at Jacobsen allerede i 1930-åra hadde nære kontakter med det som kan kalles for «pan-germanske» kretser i Tyskland. Han skrev bl.a i 1937 en artikkel om det framtidige forholdet mellom Tyskland og norden i ei bok utgitt av tyske raseteoretikere.³¹ En del av Quislings påstander blir også underbygget av f.eks. personlige brev fra Himmler, innbydelser til fester i S.D. fra Fehlis m.v. som etter krigen ble beslaglagt hos Jacobsen.³² Hans utstrakte kontakt med det tyske sikkerhetspoliti er også dokumentert i arkivet til Fylkesmannen i Østfold.³³ Det er også hevdet at Terboven gjerne ville styrke NS med personer han hadde funnet mer brukbare enn Quisling, bl.a. Jacobsen.³⁴ Videre besøkte han i løpet av krigen Tyskland minst 7 ganger. Ett av disse besøkene var i april 1942, bare få dager etter han sendte sitt andre brev om krigsbarnsakene til Lippestad. Han deltok da på en internasjonal SS-konferanse i Magdeburg.³⁵

Det kan være noe spekulativt å antyde en konspirasjon mellom tyske myndigheter og en lokal fylkesmann mot Sosialdepartementet. Det er imidlertid ikke utenkelig at RK benyttet seg av de pressmiddel de hadde i en situasjon der Sosialdepartementet i nesten et år hadde trenert RKs henstilling om å be fylkesmennene om å vise alle krigsbarnsaker til RK. Det er også vanskelig å tenke seg hvorfor sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet skulle vise interesse for en slik sak om det ikke var som ledd i et bevisst opplegg fra tyskernes side. I fylkesmann Jacobsen hadde de ihvertfall en person med brede kontakter i tyske miljøer og som dessuten var svært pro-tysk. Som aktivt medlem av SS er det også rimelig å anta at han rent ideologisk sett var på linje med ledelsen innen Abteilung Lebensborn.

³¹ Hans S. Jacobsen: «Deutschland und den Norden in der Zukunft», i Domes, Fred I. (red.): *Die nordische Welt*. Berlin 1937

³² Landssvikarkivet, RA, sak nr. 488 Moss Politikammer, se f.eks. eske 1 – omslag 3 – dok. 3, eske 1 – omslag 7 – dok. 12 og eske 2 – omslag 19 A – hovedsak – dok 3

³³ Arkivet til Østfold Fylke, Okkupasjonstiden, Fylkesmann Jacobsen, lp.nr. 20, Sicherheitspolizei, Statsarkivet i Oslo

³⁴ Nøkleby, 1992: 95

³⁵ Sørensen, 1989: 79

Denne avdelingen i RK kan betraktes som en avlegger av SS-organisasjonen Lebensborn e.V. og hele lederskiktet i Abteilung Lebensborn var da også hentet fra denne SS-organisasjonen i Tyskland. Denne organisasjonen var også etablert utifra et ideologisk syn i samme «pan-germanske» retning som det syn Jacobsen sto for.

Nevnes bør også at Jacobsen var til stede på et NS-førermøte der Terboven holdt tale hvor han kom med sterk kritikk mot sendretktighet i sentraladministrasjonen. I talen konkluderte han med å oppfordre fylkesførerne til direkte å gripe inn i særlig presserende saker, og antydte at man i tilfelle kunne regne med hans bistand.³⁶ Riktignok holdt Terboven denne talen i 1943, altså etter den tiden vi her omhandler, men det viser at Terboven ikke var fjern for tanken om et samspill mellom RK og lokale NS-krefter for å presse på departementene i enkeltsaker.

Nå ga ikke Sosialdepartementet etter heller for de anmodninger som ble mottatt fra Jacobsen og andre fylkesmenn. Det synes som om heller ikke tyskernes forsøk på å nytte personlig kontakt for å presse departementet førte fram. Det er mulig at tyskerne etterhvert som tiden gikk, nærmest ga opp forsøkene på å få Sosialdepartementet til å etterkomme deres gjentatte henstillinger. Det kan da også virke som om de heller valgte alternative taktiske opplegg for å få lokale myndigheter til å overføre alle krigsbarnsaker til seg.

Tyskerne gikk utenom

Direkte tyske henvendelser til fylkesmann

Utover høsten 1942 og våren 1943 mottok Sosialdepartementet stadig spørsmål fra fylkene om hvordan en skulle forholde seg. I tillegg til Innenriksdepartementets rundskriv til landets leger, skapte nå også den tyske forordningen av 28.7.1942 forvirring når det gjaldt hvordan en skulle forholde seg med det stadig økende antall krigsbarnsaker som ble mottatt.

De aller fleste brev som Sosialdepartementet mottok i slike saker ble ikke besvart. I juni 1943 besvarte en imidlertid et brev fra Fylkesmannen i Sogn og Fjordane etter å ha mottatt brev med spørsmål om hvordan han skulle forholde seg. Bakgrunnen for fylkesmannens henvendelse framgår av hans brev der han skriver at:

³⁶ Landssvikarkivet, RA, sak nr. 488 Moss Politikammer, eske 4, omslag 10, dok. 32

«... Jeg har no mottatt henvendelse såvel fra Reichskommissars Dienststelle Bergen som der Höhere SS- und Polizeiführer i Bergen om å oversende fødselsmeldingene (die amtliche Geburtsurkunde) til dem. Jeg tør i den anledning be opplyst om fødselsmeldingene kan oversendes de nevnte tyske myndigheter og om den videre behandling fra norsk side dermed bortfaller ...»

Her hadde altså tyske myndigheter selv tatt direkte kontakt med en fylkesmann og bedt om å få oversendt fødselsmeldingene. En oversendelse som tyskerne da i to år hadde prøvd å få Sosialdepartementet til å samarbeide om. I sitt svarbrev sa departementet at fylkesmannen burde sende over til de tyske myndighetene avskrift av de fødselsmeldinger som kom inn fra bidragsfogdene. Dette av hensyn til tyskernes behandling av sakene om underholdsbidrag til mødrene. En ga altså delvis etter for tyskerne når det gjaldt hensynet til bidrag til mødrene mens en derimot fortsatt ikke ville gi fra seg kontrollen vedrørende fastslåelse av farskap.

Det er ikke undersøkt systematisk for de øvrige fylkene i hvilken grad tyskerne også der tok direkte kontakt og ba om å få oversendt krigsbarnsakene. Det er imidlertid interessant å merke seg at tyskerne etter uten hell ha forsøkt å få departementet til å sende ut melding om behandlingen av krigsbarnsaker til lokale myndigheter, nå selv tok direkte kontakt med fylkesmennene.

Nyttet tyskerne Innenriksdepartementet til å presse Sosialdepartementet?

Foruten Sosialdepartementet var det spesielt Innenriksdepartementet som under krigen fikk befatning med emnet krigsbarn. Saksfeltet barn født utenfor ekteskap sorterte under Sosialdepartementet, men samtidig sorterte bl.a. helsevesenet og tilsyn med barnehjem etc. under Innenriksdepartementet.

Sosialdepartementet besto forholdsvis uendret gjennom krigen, også når det gjaldt personalet. Spesielt Innenriksdepartementet var i en ganske annen situasjon idet det var et nytt departement som ble opprettet av det nye regimet og ble tillagt stor vekt i arbeidet for å gjennomføre «nyordningen» av samfunnet.

Som tidligere nevnte sendte RK våren 1941 to brev til Innenriksdepartementet der en ba om at henholdsvis landets leger og landets fylkesmenn og lensmenn ble anmodet om å overlate krigsbarnsaker til RK. Innenriksdepartementet oversendte brevet som gjaldt henstillingen til fylkesmenn og lensmenn til Sosialdepartementet mens en selv etterhvert sendte ut rundskriv til landets leger i tråd med tyskernes ønske.³⁷

Grunnen til at Innenriksdepartementet oversendte Reichskommissariats brev til Sosialdepartementet mens en sendte ut rundskriv til legene om samme sak, var muligens at brevet i 1941 gjaldt pålegg til landets fylkesmenn. Legene derimot var Innenriksdepartementets ansvar. Slike ressonnementer hadde imidlertid ikke Sosialdepartementet særlig sans for. I juni 1942 skrev byråsjef Knudsen at

«... Forvirringen er øket yderligere ved at Innenriksdepteet. den 18 mars i år har sendt ut en rundskrivelse til alle norske leger som går ut på at de såvidt mulig skal sende svangerskapsmeldinger til Reichskommissar når det gjelder norske piker som er besvangret av tyske soldater. Spørsmålet om fødselsmeldinger når det gjelder barn født utenfor ekteskap hører under Sosialdepartementet og det er like forstemmende som beklagelig at Innenriksdepartementet kan finne på å sende rundskriv om Sosialdepartementets saker. Værre enn denne uvidenhet om saksfordelingen er imidlertid at dette rundskriv har brakt øket uklarhet i saken og fylkene spør nå oss om hvordan Innenriksdepartementets rundskriv skal fortolkes ...

Innenriksdepartementets utsendelse av dette rundskrivet kan tolkes som uttrykk for et ekspansivt nytt departement som nærmest ønsket å overta Sosialdepartementets ansvar når det gjaldt det aktuelle saksfeltet. Ansvarsfordelingen mellom de to departementene kan også synes å ha vært noe uklar, med muligheter for ulike tolkninger. Som tidligere nevnt hadde Sosialdepartementets 2. Sosialkontor bl.a. ansvar for «... lovene om forsg for barn, om tilsyn med pleiebarn og om barn hvis foreldre ikke har inngått ekteskap med hverandre».³⁸ Samtidig hadde Befolkningsskontoret i Innenriksdepartementets Helseavdeling ansvaret for «... tiltak til vern om folkeætten (herunder rasepolitiske spørsmål, arvelighetsspørsmål og omsorg for mor og barn) ...»³⁹

Befolkningsskontorets arbeidsfelt hadde altså nettopp et slikt raseideologisk perspektiv som også lå til grunn for virksomheten til SS-organisasjonen «Lebensborn e.V.» som var den tyske moderorganisasjonen til

³⁷ Ifølge opplysninger i arkivet til Innenriksdep., Alminnelig avd., RA, boks 1, ble skjemaet produsert og trykket allerede sommeren 1941 mens det altså ikke ble utsendt før i mars året etter. I et internt dokument angående hvordan saksbehandlingen fungerte i samarbeidet mellom bl.a. departementet og RK finner vi følgende sak i en oversikt over ialt 4 saker som Helseavdelingens Hygienekontor anseer som restanser overfor RK: «... Ang. rundskriv til landets leger med henstilling om å sende melding direkte til Reichskommissariat om norske piker som er besvangret av tyske soldater. Skjemaet for melding – som skulle vedlegges rundskrivet – er ikke mottatt fra Reichskommissariat. Rundskrivet ligger ferdigtrykket i kontoret og er datert 9.8.41.»

³⁸ Norges statskalender 1943, side 45

³⁹ Norges statskalender 1943, side 12

Abteilung Lebensborn.⁴⁰ Det samme ideologiske syn må også trekkes inn som medvirkende faktor for den sterke tyske interessen for å sikre kontrollen med de norske «ariske» krigsbarna, i motsetning til krigsbarn i f.eks. okkuperte land i øst-Europa. Dette framgår bl.a. av den tyske forordning om omsorg for krigsbarn i Norge og Nederland av 28.7.1942 der det heter:

«Til vedlikehold og fremme av rasemessig sett verdifulle germansk arvegods skal i de besatte norske og nederlandske områder etter søknad av mødrene ... tilstås barn av tyske militærpersoner med norske eller nederlandske kvinner en spesiell forsorg og beskyttelse.»⁴¹

Sett mot en slik ideologisk bakgrunn kan det også tenkes at tyskerne helst så at ansvaret for krigsbarna sorterte under det mer ideologisk orienterte Befolkningskontoret i Innenriksdepartementet enn under Sosialdepartementets mer tradisjonelle 2. Sosialkontor. For en slik hypotese taler bl.a. det at RK faktisk anmodet Innenriksdepartementets Helseavdeling om bistand på samme tid som RK også hadde kontakt med Sosialdepartementet om samme sak.

Det at RK allerede i mai 1941 sendte brev med anmodning om utsendelse av rundskriv til fylkesmennene, til Innenriksdepartementet og ikke til Sosialdepartementet, kan utifra et slikt syn være uttrykk for at en anså Innenriksdepartementet som den instans som burde ha det sentrale ansvaret for saksfeltet, mer enn bare som en feilsending. Også i arkivet til Innenriksdepartementet finner vi støtte for antagelsen om at visse krefter ønsket at de aktuelle saksområder ble overført fra Sosialdepartementet til Innenriksdepartementet. I et notat fra februar 1942 fra Helseavdelingens Befolkningskontor til Adm.kontoret skrives det:

«Da Innenriksdepartementets Helseavdeling har et eget Befolkningskontor er det uten videre naturlig og hensiktsmessig at alle befolkningspolitiske spørsmål hører inn under dette kontor og samles der ... Ut fra ovenstående korte begrunnelse må man anbefale at barnetrygd og andre befolkningspolitiske spørsmål, som nu hører til Sosialdepartementet, blir overført til Befolkningskontoret.»⁴²

Dette Befolkningskontoret i Innenriksdepartementets Helseavdeling må som nevnt ansees som et av de departementskontor der ansvarsfeltet var mest preget av den nazistiske ideologi med et overordnet rasepolitisk perspektiv på sitt virke. Det er da heller ikke overraskende å finne at

⁴⁰ For nærmere omtale av Lebensborn e.V. som en SS-organisasjon, se Lilienthal, Georg: *Der 'Lebensborn e.V' Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*. Mainz 1985 (ny utgave Frankfurt am Main 1993)

⁴¹ Verordnungsblatt für die besetzten norwegischen Gebiete, nr. 7 1942.

⁴² Innenriksdep., Alm. avd., RA, boks 30

personalet ved dette kontoret i større grad enn ved mange andre departementskontor tilhørte NS. I januar 1943 var samtlige 4 ansatte NS-medlemmer og i februar 1945 var 5 av kontorets 6 ansatte medlemmer av NS. Dette er den desidert høyeste andelen NS-medlemmer blant de ansatte i Innenriksdepartementets ulike avdelinger og kontorer. I legekontoret var andelen f.eks. 1 av 5 i 1943 og 0 av 9 i 1945 og i adm.ktr. 2 av 10 i 1945.⁴³

Det er imidlertid også mulig at tyskerne gjorde taktiske vurderinger i sin streben etter å få full kontroll med det voksende antallet krigsbarnsaker og prøvde å benytte Innenriksdepartementet til å komme rundt Sosialdepartementet som de, med rette, kanskje antok var mer motstrebende. Innenriksdepartementet videresendte som kjent likevel brevet ang. anmodning til landets fylkesmenn og lensmenn til Sosialdepartementet som trenerte videre oppfølging. Når da Innenriksdepartementet året etter sendte sitt rundskriv til landets leger er det mulig at tyskerne prøvde å utnytte dette også som et press på Sosialdepartementet om å etterkomme en anmodning om å sende ut tilsvarende rundskriv til fylkesmennene og lensmennene. Antagelsen om at tyskerne gjorde slike vurderinger styrkes når en ser at det var den 19.3.1942, dagen etter at Innenriksdepartementets rundskriv ble utsendt, at Reichskommissariat sendte brev til Sosialdepartementet og på nytt anmodet om utsendelse av tilsvarende rundskriv til fylkesmennene og lensmennene.

Oppsummering

«NS-aktører og NS-instanser kranglet flittig med tyske rådgivere og instanser. Det eksisterte konflikter på nær sagt alle plan og nivåer, konflikter der politiske og ideologiske elementer var mer eller mindre tilstede ...»⁴⁴

Dette skriver Øystein Sørensen i sin bok om ideologiske linjer innen NS. Disputten om håndteringen av krigsbarnsakene var altså ikke noe enestående tilfelle og antok aldri, ihvertfall skriftlig, en form som kan kalles krangling. Det hele foregikk i skikkelige formelle former selv om det i innhold kan omtales som henholdsvis trening og press og kanskje byråkratisk sabotasje og taktikk.

Som nevnt innledningsvis er det begrenset i hvilken grad en kan trekke slutninger av mer generell gyldighet fra funn gjort i en enkeltstående mindre undersøkelse som den vi her har presentert. Dessuten kommer at

⁴³ Ibid., boks 20

⁴⁴ Sørensen, 1989: 123

mye av det vi presenterer fra vår undersøkelse, vel så mye har karakter av å være hypoteser og spekulasjoner som eksakte udiskutable fakta. Likefullt bør noe av det som her er presentert, kunne være av interesse når det gjelder å sette opp hypoteser for videre undersøkelser. Dette gjelder forholda mellom ulike aktører på både norsk og tysk side under krigen og kanskje også mer generelt om forholdet mellom involverte aktører i beslutningsprosesser.

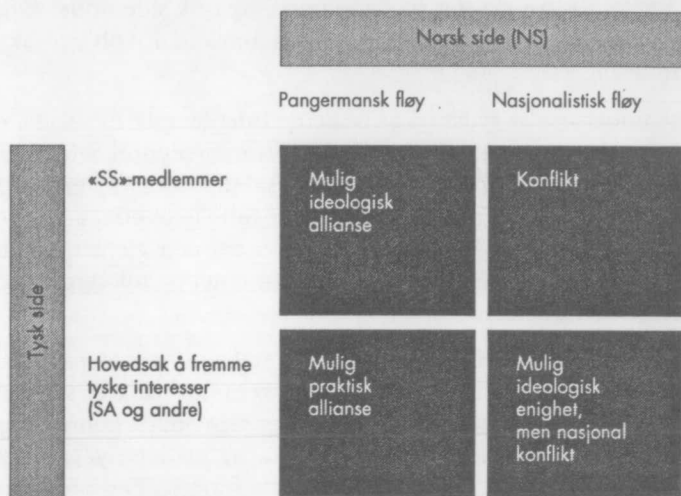
Vår lille undersøkelse tyder på at tyskerne i det lengste forsøkte å opptre formelt og gå tjenestevei i forsøket på å få norske myndigheter til å gi fra seg også den formelle kontrollen med et saksfelt som tyskerne i praksis allerede hadde kontroll med. Når dette ikke førte fram etter anmodninger og press over flere år, gikk en derimot utenom den gjenstridige norske myndigheten, i dette tilfellet Sosialdepartementet og tok direkte kontakt med lokale myndigheter.

Vi mener også å ha påvist at den «gamle» staben i Sosialdepartementet i det lengste forsøkte å motsette seg at tyskerne overtok et saksfelt som sorterte under departementet. Det synes her som om de kunne gå ganske langt i dette på grunn av en erkjennelse av at det nye regimet var avhengig av dem for at forvaltningen skulle fungere. Dessuten fordi det trolig var grunnlag for en taktisk allianse mellom en konstitusjonstro stab og en «nasjonalistisk» orientert NS-minister.

Grunnlaget for at slike taktiske allianser kunne etableres, var at det eksisterte ulike ideologiske fløyer innen NS-regimet. Hvilken rolle slike ulike ideologiske fløyer og dermed grunnlag for interne motsetninger, spilte på både norsk og tysk side er interessant, men vanskelig å overskue utifra det tilgjengelige kildematerialet i denne undersøkelsen. Her må det nødvendigvis bli en del spekulasjoner. Det er likefullt et viktig tema, spesielt om en kan ane noe om forholdene mellom slike ideologiske fløyer på henholdsvis norsk og tysk side.

Vi mener også ha påvist at ikke bare den konstitusjonstro staben i departementet, men også tyskerne forsøkte å spille på slike indre motsetninger innen NS bl.a. ved å spille «pangermaneren» Hans S. Jacobsen i Østfold fylke ut mot «nasjonalisten» Lippestad i departementet. Vi har ikke tilgang til kilder som utvetydig besvarer spørsmåla om tyskerne forsøkte å spille på motsetninger innad i NS og om de nyttet Innenriksdepartementet til å presse Sosialdepartementet, men vi har påvist en rekke forhold som tyder på dette. På den annen side kan det også synes som om Lippestad prøvde å spille på ulike ideologiske fløyer på tysk side

eller ihvertfall å ta personlige kontakter i forsøk på å gå rundt det han muligens oppfattet som en spesiell SS-fløy bl.a. representert ved ledelsen i Abteilung Lebensborn.

Figur 1. Mulig forhold mellom politiske fløyer innen NS og på tysk side i Norge

For å kunne forstå de ulike sider ved den praktiske politikken i en så ideologisk preget tid, må en selvsagt ta hensyn til ulike ideologiske retninger og ikke minst til personlige egenskaper hos de involverte personene. Om NS-regimet grovt kan deles i en «nasjonalistisk» og en «pangermansk» fløy, kan en også forsøke seg på en tilsvarende inndeling på tysk side. Grovt forenklet kan en kanskje hevde at en på tysk side hadde en sterk ideologisk fløy representert ved SS og en annen fløy som besto av personer som så det som sin hovedoppgave i Norge å sikre tyske interesser i krigen. I denne sistnevnte fløyen kan trolig Terboven plasseres. Det er ihvertfall hevdet at Hitler fryktet at hans fremste raseideolog Alfred Rosenberg ønsket å føre en politikk i Norden utifra storgermanske visjoner framfor entydig å fremme tyske nasjonale interesser.⁴⁵ Dette må tolkes som at en på den annen side ikke hadde den samme frykt når det gjaldt Terboven.)

⁴⁵ Luthhöft, Hans-Jürgen: *Der nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940*. Kieler Historische Studien, Bd. 14, Stuttgart 1971: 382. Se forøvrig Look, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven*. Stuttgart 1970

I fig. 2 har vi skjematisk antydnet mulige allianser og konflikter mellom slike fløyer innen henholdsvis NS-regimet og på tysk side. Det synes klart at det lå an til en ideologisk og politisk allianse mellom tyske SS-folk med bl.a. ledelsen for Abteilung Lebensborn, og «pangermanerne» innen NS. Samtidig var det nok duket for et mer konfliktfyllt forhold mellom disse tyske SS-kretsene og den mer nasjonalistiske fløyen innen NS, hvor blant annet minister Lippestad hørte hjemme.

Vi har antydningvis omtalt en annen fløy innen det tyske regimet som bestående av mer pragmatiske administratorer som så det som sin hovedoppgave å trygge tyske interesser. Også for denne fløyen lå trolig forholda til rette for et godt forhold til den pangermanske fløyen innen NS som riktignok kunne synes at tyskerne var for lite opptatt av ideologiske forhold i sin politikk. Derimot lå det trolig an til et mer konfliktfyllt forhold mellom denne tyske fløyen og den mer nasjonalistiske fløyen innen NS. Her kan det trolig sies at nasjonale aspekt vel så mye som ideologiske, ble satt i høysetet på begge sider. Dette siste kan trolig sies å komme til uttrykk ved bl.a. Hagelins og Lippestads store strid med RK og spesielt med Terboven. Grunnlaget for Lippestads opptreden når det gjaldt håndteringen av krigsbarnsaken og for en mulig taktisk allianse mellom Lippestad og det konstitusjonstro «gamle» departementspersonalet, kan muligens også bedre forståes ut fra en slik konfliktakse. Lippestad ønsket å ivareta sentrale norske nasjonale interesser og kom dermed i strid med tyskerne, en strid der han ble backet opp av sitt konstitusjonstro embetsverk.

I forskningen om det Tredje rikets karakter er det blitt drøftet grundig hvorvidt en hadde å gjøre med en enhetlig blokk eller om regimet besto av mange sprikende fraksjoner. Tilsvarende diskusjoner er blitt ført om det norske NS-regimet. Tendensen i begge diskusjonene har gått i retningen av vektlegging av et pluralisme-syn. I dette arbeidet har vi søkt å videreføre dette synet ved å drøfte noen mulige konsekvenser av en slik situasjon der såvel okkupasjonsregimet som det innsatte marionette-regimet besto av sprikende fløyer. Det var en situasjon som medførte åpenbare problemer for okkupasjonsmakten. Samtidig skapte den muligheter for å spille på ulike fløyer hos «motparten» og tildels muligheter for taktiske allianser mellom fløyer innen NS-regimet og et konstitusjonstro embetsverk i kompetansestriden som pågikk under hele okkupasjons-tiden.

Folkedomstolen – «en skyggedomstol»

Av Per Madsen

Per Madsen f. 1947. Cand. mag 1976, Universitetet i Oslo. Førstekonsulent Forsvarsarkivet, Riksarkivet. Artikler i tilknytning til lov og rett i Norge under okkupasjonen 1940-45.

Innledning

Politisk historie har en rekke eksempler på hvordan makten blir retten. Det betyr at den statrettslige oppfatning og argumentasjon underordnes de politiske interesser og målsettinger. Retten blir et bytte for makten. Dette har ofte blitt kamuflert gjennom fortolkninger av gjeldende forfatningsrett. Quisling nyttet denne framgangsmåten, da han hevdet at Kongen hadde tapt sin grunnlovsmessige rett til tronen, og at Stortinget i 1940 etter grunnloven ikke var et lovlig storting.¹

Lederen for den tyske sivile forvaltning i Norge under krigen, Reichskommissar Josef Terboven, brukte mye tid sammen med sine medarbeidere på lovfortolkninger. De tyske interesser i landet skulle legitimeres ved en påstått legalitet med hjemmel i gjeldende internasjonal rett for krigstilstand i et okkupert land. Det var behov for et lydig rettsapparat.² Dette initierte opprettelsen av den norske folkedomstolen. Den skulle være en pålitelig domstol i kampen mot norsk motstandsvirksomhet rettet mot såvel tyskerne som Nasjonal Samling.

En undersøkelse av Folkedomstolen er ikke tidligere foretatt. Det samme er tilfelle med det regulære norske rettsvesenet under krigen, de tyske militærdomstolene, SS-und Polizeigericht Nord og Statspolitiets særdomstol. Tematisk har forskning og memoarlitteratur om domstolene vært konsentrert om Høyesteretts avgang i desember 1940 og de statrettslige

¹ Straffesak mot Vidkun Abraham Lauritz Jonsson Quisling. Utgitt på offentlig bekostning av Eidsivating lagstols landssvikavdeling. Oslo 1946.

² Berit Nøkleby: Josef Terboven – Hitlers mann i Norge. Oslo 1992.

aspektene ved den tyske okkupasjonen av landet. Rettshistorisk har oppmerksomheten vært rettet mot rettsoppgjøret etter krigen. En større, grundig undersøkelse om lov og rett i Norge 1940 – 1945 mangler.

Kilder

Kildelakuner setter grenser for hvilke problemstillinger som kan drøftes. Den mest sentrale tyske kilden, arkivet etter *Hauptabteilung Verwaltung und Recht*, i *Reichskommissariat*, ble sammen med arkiver etter Gestapo brent på Terbovens ordre i begynnelsen av mai 1945. Riksarkivet har bare et fåtall dokumenter fra denne viktige avdelingen innenfor den tyske sivile administrasjonen i Norge. Førstearkivar Helge Paulsen har foretatt arkivundersøkelser i det tidligere Vest-Tyskland. Kildesituasjonen når det gjelder dokumentasjon etter Terbovens rettsavdeling er den samme der. Viktig materiale er ikke å oppspore. Årsaken *kan* være Terbovens manglende rapporteringsvilje til de sentrale tyske myndigheter i Berlin. Han var kun ansvarlig overfor Hitler, og oppfattet seg som en suveren leder i Norge.

Kildene til denne artikkelen er særlig hentet fra offentlige og private arkiver i det norske riksarkiv. I tillegg nyttes omfangsrike notater utlånt av førstearkivar Helge Paulsen.

I *Landssvikarkivet* er det funnet viktig dokumentasjon om de impliserte aktørenes rolle. Her ligger de pådømte sakene mot dommerne, aktor og den faste oppnevnte forsvareren. Det samme er tilfelle med de som behandlet folkedomstolssaker i Statspolitiet, Justisdepartementet og Politidepartementet.

Disse kildene gir et relativt oversiktlig bilde av Folkedomstolens virksomhet. Det sier seg selv at aktørene under politiavhør *etter* krigen og under rettsforhandlingene, søkte å bagatellisere sin egen rolle under okkupasjonen. Det avdekkes imidlertid fellestrekk i deres forklaringer.

I arkivene etter *Politidepartementet* og *Justisdepartementet*, ledet henholdsvis av Jonas Lie og Sverre Riisnæs, finnes et spredt, men interessant materiale ikke bare om selve særdomstolen, men også dens forhold til påtalemyndigheten og til Reichskommissariat. Dessuten avdekkes Justisdepartementets arbeide med forslag til egen lov for Folkedomstolen. Loven ble kunngjort i begynnelsen av mars 1942.

I det omfangsrike arkivet etter Statspolitiet beror etterforskningsmaterialet etter de forskjellige sakene som ble fremmet for Folkedomstolen. Her framgår det hvordan disse sakene ble etterforsket og prioritert. Dessuten viser materialet utviklingen i Statspolitiets syn på sin egen makt, sanksjonsmyndighet og forholdet til normer og vedtatte regler for politiarbeide i straffesaker.

Selve *arkivet etter Folkedomstolen* inneholder gjenparter av domstolens rettsavgjørelser, protokoller over anmeldte forhold og domstolens eget kontorarkiv. Stoffets verdi ligger først og fremst i muligheten til å følge domstolens virksomhet dag for dag. Alle saker fremmet for domstolen ble protokollert med dato, saksnummer, navn på den eller de siktede, straffebestemmelse (r) som var overtrådt og viderebehandling; henlagt eller pådømt. Dommernes vurderinger i de enkelte sakene finnes ikke her. Denne type dokumentasjon beror i landssvikarkivet som tiltalepunkter mot dommerne.

Av *privatarkiver* har kildestoff etter følgende NS-ledere og embetsmenn blitt benyttet: Sverre Parelius Riisnæs, Jonas Lie, Herman Harris Aall og Olav Bjarne Aalvik Pedersen (Folkedomstolens formann). Arkiver etter en del NS-organisasjoner er gjennomgått, spesielt etter Partiretten, Jurist-sambandet og Generalsekretariatet. Disse kildene må betraktes som supplerende, da de ikke har bidratt til vesentlig økt informasjon om temaet.

Opprettelse: bakgrunn, formål, oppgaver

Grunnsteinen for opprettelsen av Folkedomstolen ble lagt ved Reichskommissariats forordning av 25. september 1940. Her ble det nedlagt forbud mot de politiske partier og mot politisk virksomhet. Nasjonal Samling var unntatt forbudet. Den 7. oktober samme år utstedte Terboven en forordning om forbud mot virksomhet til fordel for Kongehuset. I løpet av 1941 og første halvdel av 1942 ble Folkedomstolens kompetanse og jurisdiksjon utvidet. Høsten 1941 kom forbudet mot trykking og distribuering av politiske skrifter, først og fremst aviser. Den 5. mars 1942 kom «Lov om Folkedomstolen».

Folkedomstolens kompetanse og rettsforfølgelse hvilte på de tre ovennevnte forordningene, som i første rekke skulle slå ned *sivil motstand*. I alt avsa domstolen nærmere hundre fellende dommer i løpet av krigen. De strengeste sanksjonene kom i forbindelse med trykking og spredning

av illegale aviser. Den 18. mai 1942 ble det avsagt dom på fire års fengsel mot hovedtaltale i en avissak. Dette var Folkedomstolens hardeste straffereaksjon gjennom hele krigstiden.

Det er hevet over tvil at Folkedomstolen var en politisk domstol. Dens kompetanse bygde på forordninger, som skulle anvendes i kampen mot motstanderne av Nasjonal Samling og nyordningen av det norske samfunn. Domstolen tjente dessuten den tyske okkupasjonsmakten, som ville ha en rettsinstans til trygging av ro og fred i landet. Det var av vital betydning for tyskerne at ingen stakk kjepper i samfunnsmaskineriets hjul.

Det var begrunnet frykt for at domstolen uten nøling ville gå tyskernes og de norske nazistenes ærend. Det vil imidlertid framgå av denne undersøkelsen at dommene som ble felt var relativt moderate sett i forhold til de tyske militærdomstolene, standrettene og Statspolitiets særdomstol. Reaksjonene uteble ikke. Både Terboven, det tyske sikkerhetspolitiet og lederen for Statspolitiet, Karl A. Marthinsen, intensiverte fram mot høsten 1942 kritikken av domstolens «humanitet». I mellomtiden hadde Marthinsen oppnådd egne fengslingsbestemmelser for Statspolitiet. Tyskerne på sin side utvidet etter hvert jurisdiksjonsmyndigheten til SS- und Polizeigericht Nord til å kunne behandle alvorlige anslag fra motstandsbevegelsen. Terboven hadde ikke lenger bruk for Folkedomstolen.

Domstolens betydning og virksomhet endret seg i løpet av krigen. Den fungerte fram til frigjøringen, men fra årsskiftet 1942/1943 spilte den definitivt en helt underordnet rolle i kampen mot den økte motstanden mot NS og tyskerne. Pendelen svingte fra optimistisk tro på denne norske særdomstolen som et «effektivt vern mot folke- og statsfiendtlig adferd», til krass kritikk og latterliggjøring av dens rettshåndhevelse etter knapt halvannet års funksjonstid. En bestemt sak skulle komme til å besegle Folkedomstolens skjebne.

Hvorfor ble egentlig Folkedomstolen opprettet? Hvem tok initiativet? Genesissspørsmålet vil forsøksvis bli drøftet på bakgrunn av en oppfatning av hvem som hadde mest å tjene på å etablere en *norsk* særdomstol. Var det slik at Terboven ganske tidlig trengte en norsk lynavleder?

Folkedomstolen fikk i utgangspunktet et begrenset mandat. Dens jurisdiksjon hvilte på de tre nevnte forordninger gitt av Terboven. Dens myndighet ble imidlertid utvidet gjennom nye forordninger og bestem-

melser. Den 5. mars 1942 ble «Lov om Folkedomstolen» kunngjort. Da forelå det endelige regelverket, som detaljert bestemte særdomstolens kompetanse og domsmyndighet.³

Terbovens lovgivningsmyndighet

Magne Skodvin har undersøkt Terbovens fullmakter som lovgiver i det okkuperte Norge.⁴

I Hitlers «Führer forordning om utøving av regjeringsmakten i Norge», ble Terbovens maktbasis som øverste leder for den tyske *sivile* myndighet fastlagt. I forordningens § 3 het det at Reichskommissar *kunne* skape ny rett gjennom forordninger. Hitler tok imidlertid der forbehold i samme paragraf at landets rettsorden skulle gjelde «så langt dette er forenelig med besettelsen».⁵

Terboven sto bare ansvarlig overfor Hitler. Dette visste han å benytte seg av også som lovgiver. Han ville ha full kontroll over Norge. Ved flere anledninger karakteriserte han seg som «herre over liv og død». Skodvins studier viser at det var mange uklarheter knyttet til Terbovens kompetanse. Uklarhetene synes å ha vært bevisst fra Hitlers side, og dette forholdet kom til å prege den tyske okkupasjonspolitikken i Norge.⁶

Bakgrunnen for opprettelsen av Folkedomstolen

Høsten 1940 led Terboven et sviende tap på den politiske arenaen. Etter at riksrådsforhandlingene hadde strandet, var dessuten hans fortsatte karriere usikker. Det visste Terboven bedre enn de fleste. Han var vant til å planlegge på lang sikt. Stillingen som Reichskommissar måtte markeres og styrkes. Den 25. september var Nasjonal Samling tilbake på banen etter Quislings mislykte kuppforsøk 9. april.

Utnevnelsen av de kommissariske statsråder innebar en betydelig *formell* politisk endring, men det endret ikke det *reelle* maktforhold. Tvertimot, i følge Berit Nøkleby tok Terboven «for alvor fatt på sin gjerning i Norge etter nyordningen 25. september 1940».⁷

³ Lovtidende 1942, 2 avd., s. 115-121.

⁴ Magne Skodvin: Om bakgrunnen for Führer-Erlass av 24. april 1940, Historisk Tidsskrift bd. 35 (1952-53)

⁵ Verordnungsblatt für die besetzten norwegischen Gebiete Nr. 1/1940. Kilden blir heretter benevnt Verordnungsblatt.

⁶ Op.cit. note 2.

⁷ Berit Nøkleby: Josef Terboven – Hitlers mann i Norge, s. 135 (1992).

Reichskommissar var stadig på reiser i inn- og utland denne høsten.⁸ Det forhindret ham ikke i å utstede en forordning 25. oktober om opprettelse av en norsk særdomstol. Domstolen skulle ha sete i Oslo, og bestå av en formann og to meddommere. Disse skulle utnevnes av kommissarisk statsråd for Justisdepartementet, Sverre Riisnæs. Særdomstolens avgjørelser var endelige. Justisministeren skulle gi bestemmelser om rettergangs-måten ved særdomstolen.⁹

Terbovens motiv med opprettelsen var å konstruere en lynavleder. Den sivile motstanden skulle NS ta seg av. Det frigjorde tyske ressurser, samtidig som oppmerksomheten og indignasjonen ble vendt mot Quisling og hans partifeller. Den 25. september kom forbudet mot politiske partier og organisasjoner, unntatt Nasjonal Samling. Det het i forordningen at strafferammen for brudd på bestemmelsen var fengsel eller tukthus i inn-til tre år.

I forordningens § 4, 2. ledd het det:

«For rettsforfølgningen innsettes særdomstoler. De nærmere bestemmelser om gjennomføringen utferdiges av Reichskommissar».¹⁰

Terboven brukte uttrykket *særdomstoler*. På dette tidspunkt hadde han ikke noen klar oppfatning om hva slags domstol han ville etablere. Den 7. oktober kom forordningen «om forbud mot virksomhet til fordel for det norske kongehus». Terboven bestemte at «enhver som driver eller tar skritt til å iverksette propaganda til fordel for det norske kongehus eller et medlem av dette i tale, bilde eller skrift eller på lignende måte», kunne dømmes til fengsel i inntil tre år. Også i denne forordningen ble det kunngjort at «for rettsforfølgningen innsettes særdomstoler».¹¹ Uttrykket *folkedomstol* forekom ikke i forordningene.

Dommere, aktor og forsvarer

Sammensetning av et dommerkollegium, vil kunne få konsekvenser for en domstols rettspraksis og lovforklaringer. Den nye politiske særdomstolen som ble kalt Folkedomstolen, måtte nødvendigvis få et spesielt dommerkollegium. Hvor mye betød faglig kompetanse i forhold til politisk pålitelighet? Hvordan skjedde tilsettingen i dommerembetene?

⁸ Op.cit.

⁹ Verordnungsblatt Nr. 9/1940.

¹⁰ Verordnungsblatt Nr. 5/1940.

¹¹ Verordnungsblatt Nr. 8/1940.

Var det stor konkurranse eller måtte det øves press fra NS sentralt overfor presumptivt gode kandidater? Hva slags faglig og politisk bakgrunn hadde dommerne, aktor og den fast oppnevnte forsvareren i Folkedomstolen? Dreide det seg om sentrale ledere/politikere fra NS i mellomkrigstiden?

Dommerkollegiet

Olav Bjarne Aalvik Pedersen søkte og fikk stillingen som lagmann i Folkedomstolen. Han var født i 1904 i Haugesund, kom fra et typisk borgerlig miljø og tok juridisk embetseksamen våren 1927 med karakteren Kan få laud. Deretter hadde han et studieopphold i London og tok så dispasjøreksamen i 1929. Fram til 1934 var han først sakførerfullmektig, deretter midlertidig bestyrer av en sakførerforretning i Bergen, dommerfullmektig i Kristiansund i halvannet år og dommerfullmektig i Haugesund i to år. Fra november 1934 og fram til slutten av desember 1940 praktiserte han som overrettssakfører i hjembyen.¹²

Aalvik Pedersen meldte seg inn i NS allerede i 1933. I flere år var han medlem av byens formannskap og budsjettkomité. Den senere lagmannen i Folkedomstolen ble ikke oppfattet som en politisk ekstremist. Han opptrådte saklig og var heller beskjeden. Han la aldri skjul på sitt politiske standpunkt, men det svartet ham ikke. Han var ingen karismatiker. Av ledende NS-folk kjente han spesielt Gulbrand Lunde. Det var helt naturlig, siden partiets fremste propagandist bodde i nabobyen Stavanger. Aalvik Pedersen var pliktoppfyllende i sitt partiarbeide, men var ellers opptatt av sin sakførerforretning og sin familie. Hustruen meldte seg inn i NS like etter sin mann.¹³

Etter krigen hevdet Aalvik Pedersen at han tok avstand fra Quislings radiotale om kvelden 9. april. Selv hadde han ikke hørt talen, men leste den i avisen dagen etter. Som mange andre mente han at Quislings handlingemåte var forræderisk. I aprildagene 1940 så han på Nasjonal Samlings fører som en «ny Kuusinen». Det var vanskelig, nærmest umulig å tilgi sviket.¹⁴

Under krigshandlingene våren 1940 utførte Aalvik Pedersen politiarbeide. Han delte for øvrig biskop Berggravs syn på mobiliseringen. Den tyske overmakten var for stor. Mange uskyldige liv gikk tapt forgjeves.¹⁵

¹² Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid

I juli 1940 fikk han besøk av en kjenning fra Kristiansand. Han skulle hilse fra Gulbrand Lunde. Gjesten bad Aalvik Pedersen om å reise til Stavanger og kontakte Lunde. Noe senere samme måned fikk han besøk av en partikamerat som kom i samme ærend. I august fulgte han oppfordringene og møtte Lunde i Stavanger. Samtalen ble avgjørende for den senere lagmannen i Folkedomstolen. Lunde overbeviste ham om at det ikke hadde skjedd noe forræderi fra Quislings side. Regjeringens lukne holdning til forsvaret var forbryterisk. Quislings handling 9. april var et forsøk på å hindre omfanget av denne forbrytelsen. Lunde benektet kategorisk at Føreren hadde hatt noen forbindelse med Tyskland før krigen, som skulle ha bidratt til å slå ned den norske motstanden. Denne uttalelsen stemte overens med Aalvik Pedersens oppfatning av Quisling fra partiarbeid før krigen. Najonal Samlings fører var uselvvisk opptatt av Norges sak.¹⁶

I de første politiavhørene etter frigjøringen hevdet Aalvik Pedersen at han hadde meldt seg ut av NS før 9.april 1940. Årsaken var den synkende opplutning om partiet. Som han sa: «NS i Haugesund sovnet hen». Han meldte seg imidlertid inn igjen i juli/august 1940. Krigen var tapt, løsningen med administrasjonsrådet var ikke holdbar, en ny politisk styreform var nødvendig.¹⁷

Under rettsforhandlingene etter krigen erkjente Aalvik Pedersen at han fullt ut hadde støttet Nasjonal Samlings program. Han hevdet derimot å ha vært motstander av førerprinsippet. Heller ikke hadde han vært tilhenger av å sette til side grunnlovens bestemmelser om åndsfrihet og rettssikkerhet.

Aalvik Pedersen hadde imidlertid et noe annet forhold til NS høsten 1940. Han hadde nå meldt seg inn i partiet på nytt og var fra september medlem av NS-Kamporganisasjon. Samtidig fungerte han fra dette tidspunkt og fram til årsskiftet 1940/1941 som kretsleder i Haugesund krets av NS. I Haugesunds Avis for 19. oktober 1940 uttalte han følgende:

«Deri ligger at vi bare ønsker som medlemmer de som har fått øynene opp for, at vi befinner oss i et tidsskifte, at en ny tid er begynt å arbeide seg frem, de som ser at vårt kjære fedrelands frihet og selvstendighet står til å redde ved at alle gode og norske krefter settes inn for den nye livsanskuelse som Nasjonal Samling er bærereren av. Vi ønsker med andre ord alle dem som setter fedrelandet foran alt annet, men disse bør heller ikke vente med å følge når Norge kaller.»¹⁸

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

¹⁷ Ibid.

Det Aalvik Pedersen ikke nevnte, var at han mens riksrådsforhandlingene pågikk, ikke var medlem av NS. Dette forholdet dekket han under de innledende politiavhørene etter krigen. Det kan ha vært flere årsaker til at han skjulte dette faktum. Den mest sannsynlige grunnen må ha vært å rettferdiggjøre gjenopptakelsen av medlemskapet i NS.¹⁹ Han handlet i landets interesse!

Et annet forhold er påfallende. Hvorfor fikk ikke utmeldelsen konsekvenser for hans karriere? Han kom raskt inn på banen, og fikk uten vanskeligheter et svært viktig verv.

Den 4. november 1940 oversendte Den norske legasjon i London en rapport til justisminister Terje Wold. Meldingen var telegrafert fra Den norske legasjon i Stockholm dagen før. Rapporten gjenga en pressemelding offentliggjort etter ordre fra Riisnæs 31. oktober. Innholdet i pressemeldingen gjaldt kunngjøring om konstitusjon i midlertidig embete som formann i den nyopprettede folkedomstolen. På sendemann Erik Colbans oversendelsesskriv hadde Håkon Balstad, sekretær i Justisdepartementet i London notert: «Jeg er meget spent på å se om noen nordmann vil søke stillingen som formann i denne domstol.»²⁰

Folkedomstolens funksjoner ble i første omgang bestemt i forordning av 8. november, fire dager etter at statsråd Wold hadde mottatt meldingen om utlysning av den midlertidige stillingen. Den 22. november meldte Den norske legasjon i London til Utenriksdepartementet:

«Legasjonen i Stockholm telegraferer den 20. ds. at ansøkningsfristen for stillingen om formann i «Folkedomstolen» utløp den 15. ds. I kringkastningen bør det – sier Legasjonen i Stockholm – ennu engang pointeres, at det norske folk med spenning venter på å få vite om noen landsmann har meldt seg som ansøker. Hittil har ingen navn blitt offentliggjort. Ettermiddagsutsendingen av nyheter til Norge er absolutt nødvendig. Det er den viktigste utsending.»²¹

Sett med de legale norske myndigheters øyne, var det en svært viktig stilling som skulle besettes. Den samme oppfatning hadde Nasjonal Samling. Aalvik Pedersen søkte stillingen og fikk den. Hva favoriserte hans kandidatur i forhold til de andre søkerne?

---

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Justisdepartementet i London 1940 – 1945; eske 21 – Meldinger fra Norge

²¹ Ibid.

Aalvik Pedersens politiske engasjement endret karakter etter møtet med Gulbrand Lunde i begynnelsen av august 1940. Allerede i slutten av samme måned deltok han igjen aktivt i organisasjonsarbeidet for NS. Den 24. august fikk han skriftlig beskjed fra Lunde om å ordne alt det praktiske i forbindelse med oberst Sundlos foredrag i Haugesund 4. september. Den 17. september ble han titulert kretsfører av NS-fylkesorganisasjon i Rogaland. Han fikk da ordre om å sende inn en oppgave over de NS-folk i byen, som var skikket til oppgaver i Arbeidstjenesten. Den 5. oktober bekreftet fylkesorganisasjonens generalsekretær at Aalvik Pedersen var godkjent som medlem av NS-Kamporganisasjon. Politikken sto nå i sentrum for den tidligere lokalpolitikernes interesse.²²

I et brev til NS-fylkesorganisasjon i oktober, skrev Aalvik Pedersen at det i løpet av en uke var avholdt tre styremøter og et medlemsmøte i byen. I det samme brevet stod det: «Deretter holdt undertegnede en tale. Norge kaller. Der var god stemning. Referat er sendt Fritt Folk.»²³

Det er ikke funnet noen opplysninger om at Aalvik Pedersen ble presset til økt insats for NS. Snarere virker det som om han denne høsten virkelig fikk politiske ambisjoner. Tiden var moden og han slo til. Dessuten hadde han sterke støttespillere, i første rekke Lunde. Den 12. november skrev han til denne: «På grunn av den vanskelige vending det har tatt med min sakførerforretning ser jeg mig nødsaget til å søke mig en stilling ... I vedliggende konvolutt har jeg en søknad om stillingen i Folkedomstolen. Når jeg sender denne på denne måten er det fordi Kvadsheim hadde sagt til min hustru da hun forleden var i Stavanger at De visstnok hadde visse planer med hensyn til mig.»²⁴

Kabalen var i ferd med å gå opp.

Som et ytterligere bevis for sitt politiske engasjement, sendte Aalvik Pedersen en rapport datert 30. november til Reichskommissariat, Dienststelle Haugesund. I rapporten drøftet han nødvendigheten av en endring i den kommunale administrasjon i byen. Han kritiserte det sittende formannskap for å «ha vist for liten forståelse for den nye tid». Dersom nyordningen ikke lot seg gjennomføre i samsvar med den tempoplan Innenriksdepartementet forventet, anbefalte han særskilte foranstaltninger for å sikre gjennomføring av en nasjonalsosialistisk revolusjon i Norge.²⁵

²² Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

Den 17. desember 1940 skrev han igjen til Reichskommissariatets kontor i Haugesund. I brevet informerte han bl.a. om sin utnevning som formann i Folkedomstolen.²⁶

Det var flere søkere til stillingen. Blant disse var også den senere riksadvokat Jørgen Nordvik. Aalvik Pedersen ble allikevel foretrukket. Han hadde manøvrert seg raskt inn i en posisjon, som gjorde at NS sentralt ble oppmerksom på ham. Ganske sikkert hadde Gulbrand Lunde sett muligheter i overrettssakføreren og lokalpolitikeren fra Haugesund. Riisnæs bifalt Lundes syn. Paradoksal valgte ledelsen i NS en mann, som ikke skulle komme til å bryte totalt med «liberalistisk rettstankegang». Det fikk konsekvenser for Folkedomstolens virksomhet og domsavgjørrelser.

Domstolen skulle også bestå av to faste fagdommere i tillegg til lagmannen. Den ene av disse ble *Alfred Hansen Dale*, født 1902 i Dalsfjord. Han hadde tatt underoffiserseksamen ved 5. divisjon i 1923 og ble cand.jur. i 1931. I 1936 ble han i tillegg cand.oecon. Dale var 9. april 1940 ulønnet fenrik i Hæren, men deltok ikke under felttoget. Han meldte seg til tjeneste på Kampen skole i Oslo, men fikk som øvrige fram møtte befal og mannskaper beskjed om å stille neste dag. Dale møtte da opp og fikk høre at han bare kunne gå hjem. Mobiliseringen var avlyst.²⁷ Dale vendte tilbake til arbeidet i Arbeidsdirektoratet, der han var ansatt som sekretær.

Den 27. mai ble Dale medlem av NS. I avhør etter krigen hevdet han å ha vært overbevist nasjonalsosialist siden 1938. Han var lagfører i Kampen lag av NS fra 1. juni til 20. juli 1940. Den 16. juni gikk han inn i Hirden, og 6. desember 1940 ble han utnevnt til sveitfører i Rikshirden. Hverken hans hustru eller den nærmeste familie på hans og hennes side var medlem av NS. Hustruen hevdet i politiavhør etter krigen at det var store uoverensstemmelser mellom henne og mannen når det gjaldt politikk.²⁸

Dale forklarte i retten etter krigen at han ikke hadde hørt Quislings demobiliseringsordre. Derimot hadde han lest om Førerens såkalte «regjeringsdannelse». Han mente Quisling opptrådte dumt. Grunnen til at han selv meldte seg inn i NS mens krigshandlingene ennå pågikk, motiverte han ut fra partiets enestående idégrunnlag. Ikke noe annet

---

²⁵ Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

²⁶ Ibid.

²⁷ Landssvikdom 1975/Oslo pkm.

²⁸ Ibid.

parti hadde det samme gjennomførte ideologiske grunnsyn. Det var nødvendig å skape og utvikle en norsk nasjonalsosialisme som motvekt til den tyske, som «ikke passet for norske forhold».²⁹

Det var ikke Quisling, som hadde påvirket hans valg av parti. I flere år hadde han vært erklært nasjonalsosialist, men det var først etter 9. april at NS hadde muligheter for å realisere sine idéer. Det var viktig for Dale at en personlighet og kapasitet som Gulbrand Lunde var medlem.³⁰

Senhøstes 1940 ble Dale innkalt til Riisnæs og tilbudt stillingen som meddommer i Folkedomstolen. Dale bad om åtte dagers betenkningstid. Han tenkte nøye gjennom tilbudet og takket ja. Stillingen som meddommer var i følge Dales oppfatning ikke rettsstridig, og 1. februar 1941 ble han utnevnt.³¹

Den andre juridiske fagdommeren i folkedomstolen var *Haakon Magnus Wessmann*. Han var født i 1905 i Moss. Han kom fra en velsituert familie, og i 1929 tok han juridikum med karakteren *haud*. Han gikk opp på nytt høsten 1930 og fikk en god laud. Fra 1931 arbeidet han som konstituert politifullmektig i Moss ett år. Deretter hadde han et utenlandsopphold for å lære språk. Han studerte i Oxford, Paris og Berlin. Fra begynnelsen av 1933 var han ett år ekstraordinær dommerfullmektig hos byfogd Ludvig Dahl. Om tiden hos Dahl sa Wessmann i politiavhør etter krigen: «Jeg var gratisfullmektig. Det var mye å lære der for byfogd Dahl gjorde jo ingen ting selv. Jeg var med i de spiritistiske seansene og opplevet meget rart.»³²

Fra 1934-36 var han dommerfullmektig hos sorenskriver Grøner i Sør-Østerdalen. Så gikk veien til Aker, først som politifullmektig på hovedkontoret og fra sommeren 1938 i Sandvika.³³

Wessmann fikk meget gode attester av sorenskriver Grøner og politimester Søhr for sitt arbeid. Bernhard Askvig var politimester i Aker. Forholdet mellom Askvig og Wessmann var til å begynne med meget godt. På spørsmål om dette etter krigen svarte Wessmann: «Jeg var hans yndlingsfullmektig. Det var jo et tillitsverv å bli politifullmektig i Asker og Bærum, og det var en enestående interessant stilling.»³⁴

---

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Landssviksak 4202/Oslo pkm mot H. M. Wessmann. Ikke pådømt.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

Idyllen varte ikke lenge. Wessmann la hele sin sjel i arbeidet. Sommeren 1939 advarte førstebetjenten ved Sandvika politistasjon ham mot det harde arbeidstempoet. Wessmann trakk for store vekslers på sin helse.³⁵

Da verdenskrigen brøt ut i begynnelsen av september, ble han irritabel og oppfarende. Allerede på et tidligere tidspunkt hadde han overfor sine politikolleger gitt klart uttrykk for sympatier med Hitler og Tyskland. Nå hevdet han denne oppfatningen med enda større kraft.³⁶

Wessmann var overbevist om at krigen ville komme til Norge. Han var bekymret for at det ikke ble gjort nok for å bedre landets forsvar. Han skrev til Askvig og foreslo å bevæpne politiet i Sandvika. Politistyrken skulle lede forsvaret av Fornebu flyplass i tilfelle et angrep av fallskjerm-soldater. Wessmanns forslag ble avvist av Askvig.³⁷

I tiden fram til det tyske angrepet på Norge 9. april 1940, hadde Wessmann stadig kontroverser med sin politimester. Konflikten ble så alvorlig at Wessmann ble innrapportert til Justisdepartementet av sin sjef. Askvig forklarte under landssvikoppgjøret at Wessmann ved én anledning hadde uttalt at han ville sette opp en avdeling for å delta sammen med tyskerne i invasjonen av Storbritannia. Askvig karakteriserte Wessmann som nervesyk.³⁸

Den 9. april 1940 befant Wessmann seg på Fefor. Helsen hadde tvunget ham til å ta en ukes ferie. Radioen meldte om det tyske angrepet. Wessmann telefonerte til politimester Kielland på Lillehammer og spurte om det var bruk for ham. Kielland svarte at alt var stille og rolig i hans distrikt. Wessmann reiste 10. april til Hamar for å melde seg til krigstjeneste. Der gikk det rykter om at britiske fly skulle bombe Oslo. Han dro derfor inn til hovedstaden, og gjorde ikke noe nytt forsøk på å slutte seg til de norske styrkene.³⁹ I avisene leste han om Quislings «regjeringsdannelse». Ganske raskt kom han til den oppfatning at veien til et fritt Norge bare var mulig ved hjelp av Nasjonal Samling. I juli meldte han seg inn i partiet. I begynnelsen av måneden hadde han hatt flere møter med Riisnæs og Lunde. Sannsynligvis øvde de påvirkning på Wessmann, som i ettertid hevdet «at han på grunn av den sinnstilstand han var i, ikke kunne redegjøre for sine motiver sommeren 1940.»⁴⁰

---

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Landssvikdom 4202/Oslo pkm.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

Samme høst fikk han tilbud av Gulbrand Lunde om en konsulentstilling i Folkeopplysnings- og kulturdepartementet. Wessmann aksepterte tilbudet. Administrativt ble han direkte underlagt Lunde. Den 14. januar 1941 tiltrådte han etter anmodning fra Riisnæs stillingen som dommer i Folkedomstolen. Wessmann hevdet under landssviketterforskningen mot ham at han tok imot embetet «fordi ekspedisjonssjef Platou (i Justisdepartementet) ville ha en mann han kunne stole på». Wessmann hevdet i likhet med Aalvik Pedersen og Dale at opprettelsen av særdomstolen var hjemlet i folkeretten. Reichskommissar hadde lovlig myndighet til å etablere denne rettsinstansen for å sikre ro og orden.⁴¹

Aktor

Jørgen Kornelius Nordvik førte aktoratet i Folkedomstolen. Han var født i 1895 i Oslo. Etter at han var ferdig med juridikum i 1912, ble han i 1915 utdannet til befal i feltartilleriet og sommeren 1917 utnevnt til vernepliktig secondløytnant. Nordvik fulgte den vanlige juridiske turnustjeneste med sikte på å starte for seg selv. Fra 1932 og fram til det tyske angrepet 9. april 1940, praktiserte han som sakfører på Lillehammer. Nordvik ble medlem av NS høsten 1933. Han var gift med en kusine av Quisling, og kjente sistnevnte godt fra studietiden i Oslo.⁴²

Fra høsten 1933 og fram til 1937 var Nordvik først lagfører og senere kretsfører i NS. Etter 1937 ble han stående som menig medlem fram til 1941.⁴³

Den 8. april 1940 bestemte Nordvik seg for å reise til sitt anviste mobiliseringssted, som var Høytorp fort. Han var overbevist om at krigen var nær forestående. Nordvik reiste i følge med andre offiserskamerater. Da de fylte bensin ved et landhandleri kvelden 9. april, hørte de Quislings opprop i NRK om at mobiliseringen var tilbakekalt og befalet skulle reise hjem. Nordvik og noen av hans reisefølge trosset oppropet og fortsatte fram til Høytorp. Det hersket forvirring på møteplassen, mye utstyr manglet, og Nordvik ble sammen med befal og mannskaper beordret til Ørje. Deretter fikk de ordre om å passere grensen til Sverige. Om lag fem hundre norske artillerister ble avvæpnet og internert i Hellefors. Blant disse var Nordvik.⁴⁴

---

⁴¹ Ibid.

⁴² Landssvikdom 4087/Oslo pkm mot Jørgen Kornelius Nordvik.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

I juli 1940 ble samtlige sendt hjem mot å undertegne en erklæring om å vise tyskerne lojalitet så lenge okkupasjonen varte. Nordvik ble imidlertid igjen i Hellefors etter anmodning fra bataljonsjefen og den norske militærattachéen i Stockholm. Hans oppgave var å bistå juridisk med spørsmål som gjaldt interneringen. Nordvik ønsket å fortsette arbeidet for de norske myndighetene i Sverige, men ønsket ble avvist.

Den 7. september 1940 reiste han tilbake til Norge.⁴⁵

Nordvik og hans familie var uglesett på Lillehammer. Grunnen var medlemskapet i NS og hustruens nære slektskap med Quisling. I en kortere periode i slutten av 1940, sto Nordvik uten stilling. Han ble oppfordret av ekspedisjonssjef Vries Hassel i Innenriksdepartementet til å overta stillingen som fylkeskontorsjef ved Hedmark fylkesmannskontor. Slik ble det imidlertid ikke. Den 18. november 1940 søkte Nordvik stilling som formann i den nyopprettede Folkedomstolen. Søknaden ble sendt etter at søknadsfristen var utløpt. Riisnæs hadde overtalt Nordvik til å søke, men Aalvik Pedersen fikk stillingen.⁴⁶ Hvorvidt det hadde funnet sted en drakamp mellom Lunde og Riisnæs vedr. spørsmålet om hvem som skulle lede Folkedomstolen må stå åpent, da kildene ikke gir opplysninger om dette. Aalvik Pedersen ble foretrukket.

Den 20. januar 1941 oppsøkte Nordvik justisminister Riisnæs. Han ønsket ikke stillingen ved Hedmarks fylkesmannskontor, og spurte om Riisnæs kunne skaffe ham noe annet. Justisministeren fortalte at stillingen som 1. statsadvokat hos Riksadvokaten nettopp var ledig. Nordvik sa seg villig til å ta stillingen, og det ble avtalt at han skulle tiltre straks. Nordvik reiste tilbake til Lillehammer. Noe senere ble han innkalt til konferanse med Riisnæs. Han bad Nordvik ta over embetet som riksadvokat. Den 3. februar 1941 ble Nordvik konstituert som riksadvokat, og i denne stillingen fortsatte han fram til frigjøringen. Aktoratet i Folkedomstolen hørte med til Nordviks arbeids- og myndighetsområde.⁴⁷

Den faste forsvareren

Fra begynnelsen av 1941 ble Gulbrand Bergsjø oppnevnt av Justisdepartementet til fast forsvarer i Folkedomstolen. Han fungerte som forsvarer i 76 saker.⁴⁸

---

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid

⁴⁸ Landssvikdom 3090/Oslo pkm.

Bergsjø var født i 1902 på Eidsvoll. Han tok juridisk embetseksamen i 1930 og begynte sakførerforretning i Oslo året etter. Etter hvert fikk han en omfattende praksis med to sakførerfullmektiger samt kontorpersonale. Bergsjø arbeidet særlig som forsvarer i straffesaker. Den 26. eller 27. september 1940 fylte han ut et søknadsskjema om medlemskap i NS. Søknaden kom merkelig nok på avveie, og først 2. juli 1942 kom det skriftlig bekreftelse fra NS-Fylkesorganisasjon, Stor-Oslo.⁴⁹

Den 15. oktober 1940 skrev han en artikkel i Fritt Folk med overskriften «Støtt det nye styret». Han framholdt at Tyskland med hundre prosent sikkerhet ville vinne krigen. Folk fra alle yrker måtte slutte opp om det nye styret, Nasjonal Samling og nyordningen. Det ville ikke bli noe annet styre i landet i overskuelig framtid. Artikkelen inneholdt også propaganda til støtte for tyskerne.⁵⁰ Ytterligere opplysninger synes å savnes om Bergsjøs forhold til NS og tyskerne før han ble oppnevnt som fast forsvarer i Folkedomstolen.

Dommerkollegiet, aktor og forsvarer hadde ikke spesielt god faglig bakgrunn. Juridisk- faglig befant de seg omtrent midt på treet. Heller ikke hadde de gjort seg bemerket i NS. Aalvik Pedersen og Nordvik hadde vært medlemmer av partiet fra starten av, men var nokså anomyme.

I en viss grad synes tilfeldigheter å ha rådd grunnen da stillingene ble besatt. Aalvik Pedersen var den som mest målbevisst arbeidet for å bli formann i domstolen. For Riisnæs var det viktig å få besatt stillingene raskt. Samtlige var i utgangspunktet partipolitisk pålitelige. Justisministeren var overbevist om at han hadde full kontroll over domstolen.

Retten suspenderes

Ifølge Magne Skodvin var 1942 det året motstandsbevegelsen for alvor ble en trussel for tyskerne. Han hevder at det var et gjennombrudd for organisert motstand mot okkupanten og hans støttespillere både i Norge og i Danmark.⁵¹ Asbjørn Sundes motstandsapparat, kalt «Osvaldgruppen», hadde for fullt tatt opp kampen *militært*. Sprengstoffattentatet 21. august dette året mot Statspolitiets daværende hovedkvarter i Henrik Ibsensgate 7, levnet ingen tvil om at motstandskampen var kommet til et veiskille. Kampen ble etter hvert mer og mer kompromissløs.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Norden under 2. verdenskrig (red. Karl Molin, Henrik S. Nissen, *Magne Skodvin*, Hanno Soikkanen, Jørgen Weibull). København 1979.

Denne høsten rapporterte Abteilung III i Sipo und SD: «I alle NS-kretser kan en for tiden merke en pessimistisk stemning». Sicherheitsdienste mente årsakene berodde på inndragningen av radioapparatene, pågående vervekampanje til Den norske legion, strid mellom grupperinger innenfor Nasjonal Samling og «de evindelige ryktene om korrupsjon».⁵²

Høsten 1942 ble skjebnesvanger for Folkedomstolens ry og anseelse. Biskop Berggrav overdrev sin egen betydning en smule, da han etter krigen hevdet at det var *hans sak* som gjorde ende på Folkedomstolen. Berggrav-saken kan ha gitt signaler til tyskerne og Statspolitiet om at Folkedomstolens dommere ikke ville bryte totalt med norske retts-tradisjoner.⁵³ Det var imidlertid langt mer tragiske og dramatiske omstendigheter som dannet opptakten til det som kom til å sette den absolutte kroken på døren for domstolens fortsatte virksomhet.

I en av domstolens rettsprotokoller ble forholdet omtalt helt nøytralt. Sakliste for forhørsrettssaker ved Folkedomstolen gir følgende opplysninger vedr. sak nr. 119:

«Den siktede Karsten Løvestad, født 13. juni 1916, ble etter et rettsmøte 22. desember 1942 ledet av lagdommer Dale, siktet etter straffelovens § 233, jfr. lov av 3. september 1942 2. ledd».

Løvestad-saken var oversendt domstolen fra Statspolitiet dagen før. Siktete skulle holdes i arrest, og saksdokumenter samt rettsbok ble dagen etter rettsmøtet oversendt riksadvokaten. Med blyant har noen i protokollens anmerkningsrubrikk skrevet «Sk». Dette må bety skutt. Saken fikk journalnummer 648/42.⁵⁴ Bokverket Våre Falne, som ble utgitt av Sosialdepartementet i slutten av 1940-årene, forklarer blyantinnførselen. Brannkonstabel Karsten Løvestad fra Trøgstad hadde i januar 1940 meldt seg som frivillig til krigstjeneste i Finland. Senere deltok han i krigshandlingene under felttoget i 1940. Fram til han ble arrestert 27. oktober 1942 hadde han deltatt aktivt i motstandskampen, spesielt når det gjaldt kurér-tjeneste og flyktningetransport. Løvestad ble skutt på Trandum 3. september 1943.

Det oppsto en drakamp mellom Folkedomstolen og Terboven i det som ble kalt Løvestadsaken. Denne striden resulterte i at domstolen gjennom resten av krigen ble redusert til en «skyggedomstol».

⁵² Tore Dyrhaug: Norge okkupert! Tysk etterretning om Norge og nordmenn 1942-1945. Oslo 1985.

⁵³ Eivind Berggrav: Front, fangenskap, flukt. 1942-1945. Side 90. Oslo 1966.

⁵⁴ Folkedomstolens arkiv, Sakliste for forhørsrettssaker. 24.10.42 – 2.3.45.

Motstand og prestisje

Den 22. oktober 1942 ble grensepolitimannen Arne Hvam skutt på Østfoldtoget. Karsten Løvestad var transportleder for en gruppe norske jøder. Målet var Sverige.

Løvestad skulle følge flyktingene fram til norske grenseloser. På strekingen mellom Skjeberg og Dale så han ingen annen utvei enn å skyte Hvam. Sammen med to av de jødiske flyktingene, Willy Schermann og Hermann Feldmann, klarte han i første omgang å komme unna. Kort tid senere ble alle tre tatt. Skuddet utløste massearrestasjoner av jøder over hele landet, i første rekke menn over 14 år. Arrestasjonene startet allerede 26. oktober.⁵⁵

Med aktiv hjelp fra vanlig norsk politi ble norske statsborgere av jødisk herkomst sendt til konsentrasjonsleire i Tyskland. I alle tyskokkuperte land ble folkemordet organisert. Med få unntak, var motstandsbevegelsen passiv tilskuer til deportasjonen av sine landsmenn til tyskernes tilintetgjørelsesleire.⁵⁶

Når dette framheves så sterkt, er det for å beskrive klimaet i Norge høsten 1942. Tyskerne hadde tatt i bruk stålhansken. Det var strid mellom tyskerne og NS i synet på kompetanse. Etter «statsakten», da Quisling fikk tittel av ministerpresident, mente framtrepende NS-medlemmer at tiden var inne for å overta full kontroll med stat og styringsverk. Presset mot Quisling økte og delte NS i en nasjonal og pangermansk fløy.⁵⁷ Terboven spilte bevisst på denne brytningen. For ham var dette spillet enkelt.

Derimot hadde han en annen motstader av et større format. Denne motstanderen kunne virkelig true hans stilling. Det dreide seg ikke om en sammenbitt marionett. Terbovens politiske hovedmotstander var den tyske Kriegsmarine i Norge. Helge Paulsen har forsket i dette temaet.⁵⁸

Stridens kjerne var spørsmålet om fredsslutning mellom Norge og Tyskland. Sommeren og høsten 1942 tilspisset striden seg ytterligere. Kriegsmarine ønsket fred mot å få strategisk plasserte marinebaser på norskekysten. Det skulle skje etter forhandlinger med Quisling. Det ville

⁵⁵ Oscar Mendelsohn: Jødernes historie i Norge. Bd. 2. Oslo 1986.

⁵⁶ Per Ole Johansen: Oss selv nærmest. Oslo 1984.

⁵⁷ Øystein Sørensen: Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945. Oslo 1989.

⁵⁸ Helge Paulsen: Terboven i konflikt med Kriegsmarine. Trykt i Motstandskamp, strategi og marinepolitikk. Serien Norge og den 2. verdenskrig. Samtidshistorisk Forskningsgruppe (red.). Oslo 1972.

samtidig overflødiggjøre Reichskommissariat. Terbovens mål var en total innlemmelse av Norge i Tyskland. Ledende skikkelser i Norge og Tyskland ble involvert i den bitre striden, som ble avgjort innen utgangen av oktober 1942. Terboven klarte å manøvrere Hitler over på sin side. Resultatet ble: «Norge skal alltid tilhøre Tyskland».⁵⁹

Terboven innledet oktober 1942 med unntakstilstanden i Trondheim. Datoen var 6. oktober. Fram til 12. oktober, da unntakstilstanden ble opphevet, måtte by og omegn blø under hans terrorvelde. Ingen skulle være i tvil om at han ville ta i bruk de mest hensynsløse midler.

Senhøstes 1942 uttalte Rediess følgende:

«Den norske Folkedomstol er i det siste trådt mer og mer tilbake. Siden sommeren har den bare behandlet få saker. Folkedomstolen blir ofte kalt «skyggedomstolen». Mange saker som skulle egnet seg for Folkedomstolen, blir bare avgjort av det norske Stapo ved sikringstiltak».⁶⁰

Karakteristikken av Folkedomstolen var korrekt. I tidsrommet 24. juni til 14. oktober ble det felt 5 dommer mot ialt 9 norske kvinner og menn. Straffene varierte fra 60 dagers betinget fengselsstraff til 9 måneders ubetinget fengsel. De straffbare forhold som ble pådømt, gjaldt utdeling av kongefotografier, illegale skrifter rettet mot NS, fornærmelig omtale av et NS-medlem og truselbrev til et partimedlem. Alt i alt mindre alvorlige motstandshandlinger.⁶¹

Hvorfor innfridde ikke Folkedomstolen forventningene i det året motstandsbevegelsen virkelig begynte å vise tenner?

Hadde dommerne fått kalde føtter?

⁵⁹ Helge Paulsen: Hva ville de med Norge? Trykt i Søkelys på norsk krigshistorie 1940-1945. (Seminar 26. mars 1990). Oslo 1990.

⁶⁰ Gjengitt i Meldungen aus Norwegen, Nr. 47, datert 14.11.1942. Utlånt i notatsform av Helge Paulsen.

⁶¹ Stensil med tittel: «Folkedomstolens dommer 1941-1945». Foreligger i flere eksemplarer som vedlegg til landssviksaker. Dette eksemplaret er hentet fra advokat Arne Vislies privatarkiv. Riksarkivet. Det bør nevnes at Vislie var aktor i sakene mot dommerne i Folkedomstolen.

Statspolitisjef Marthinsens ambisjoner

Statspolitiet startet beskjedent i begynnelsen av 1941. Den samlede styrken på landsbasis var på om lag 150 mann.⁶² Ganske snart ble Statspolitiet beryktet for sine brutale metoder.⁶³ Som politisk politi utviklet det seg raskt et nært samarbeid mellom Stapo og det tyske sikkerhetspolitiet. Samarbeidet ble formalisert bl.a. gjennom et rundskriv fra lederen av Sikkerhetspolitiet, K. Frigaard, i Politidepartementet. Rundskrivet, som var datert 6. august 1941, uttalte følgende om Statspolitiets arbeidsområde:

«Statspolitiet har til oppgave å etterforske politiske saker og straffesaker hvor tyske myndigheter er innblandet – unntatt dog trafikksaker – og skal hvor det er nødvendig samarbeide med det øvrige politi. I tilstilfelle må en ha det for øye, at statspolitiet er et politisk politi til overvåkning av statens sikkerhet, og at derfor meningen er, at det først og fremst skal behandle saker av denne art».⁶⁴

En historiker har beskrevet Marthinsen på denne måten: «Han var liten og mager, en vital, mørkhåret og mørkøyd mann, sjarmerende nesten til det demoniske».⁶⁵ Marthinsens utseende er i denne sammenheng underordnet. Det var hans rolle som aktør, som den sterke mann, som interesserer.

I arkivet etter Generalstabens Avdeling IV, ligger det flere overvåkningsrapporter fra daværende etterretningsoffiser ved 6. divisjon, Karl A. Marthinsen.

En annen etterretningsoffiser i Nord-Norge samme tidsrom, 1937-1940, var Erling Søvik. Han var sjef for Statspolitiet ved kapitulasjonen.

Søvik og Marthinsen hadde overvåkningsoppgaver som spesialtjeneste i Forsvaret før krigen. De dekket den landsdelen som i ledende sivile og militære kretser ble oppfattet som mest utsatt. Denne felles bakgrunnen gjorde dem begge godt skikket til arbeidet i Statspolitiet.⁶⁶

⁶² Politidepartementet; eske merket «Fortegnelse over Utrykningspolitiet pr. 1. januar 1941». Riksarkivet.

⁶³ Landsvikdom 2368/Oslo pkm.

⁶⁴ Statspolitiets arkiv. Diverse rundskriv, ordre, meddelelser, sirkulærer 1940-45. Riksarkivet. Overnevnte rundskriv vil bero i arkivet etter Politidepartementet under jnr. 1954/41 A.

⁶⁵ Nils Johan Ringdal: Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen, side 195. Oslo 1987.

De politiske forbrytelser Statspolitiet skulle etterforske, spente over et vidt spekter. Det dreide seg om likvidasjoner og sabotasje, trykking og distribuering av illegale aviser, flukt fra landet – først og fremst til Sverige, politiske demonstrasjoner, politisk klarering av norsk personell i tysk tjeneste, overvåkning av befolkningen og av partimedlemmer og ofte etterforskning i forbindelse med nokså harmløs motstandsvirksomhet.⁶⁷

Det var en alminnelig oppfatning innen NS at tyskerne tok seg av de alvorligste sakene. Forsåvidt er dette riktig, men tyskerne var svært ofte avhengig av Statspolitiets kjennskap til lokale forhold. Gestapo visste å utnytte dette. Spesielt egnede etterforskere fra Stapo var i perioder «attsjert» til det tyske sikkerhetspoliti. Likvidasjonene under okkupasjonen rammet i første rekke angivere og statspolitifolk.⁶⁸

Det var et fryktet politi Marthinsen lyktes i å bygge opp. Hans korps etterforsket sakene med iver og interesse. I utgangspunktet skulle alle Statspolitiets saker forelegges riksadvokaten til avgjørelse. Ganske snart fikk Marthinsen og hans folk myndighet til på egen hånd å avgjøre forseelsesaker. Endelig oppnådde Statspolitiet sikringsmyndigheten. Resultatet var at Statspolitiet fikk myndighet til å avgjøre alle typer saker ved sikring uten at de ble forelagt for riksadvokaten. Denne adgangen endte ifølge riksadvokat Nordvik med at han bare ble «foret» med bagatellsaker.⁶⁹

Følgende rundskriv fra Marthinsen til alle statspolitiavdelingene, anskueliggjør Statspolitiets maktnivå våren 1942:

«Til avdelingene. De underrettes herved om at Statspolitijefen er bemyndiget i henhold til ministerpresidentens beslutning av 26/2-42 å treffe sådan beslutning som er omhandlet i midlertidig forordning av 6. okt. 1941 om sikringsforføyninger overfor personer som mistenkes for overtredelse av Reichskommissars forordning av 25. sept. 1940 og 7. okt. 1940 § 2. Bemyndigelsen forsåvidt angår fengslig forvaring er begrenset til å gjelde et tidsrum av inntil 6 måneder. Det understrekes at denne rett til sikring kun tilligger Statspolitijefen personlig. Sakene blir i almindelighet å fremme som hittil. Finner imidlertid avdelingslederen at en saks beviser er for svake til å kunne påregne domfellelse ved Folkedomstolen, men avdelingslederen føler seg overbevist om at siktede motarbeider nyordningen her i landet, kan forslag om sikring sendes Statspolitijefen».⁷⁰

⁶⁶ Søviks og Marthinsens overvåkningsrapporter i Generalstabens etterretningsavdeling, Avdeling IV, deres etter datidens norske målestokk profesjonelle holdning til overvåkning- og etterretnings spørsmål.

⁶⁷ Statspolitiets arkiv: Anmeldelsesjournaler 1941-43. Riksarkivet.

⁶⁸ Statspolitiets mordkommisjon 1941-1945. Riksarkivet.

⁶⁹ Landssvikdom 4087/Oslo politikammer.

⁷⁰ Statspolitiets arkiv.

Rundskrivet var undertegnet av Marthinsen og paraferert av en statspolitifullmektig 18. mars 1942. Innholdet i rundskrivet er oppsiktsvekkende, i og med at «Lov om Folkedomstolen» ble kunngjort 5. mars, tretten dager tidligere. En leter forgjeves etter betegnelsen «Statspolitiet» i denne loven. Det tales konsekvent om påtalemyndigheten.⁷¹

Marthinsens rundskriv må betraktes som et spark til Folkedomstolen. Det var alminnelig kjent at han var meget irritert over domstolens milde dommer. Han var lei av «juristeriet».⁷² Misnøyen ble uttrykt ved flere anledninger.⁷³ Samtidig ville han øke Statspolitiets kompetanse og myndighet. Ble han kvitt Folkedomstolen, ville veien ligge åpen. Marthinsen ventet på en endelig sjanse til å knekke en rettsinstans som paradoksalt nok representerte et slags vern mot en utvikling i retning av Hitlers Tyskland. Marthinsen fikk sin sjanse, og han visste å utnytte den. Det er imidlertid verdt å være oppmerksom på at Marthinsens nære samarbeidspartner, riksadvokat Nordvik, mente det var Reichskommissar og Gestapo som bidro til å nøre opp under Statspolitisjefens misnøye.⁷⁴ Nordviks oppfatning kan meget mulig ha vært riktig. Marthinsen hadde utvilsomt tyskernes støtte. Nettopp derfor så han muligheten for å nå sine mål. Og så kom den store sjansen.

Karsten Løvestad-saken

Nedskytingen av grepomannen Arne Hvam ble tragisk for de norske jødene.⁷⁵ Saken fikk også ringvirkninger som rammet Folkedomstolen med full kraft. Justisminister Riisnæs spilte en viktig rolle i de tautrekninger som fulgte i kjølvannet etter dramaet på Østfoldtoget 22. oktober. Riisnæs ble grundig forhørt om saken etter krigen.⁷⁶ Under avhør 1. oktober 1945, forklarte Riisnæs seg om Karsten Kafend Løvestad.⁷⁷

⁷¹ Lovtidende 5. mars 1942, side 115-121.

⁷² Nils Johan Ringdal: Mellom barken og veden, side 207 og 208. Oslo 1987.

⁷³ Arnt Erik Seliaas: «Stapo 1941-45. Norsk politi i tysk tjeneste» i Krig og moral, Hannu Takala og Henrik Tham (red.). Oslo 1987.

⁷⁴ Landssvikdom 4087/Oslo politikammer.

⁷⁵ Grensepolitiet var en egen oppsetning innenfor Statspolitiet. Administrativt sorterte det under Avdeling II ved Stapos hovedkvarter. I dagligtalen ble forkortelsen «Grepo» nyttet. Kilde: Statspolitiets arkiv. Riksarkivet.

⁷⁶ Landssviksak mot Sverre Parelius Riisnæs/Oslo politikammer. Det falt ikke dom i saken mot den tidligere justisministeren. Riksarkivet. Saken har vært utlånt Riksadvokaten flere ganger på 1970- og 1980-tallet. Kilde: Farkivar Ole Kolsrud, Riksarkivet.

Riisnæs framholdt at han fikk oversendt dokumentene i saken mot Løvestad fra Statspolitiet. Marthinsen «henstillet» om at saken måtte bli behandlet ved norsk domstol. Dødsdom måtte bli avsagt. I tillegg til den skriftlige henstillingen, rettet Marthinsen også en rekke muntlige henvendelser til Riisnæs. Det samme gjorde sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet, Befehlshaber der Sipo und des SD Heinrich Fehlis. Sistnevnte var opplagt talerør for Terboven. Saken skulle fremmes for norsk domstol, dødsdom skulle garanteres på forhånd. Riisnæs hevdet at han ikke kunne se at dødsstraff kunne anvendes. Etter grundig gjennomgang av saksdokumentene, meddelte han Marthinsen *muntlig* sin oppfatning. Saken ble sendt tilbake til Statspolitiet. Marthinsen og Fehlis reagerte svært negativt på standpunktet til justisministeren.⁷⁸

Ifølge Riisnæs gikk det en stund uten at han hørte noe om saken. Så ble saksdokumentene på nytt sendt ham fra Statspolitiet. Vedlagt saken var det en ordre fra Terboven om at han forlangte saken opp for norsk domstol og dødsstraff skulle idømmes. Reichskommissar reiste sterk kritikk mot de norske rettsmyndigheters holdning. Deres stillingstaking avslørte svakhet. Terboven ga Riisnæs beskjed om at han anså saken som svært viktig. Det kunne få meget alvorlige konsekvenser for Riisnæs og andre ansvarlige om det tyske krav ikke ble imøtekommet.⁷⁹

Riisnæs leverte et klart forsøk på forsvar for sine handlinger også under politiavhøret i forbindelse med Løvestad-saken. Det står imidlertid til troendes at han var under et visst press. Det var gått prestisje i saken. Som justisminister måtte han tone flagg. Hans vurderinger og handlinger i spesielt denne saken må sees på bakgrunn av Marthinsens ambisjoner og pågåenhet. Øystein Sørensen nevner et eksempel på Marthinsens aggressive opptreden under en ransakning hos Eivind Blehr, framtreddende NS-medlem og i en periode leder av Næringsdepartementet.⁸⁰ Blehr hadde kritisert Terbovens metoder i et notat. Notatet ble opplest over London radio 25. august 1943. Stapo og det tyske sikkerhetspolitiet slo øyeblikkelig til mot Blehr.

⁷⁷ Riisnæs var etter forholdene klar under dette avhøret. Det var han derimot *ikke* under *rettslige* avhør. Hans oppførsel ble da i avisene betegnet som «splitter pine gal».

⁷⁸ Landssviksak 1559/Oslo pkm.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Øystein Sørensen: Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945, side 227. Oslo 1989.

Som hånd i hanske var disse to politi- og overvåkningsinstitusjoner Terbovens mest effektive redskap mot all opposisjon såvel fra befolkningen som fra NS.⁸¹

Det er rimelig å anta at Riisnæs selv mente at Løvestad-saken var en overhengende trussel mot norsk domstolpraksis. Landet kunne få et rettsvesen uten makt. Tyske standretter og krigsdomstoler hadde tidligere slått hardt til. Innføring av den sivile unntakstilstand i Oslo høsten 1941, og gjentatt i Trondheim et år senere, viste hvordan tyskerne, i særdeleshet Terboven, betraktet sin jurisdiksjonsmyndighet. Hvordan skulle Riisnæs forholde seg i Løvestad-saken?

Folkedomstolen sier «nei» !

Riisnæs hevdet etter krigen at han kviet seg for å ta saken opp med Aalvik Pedersen. Denne ble imidlertid innkalt til justisministeren. Riisnæs «regnet med at såfremt dødsstraff ble idømt ved norsk domstol, ville benådning kunne bli brukt. Dommerne ved Folkedomstolen sa imidlertid nei».⁸²

Så langt justisministerens redegjøring for hendelsesforløpet. Aalvik Pedersen redegjorde også for påtalemyndighetens rolle i saken.⁸³

Høsten 1942 sendte riksadvokaten saksdokumentene i straffesaken mot Løvestad til Folkedomstolen. Nordvik «ba om en forhåndsuttalelse fra Folkedomstolen om hvorvidt man kunne regne med dødsdom. Såvidt vitnet husker er dette den eneste gang Folkedomstolen har fått anmodning om å gi en slik forhåndsuttalelse».⁸⁴

Aalvik Pedersen og Nordvik hadde en lang diskusjon om saken. Nordvik gjorde det klart at tyskerne ikke ville overlate saken til norsk rettsvesen uten at dødsdom ble garantert. Aalvik Pedersen understreket i avhøret etter krigen at han på dette tidspunkt ikke hadde noen konferanser med Riisnæs. Riksadvokaten gjorde det allikevel klart at justisministeren ønsket saken behandlet ved Folkedomstolen. Riisnæs skulle overfor riksadvokaten ha påstått lovens strengeste straff; dødsstraff. Riisnæs motsatte seg tysk innblanding, da Løvestad-saken var en norsk sak.⁸⁵

---

⁸¹ Op.cit.

⁸² Landssviksak 1559/Oslo pkm..

⁸³ Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Op.cit. note 34.

Landssviksaken mot Nordvik klargjør ikke om det var han som først ble kontaktet av Riisnæs. Poenget synes muligens uvesentlig, men det ville være viktig med en korrekt avklaring av hvem som initierte drøftinger med Aalvik Pedersen; om det var justisministeren eller påtalemyndigheten representert ved riksadvokaten. Det ville ha gitt forklaring på to spørsmål; hvem fikk saken først i sine hender etter Statspolitiets etterforskning? Hvis Riisnæs fikk saken først, betød det at Marthinsen ikke stolte på Nordvik? Eller var det slik at riksadvokaten fikk Løvestad-saken, men straks sendte den over til justisministeren p.g.a. de tyske trusler?

Nordviks forklaringer etter krigen var selvsagt apologetiske. Han hadde mye å svare for som riksadvokat i mer enn fire år under krigen. Gunnar Waaler var riksadvokatfullmektig gjennom det meste av krigstiden. Ettersommeren 1941 ble han kontaktet av medlemmer for Milorg D 13. Hans forbindelser var først kommunearkivar Engeset og sjefen for Milorg-distriktet major Langeland. Waaler ble bedt om å opprettholde sitt medlemskap i NS og å fortsette i sin stilling. Noe senere under krigen hadde han regelmessige møter med Jens Christian Hauge. I august 1944 ble Waaler arrestert og innsatt på Akershus. Som riksadvokatfullmektig arbeidet han for det meste med «politiske» saker. I den forbindelse utarbeidet han en illegal fortegnelse over 100 politiske straffesaker, behandlet av riksadvokat Nordvik. Waalers fortegnelse bygde på originaler og avskrifter, og utgjorde omlag 50 mapper.⁸⁶

I Waalers fortegnelser står det å lese om Løvestad-saken:

«88) Sak IX – 33.

Viktig sak:

En flyktning, Løvestad, skyter konstabel (NS grepo) Kvam på Haldentoget under flukt til Sverige. R.adv.ns personlige notat og referat ang. konferanser med Folkedomstolen, Føreren, Riisnæs, Høyesterett ang. spm. om å anvende døds- straff (kursivert) overfor Løvestad. – Resultatet blev at R.adv. henstillet til Riisnæs å overlevere Løvestad, – hvilket blev gjort».⁸⁷

Waalers materiale avdekker at også Quisling og høyesterett ble koblet inn i saken. Oppsto det en drakamp mellom fløyene i NS? Denne undersøkelsen har ikke kunnet avdekke noe som taler for brytninger i Partiet i synet på hvordan Løvestad-saken skulle behandles. Det utkrystalliserte seg to motpoler; Folkedomstolens dommere på den ene siden, tyskerne med Riisnæs og Marthinsen som støttespillere på den andre siden.

⁸⁶ Landssvikdom 4087/Oslo pkm, dokument 29.

⁸⁷ Op.cit. dokument 29. Riksarkivet.

Dessverre er det bare dokumentene i saken mot Aalvik Pedersen, som kan kaste lys over Folkedomstolens egne vurderinger i Løvestad-saken. I saken mot Alfred Hansen Dale heter det: «Han ble spurt om han kjente til at saken mot Karsten Løvestad skulle for Folkedomstolen. Han sier at han ikke kjenner til denne sak og kan ikke huske å ha konfe rert med Aalvik Pedersen i den anledning».⁸⁸

Haakon Wessmanns forklaring var totalt avvisende m.h.t. kjennskap til saken: «Siktete kan ikke huske å ha hatt kjennskap til sak mot Karsten Løvestad. Det er derfor helt umulig at han kan ha drøftet med Aalvik Pedersen eller Alfred Dale om anvendelse av dødsstraff i en aktuell eller eventuell straffesak mot denne, for ham, ukjente person. Oplest og vedtatt»⁸⁹

Dreide det seg om selektiv gjemsel for Dale og Wessmann? Var det registrert av Hagelin og Riisnæs?

Det gis ikke svar på det spørsmålet her. Årsaken er manglende kilde-dekning. Det faktiske er at de ikke ville uttale seg om Løvestad-saken. Merkelig var det allikevel, siden det var denne saken som viste at Folke-domstolen hadde rygggrad, hadde integritet. Som jurister burde de to tidligere lagdommerne i særdomstolen ha forstått dette.

Eller var saken noe mer nyansert? Hva var utslagsgivende for at Folke-domstolen avviste saken; presset fra tyskerne med garanti om dødsstraff eller var det ren feighet? Tenkte dommerne i Folkedomstolen som så; la tyskerne ta saken, så slipper vi ansvaret?

Aalvik Pedersen slipper til med sin forklaring først. Han hevder at saken ble forelagt de andre dommerne etter samtalen med riksadvokaten. Samtlige ble enige om etter grundige drøftinger at dødsdom ikke kunne avsies. Det dreide seg ikke om overlagt drap. Etter disse drøftinger, sendte Folke-domstolen saksdokumentene til riksadvokaten. Denne ble meddelt domstolens syn. I den forbindelse sa Aalvik Pedersen i sin vitneforklaring 1. oktober 1945:

«Likedan at han anså det for uriktig å avgi noen forhåndsuttalelse. Ved å unnlate å avgi noen uttalelse, mente vitnet det var utsikt til at Folkedomstolen allikevel kunde få saken, og at dødsdom derved kunde unngås».⁹⁰

Han framholdt videre at han hadde diskutert Løvestad-saken med Riisnæs. Det trodde han var *etter* at Folkedomstolen hadde meddelt riksadvokaten sitt votum. Riisnæs mente at saken skulle opp for Folkedom-

⁸⁸ Landssvikdom 1975/Oslo pkm.

⁸⁹ Landssviksak 4202/Oslo pkm..

⁹⁰ Landssvikdom 1974/Oslo pkm.

stolen og dødsstraff idømmes. Justisministeren dissenterte i domstolens syn på det straffbare i Løvestads handling. Men «... Han øvet imidlertid ikke dengang noe påtrykk på oss». Aalvik Pedersen ble spurt om Riisnæs ved andre anledninger forsøkte å presse Folkedomstolen. Svaret var uen-vikende.⁹¹

Gjennom Schiedermaier hadde Riisnæs fått vite hvor alvorlig saken var. Justisministeren hadde i den anledning flere samtaler med Schiedermaier. Han lyktes i å få tyskeren til å se saken fra sitt ståsted. De ble enige om å forsøke å trenere saken, samtidig med at de skulle forsøke å overtale Terboven til å frafalle kravet om dødsstraff.⁹² Denne forklaringen står i sterk kontrast til Aalvik Pedersens vitneprov.

Riisnæs hevdet at saken ble liggende på hans kontor i flere måneder. Men så kom Terbovens krav. Saken skulle straks fremmes for Folkedomstolen! Riisnæs konfererte på nytt med Schiedermaier. Han forklarte den tyske folkerettseksperten at hverken Folkedomstolen eller noen annen norsk domstol ville avsi dødsdom i Løvestad-saken. Han frarådet videre at det ble oppretten en ny norsk særdomstol, som skulle innfri Reichskommissars krav. Riisnæs viste til de politiske konsekvenser en slik rettergang ville få for NS.⁹³

Schiedermaier avviste ikke justisministerens argumentasjon. Det var mulig Terboven ville la saken bli behandlet ved en tysk domstol. Kanskje ville saken få en lykkelig slutt, siden saksbehandlingen hadde tatt så lang tid. Tyskerne hadde en rekke andre alvorlige saker mot norske motstandsfolk. Schiedermaier ga sitt løfte på å gjøre hva han kunne. Det forutsatte imidlertid at Riisnæs personlig skrev til Terboven, og framholdt at dødsdom måtte avvises utelukkende av politiske grunner.⁹⁴

Terboven mottok brevet fra Riisnæs, som var datert 13. april 1943. Her hevdet Riisnæs at dødsdom burde avsies og fullbyrdes i Løvestad-saken! I sin vitneforklaring på dette punkt etter krigen, hevdet Riisnæs at Schiedermaier hadde forlangt dette. Han forklarte videre:

«For å få Reichskommissar til å frafalle sitt krav at dødsstraff skulde idømmes ved norsk domstol, måtte siktede (Riisnæs) som norsk justisminister gi uttrykk for at det ikke var prinsipielt spørsmål om dødsstraff som gjorde at man ikke kunde bringe saken inn for norsk rett, men utelukkende politiske hensyn. Han måtte derfor gi bestemt uttrykk for at det også var hans mening at dødsstraff

⁹¹ Ibid.

⁹² Landssviksak 1559 Oslo pkm.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Landssviksak 1559. Riksarkivet.

var på sin plass. Brevet ble formet i samråd med Schiedermaier selv. Senere fikk siktede vite at Reichskommissar var gått med på dette, og at dokumentene skulde sendes SS- und Polizeigericht Nord».⁹⁵

Dermed var Riisnæs ferdig med saken. Han ble senere underrettet om at dødsdom var avsagt, benådning avslått og dommen fullbyrdet. Som landets justisminister hadde han ikke forvoldt Løvestads død. Han hadde skrevet til Terboven under tvang. Derfor var han helt uten ansvar!⁹⁶

Det har ikke lyktes finne kildegrunnlag for å gå i rette med vitneutsagnet til Riisnæs. Hvorvidt han forsøkte å avverge dødsdom i Løvestadsaken, kan bare bekreftes av gjennom hans egne utsagn. Karsten Løvestad ble skutt på Trandum 3. september 1943. Han hadde da sittet fenglet på Møllergt. 19 og senere på Grini siden 27. oktober 1942.

Det var etter denne henrettelsen av en norsk patriot at Rediess i sitt foredrag karakteriserte Folkedomstolen som «en skyggedomstol».

Domstolen var imidlertid i virksomhet fram til kapitulasjonen, men spilte en helt underordnet rolle. Hovedtyngden av sakene som ble behandlet, gjaldt bakvaskelser og fornærmelser av NS-medlemmer. Sakene ble avgjort ved bøter, forelegg, og ikke sjelden ble de henlagt grunnet bevisets stilling.

Avslutning/oppsummering

De almenne meningsmotsetninger mellom tyskerne, i første rekke Terboven og hans folk, og Quisling med sin nærmeste krets, kunne vanskelig skjules, selv i samtiden. Striden var ikke bare betinget av den personlige aversjon Terboven og Quisling følte for hverandre. Motsetningsforholdet var også ideologisk fundert. Reichskommissar så det som sin hovedoppgave å sikre ro i det norske samfunn. Han interesserte seg minimalt for en nazifisering av Norge. Det spilte mindre rolle om folket sluttet opp om Nasjonal Samling eller ikke, så lenge det ikke ble forøvet sabotasje mot tyske militærinstallasjoner, krigsviktig industri og militære anslag mot de tyske styrkene i landet. Nasjonal Samling ønsket å vinne terreng for sitt ideologiske program. Nyordningen skulle sikres og befestes. Opinionsdannende virksomhet rettet mot gjennomføring av partiets program, skulle straffes strengt. Etter partiets oppfatning, var det Folkedomstolens hovedoppgave å behandle slike saker.

---

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid

Siden Folkedomstolen hadde politiske straffbare handlinger som sitt sakfelt, skapte det strid om fordeling av kompetansen innen påtalemyndigheten. Statspolitiet ivaretok tyske interesser, og arbeidet ganske snart jevnlig med Gestapo. Sammen sto det norske og det tyske sikkerhetspolitiet brask og bram mot motstandsbevegelsen. Statspolitiet oppfattet riksadvokaten og Folkedomstolen som redskaper. Marthinsen tvang fram en kompetansefordeling i Statspolitiets favør. Han forlangte forpliktende lydighet. Marthinsens dominans bidro til å kjøre Folkedomstolen ut over sidelinjen. Veien ble for bratt for Folkedomstolens dommere. Intenjonene ble ikke innfridd i Løvestad-saken. Terbovens krav om bruk av skarperer lut for å nedkjempe motstandsbevegelsen, førte til desavuering fra tysk og protysk norsk side. Karl A. Marthinsen ble selv likvidert av motstandsbevegelsen 8. februar 1945.

Flygetidsboken som luftfartshistorisk kildemateriale

Av Eirik Sandberg

Eirik Sandberg f. 1918, d. 13.12.1995 Oberstløytnant. Hærens flyveskole 1940, Empire Test Pilot School, UK 1944, Royal Air Force Staff College, UK, 1950 og Forsvarets høyskole 1960. Flyinstruktor Canada 1941. Flyver Royal Air Force 1942-1943 innenfor Ferry Command, Montreal, Bomber Command, 76. Squadron, Linton on Ouse, UK (31 bombetokt) og Transport Command, 45. Group, Montreal. Prøveflyver Halifax bombefly, UK 1943-44. Ass. flyattaché Washington D.C. 1945 og luftattaché London 1954-1955. Skvadron- og vingsjef 335 og 331 skv. Studieleder Luftforsvarets stabsskole 1950-1953. Sjef Flygeskolen og Værnes Flystasjon 1956-1959. Sjef Administrasjonsgruppen og Stasjonsavdelingen LFK Kjeller 1960-1983. Leder av Flyhavarikommisjonen 1970-1976. Saksbehandler i Yngre avdeling II, Riksarkivet 1984-6.12.1995. St. Olavs medalje med ekegren, Krigsmedaljen og Distinguished Flying Cross.

Uttrykket «loggbøker» forekommer nu og da i dokumentariske så vel som i nyhetsmessige reportasjer om flygeres virksomhet i luften. Den korrekte betegnelsen på disse dokumenttyper eller arkivmateriale er imidlertid «flygetidsbøker». I denne framstillingen skal vi se nærmere på denne kildetyper; hva var hensikten med disse bøkene, hva inneholdt de, hvordan endret innholdet sig over tid, og hvordan er sammenheng mellom disse dokumenter og andre registre innenfor flygning.

Dokumentet

Motorflygningen er enda ikke 100 år, men har alt gjort det meget lettere å ta sig frem i verden, både for militær-, privat- og yrkes-flygere. Den har, under FN, resultert i et høyst nødvendig, nært, internasjonalt samarbeide om luftfart. Globale spørsmål løses nu i ICAO¹ i Montreal. Der vurderes fortløpende alle aktuelle fagspørsmål, også bemanning. Et mål innen global luftfart er f. eks. like krav til sertifikater for samme form for flygning. Det er stor forskjell på kravene til en spesialutdannet militærflyger,

¹ International Civil Aviation Organization.

en sportsflyger som bare har tenkt å bruke småfly i godvær, og en sivil yrkesflyger som må ventes å kunne yde trygg punktligghet med de største ruteflyene med mange, godt assurerte betalende passasjerer ombord. Det største skille ligger i opplæring og erfaring, ikke minst på fly og hjelpemidler av aktuelle vektclasser og typer, men også i aldersgrenser² og et visst minimum av total flygetid.³ Flere opplysninger kan finnes i konversasjonsleksikon, men er dessverre ikke bestandig like varige. I Luftfartsverket vil man alltid på forespørsel få vite siste nytt.

Sertifikatene er alle tidsbegrenset⁴ og avhengige av både en tilfredsstillende helsetilstand og av at det har vært fløyet et minste antall timer siden sist. De gis og fornyes etter praktiske prøver, men er også basert på tilliten til innholdet i attesterte flygetidsbøker. Disse bøkene er imidlertid enda ikke standardiserte. Norske, tyske og amerikanske ser f. eks. ikke like ut. De er dessuten i hvert sitt språk, men må nødvendigvis stort sett inneholde samme informasjon. Felles for dem alle er at de skal være riktig utfylt og gi tydelige beviser for fast og pålitelig kontroll. Da er de av stor verdi, både for eieren og andre interesserte.

Nyførte militære flygetidsbøker har gullkantet etteretningsverdi for interesserte nabostater. Her finner man utdannelses- og øvelsesmønster, tjenestesteder og flyavdelinger, utsjekk på flytyper, forfremmelser og mange tankevekkende dateringer. De trengs ikke å stjeles, bare lånes litt for kopiering. Sammen med andre åpne kilder er de et godt grunnlag for vurderingen av dagens truslebillede. De kan også brukes av egne historikere som f.eks. vil finne ut hvor sterke vi var en gang i fortiden.

På samme måte kan konkurrerende ruteselskaper ha nytte av et innsyn i arbeidsforholdene hos de andre i markedet. Det finnes mange kilder, men gode flygetidsbøker vil alltid rangere høyt på en etteretningsmessig ønskeliste, også i disse kretser.

Efter et flyhavari er det rutine å studere besetningens flygetidsbøker for å se om en mangel på opptrening og erfaring kan ha vært en faktor av betydning. I bøkene finner man kontrollerte bevis for eierens tidligere luftfartsliv. Foruten progresjon og resultater fra opplæringsperioden kunne man før f.eks. finne henvisninger til tidligere havarier, tid og sted for spesialkurser, særlig krevende flygninger, og mulige hvileperioder som viser fravær fra yrket en tid.

² 18 år for sportsflygeren, 23 år for ruteflygeren.

³ 40 timer for sportsflygeren, 1500 timer for ruteflygeren.

⁴ 24 måneder for sportsflygeren, 6 måneder for yrkesflygeren.

Kumpier Luftfahrzeugbau
G. m. b. H.

1356

Johannisthal b. Berlin

Mitten - Jelen - Holten
*4. Holtenstraud, Holten, Aagaardsstraud og rundt
Jelden*

Flugzeug Nr. _____

Bordbuchzettel

den *15/11* 191*1* *14/11* *14/11* *14/11* *20/11* *20/11*

Führer	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>	<i>Norman</i>
Passagier	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zeit des Aufstieges					<i>16 min</i>	<i>5 1/2 min</i>	<i>6 1/2 min</i>	<i>7 1/2 min</i>	
Flugdauer in Minuten	<i>27 min</i>	<i>50 min</i>	<i>20 min</i>	<i>30 min</i>	<i>30 min</i>	<i>1 time</i>	<i>30 min</i>	<i>1 50 min</i>	
Erreichte Höhe	<i>800-1000</i>	<i>1000</i>	<i>ca. 1000</i>	<i>ca. 700</i>	<i>600</i>	<i>1000</i>	<i>200</i>	<i>2000</i>	<i>2000</i>
Erreicht in welcher Zeit	<i>ca. 10 min</i>								
Benzin und Öl in kg.	<i>45 kilo</i>	<i>50</i>	<i>50 kg</i>	<i>45 kg</i>	<i>50</i>	<i>45 kg</i>			<i>45 kg</i>
Ballast	<i>10</i>	<i>20</i>	<i>20</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>25 & 15</i>			

Bemerkungen:

1. Inoffiziell an del av det opp. 3/ Holten og omegn.
2. Holten rundt Jelden

Rumpler Luftfahrzeugbau
G. m. b. H.

1356

Johannisthal b. Berlin

Flugzeug Nr. _____

Bordbuchzettel

den *12/11* 191*1* *21/11* *22/11* *23/11* *28/11* *30/11* *1/12*

Führer	<i>Th.</i>	<i>Th.</i>	<i>Thomassen</i>	<i>Thomassen</i>	<i>Thomassen</i>	<i>Th.</i>	<i>Th.</i>
Passagier	-	-	-	-	-	-	-
Zeit des Aufstieges	<i>13'5"</i>	<i>27 min</i>	<i>6 1/2 min</i>	<i>6 1/2 min</i>	<i>6 1/2 min</i>	<i>8'30"</i>	<i>12'10"</i>
Flugdauer in Minuten	<i>20 min</i>	<i>45 min</i>	<i>5 min</i>	<i>5 min</i>	<i>50 min</i>	<i>40 min</i>	<i>30 min</i>
Erreichte Höhe	<i>400</i>	<i>1000 m</i>	<i>100-200 m</i>	<i>1350</i>	<i>7200</i>	<i>250</i>	<i>400</i>
Erreicht in welcher Zeit	-	<i>65 kg</i>					
Benzin und Öl in kg.					<i>50 kg</i>	<i>40 kg</i>	<i>90</i>
Ballast	-			<i>Landungsstiel.</i>			

Bemerkungen:

1. Holten og omegn
2. Holten og omegn
3. Holten og omegn
4. Holten og omegn

Fra Flyvejournal for Premierløjtnant Thomas Juel Thomassen.

Mangfoldet

Norske flygere har siden starten i 1912 ført sin flygetid i både utenlandske og hjemmegjorte bøker. I den første tiden var det ganske få utøvere, og de produserte lite flygetid. Siden har aktiviteten fått meget større bredde, men det er fortsatt bare en liten del av det norske folk som er eller har vært flygere. De aller fleste av disse har imidlertid antagelig hatt sin egen flygetidsbok, kanskje flere, utlevert og eid av norske myndigheter. Få slike bøker er idag tilgjengelige i arkivene for nærmere studium. Det finnes trolig mange tusen av dem rundt i hjemmene. De aller eldste er av størst historisk interesse, men har også størst samlerverdi og er vanskeligst å få tak i.

Riksarkivets eldste flygetidsbok er den folioprotokollen med 46 dobbeltsider som kaptein Halfdan Gyth Dehli 20. april 1914 autoriserte som «Flyvejournal for Premierløytnant Thomas Juel Thommessen».⁵ Den ble tatt i bruk 20. august 1914 da brukeren på protokollens første linje registrerte sin egen oppstigning nr. 82. Det ble gjort over 9 rubrikker, alle bestemt og linjert med blekk av ham selv. Antallet rubrikker ble senere øket til både 10 og 11. Journalen er ført frem til 31. juli 1930 og oppstigning nr. 7467. Total flygetid var da 1254 timer og 5 minutter.

Journalen ser ikke ut til å ha vært kontrollert eller attestert av andre enn ham selv. Den ble funnet tidlig i 1990-årene i et riveferdig hus ved Carl-johansvern på Horten. Et kott under en trapp var det siste lokalet i huset som ble tømt. Der fant man, ved siden av journalen, hans eget private tjenestearkiv, med tilsettingsbrev, forfremmelser og liknende. Han var den kjente og populære sjefen for Marinens flygeskole i Horten fra 1918 til 1940. Han hadde i de 16 årene journalen dekker, et stort antall senere kjendiser som ledsagere og elever.

En annen norsk, profesjonelt trykket og innbundet flygetidsbok i lommeformat, 12x17 cm, med 13 rubrikker, er av flygerens familie innlevert etter sersjant og mekaniker i Hærens flyvevesen, Johan Gotfred Levin.⁶ Han fikk i 1918, sammen med 7 andre, bli elev på et 30 dagers flykurs som skulde føre frem til internasjonalt flysertifikat. Bare 2 1/2 side av boken er kommet til nytte. Kommandersersjant Herland var instruktør og skoleflyet var et Maurice Farman apparat fra 1914 med det lokale iden-

⁵ Marinens flyvevesen, Diverse lnr. 19 Flyjournal kapt Tommessen 1914-1930.

⁶ Hærens flygevåpen før 9.4.1940. Personell, utdannelse, bemanning. 330.2 loggbøker for speidere 1918-1940

titetsnummer 45. Etter 27 oppstigninger og 1 time og 15 minutters instruksjon fløy han alene for første gang. Etter enda to treningsturer har han selv notert sig for de tre sertifikatflygningene over plassen. Boken er feilført på flere punkter, men kan ikke ses rettet eller attestert av andre. Flyverpatentet, norsk nummer 94, er datert den 13. november 1918 og er utstedt av formannen for sportskommiteen i Norsk Luftseilads Forening. På den tid var dette ingen mindre enn Våbeninspektøren for Hærens Flyvevesen og Luftforsvar, oberst Gustaf Gruner. Hans eneste holdepunkt for utstedelsen var en skriftlig bekreftelse fra skolen om at de spesifiserte prøvene var tilfredsstillende bestått. Noe krav om minimum flygetid er for eksempel ikke nevnt.

TIME	Aircraft		Place, or lat Place	No. Flies, Parts or Passages	DUTY (Describe Routes and Remarks)	Hours-Seconds		Miles-Feet		TIME min	FEET ft
	Type	No.				hr	sec	mi	ft		
					These Summary Figures						
	Summary for February 1. Helix E										
	Unit: 28 Squadron										
	Date: 3-3-1913										
	Signature: Eric Sandberg										
	W. H. B. ...										
	or G. H. T. ...										
	1 Helix C	50 ft	See William	See Berlin	1st Stage 2 x from the H.E. bank						
					2nd Stage 30 x 28 " incident						
					• Throats 500 x 4 "						
					• Ballist Cord 4 times, 2 Pass						
					• Cowley attached 100 ft from						
					could be seen 300 m						
					base of sound cables						
	3 Helix C	50 ft	See William	See Hamburg	1st Stage 2 x from the H.E. bank						
					2nd Stage 30 x 30 " incident						
					• Throats 510 x 4 "						
					• Ballist Cord 4 times, 2 Pass						
					• Cowley sound cables 100 ft from						
					could be seen 300 m						
					base of sound cables						
	GRAND TOTALS (GROSS)										
	1050 hrs 50 min										
	These Summary Figures										

Fra flygetidsbok, modell Royal Canadian Air Force, ført av Eirik Sandberg. Bombetokt over Berlin 1. mars og Hamburg 3. mars 1913.

Spesielle trykte flygetidsbøker, både sivile og militære, er nu i mange år levert ut gratis til brukerne med krav om føring etter bestemte instruksjoner og forskrifter. Disse forskriftene er nu som regel å finne aller først i bøkene, for lettvin referanse.

Militære flygetidsbøker ble i mellomkrigstiden innlevert og oppbevart ved flygerens avdeling mellom samlingene. Slike samlinger ble gjerne avvirket om sommeren, men kunne også gå som vinterøvelser. Når plikt-tjenesten etter den 4. og siste regulære samlingen var over, ble bøkene beholdt av Forsvaret så de ikke kunne misbrukes eller komme bort. Denne praksisen ble beholdt for våre vernepliktige flygere også en tid

etter 1945, men brukes ikke mer. Fastlønt befal har gjerne fått beholde sine bøker etter oppnådd pensjonsalder. Det samme fikk våre frivillige, ikke fastlønte krigsdeltagere, etter sin dimisjon.

Bøkene etter våre falne flygere og andre besetningsmedlemmer under krigen, rundt 300 mann, er samlet og foreløpig oppbevart på Forsvarsmuseet på Akershus. Der ligger også bøkene etter 117 omkomne etter militære luftfartsulykker siden 1945. Noen hadde flere bøker etter lang tjeneste. Det totale antall er 568, vår hittil største samling av slikt flyhistorisk materiale.

Fra min egen tid med start i 1936 har jeg samlet mig 9 flygetidsbøker, med stort og smått. 3 av dem, 1 liten tysk (10x14 cm, 10 rubrikker), 1 liten svensk kopi av den tyske og 1 norsk (15x20 cm, 14 rubrikker), viser hva jeg har fløyet uten motor, helt til det siste. 2 bøker for norsk sivil motorflygning, modell 1950 (14x19 cm, 21 rubrikker) og modell 1970 (15x21 cm, 21 delvis andre rubrikker), har jeg måttet føre som støtte for sivile motorflysertifikater i 30 aktive år, fra 1945 til 1975.⁷ Ingen av dem er på langt nær fullskrevet. Forandringer i de norske reglene har krevet overgang til nye typer, for å følge med tiden.

De fire øvrige dekker min militære flygetid under og etter siste krig. To er kanadiske. I Toronto fikk vi først utlevert en lett modell (13x20 cm, med 6 rubrikker), antagelig en foreliggende lokal standard for kanadiske sportsflygere. Den passet ikke for formålet i Royal Air Force (RAF) hvor vi ble administrert etter «Kings Regulations». Ved 34. SFTS⁸ i Medicine Hat i Alberta fikk jeg derfor i september 1941 utlevert en RCAF (Royal Canadian Air Force) modell (20x21 cm, 20 rubrikker), som ble helt utskrevet. I 1946 logget jeg så videre i en RAF bok med samme format og rubrikker. 1. august 1956 begynte jeg på min siste flygetidsbok, en norsk kopi av den engelske, men her utvidet til hele 22 rubrikker.

Min bok fra flygeskolen på Kjeller 1939-40 (12x17 cm, med 11 rubrikker) forsvant under avdelingstransport på Østlandet i april 1940. Den inneholdt, så vidt jeg minnes, 110 timer på det elementære skoleflyet De Havilland Tiger Moth, 18 timer på korte og langvingede Fokker feltfly, og 2 timer på jagerflyet Armstrong Withworth Scimitar. Tilsammen 130 timer militær motorflygerutdannelse i løpet av 3/4 skoleår. Med den tapte boken vilde jeg hatt hele 10 i samlingen min. De 2 først nevnte, den

⁷ Oberstløytnant Eirik Sandberg, militært privatarkiv, Riksarkivet. Aksjesjonsnr. 1995/146, Flygetidsbøker 1936-1975.

⁸ Service Flying Training School.

tyske og den svenske, er tynne med myke permer. Alle de øvrige er innbundne med stive permer. Stående i bokhyllen legger de beslag på 10 cm. Vekten av dem er 2 1/4 kilo. Jeg anser mig for å ha vært aktiv flyger i 39 år, men bare i noe over 10 av dem samlet jeg særlig meget flygetid. Min totale flygetid er rundt 3000 timer.

Som praktisk eksempel har jeg brukt min egen samling, den eneste som jeg har full oversikt over. Flygere flest har, som mig, villet beholde de av sine flygetidsbøker som de ikke har fått inndratt. Som dagbøker fra en opplevelserik tid kan de være en god støtte for opparbeidet selvrespekt, helt til livets slutt. De etterlatte har ikke alltid det samme forholdet til materialet som avdøde, men vet ofte ikke hva de skal gjøre med det. Veien til fyrhuset er kort, dersom ikke noen i familien tar midlertidig hånd om det. Slik sjelden dokumentasjon fra en pionertid, som kanskje enda ikke helt er slutt, burde etter min mening søkes samlet inn for oppbevaring i Arkivverket til senere bruk for fremtidige forskere.

Date	Activity	From, to or Place	No. of Hours	No. of Passages	DUTY (Continous Record (see Remarks))	Hours-Seconds-Seconds											
						Min	Sec	Min	Sec	Min	Sec	Min	Sec	Min	Sec	Min	Sec
10	Halifax II	Canada	2.00	1	1st flight	50	00	50	00	50	00	50	00	50	00	50	00
20	"	"	2.00	"	"	51	00	51	00	51	00	51	00	51	00	51	00
21	"	"	2.00	"	"	52	00	52	00	52	00	52	00	52	00	52	00
22	"	"	2.00	"	"	53	00	53	00	53	00	53	00	53	00	53	00
23	"	"	2.00	"	"	54	00	54	00	54	00	54	00	54	00	54	00
24	"	"	2.00	"	"	55	00	55	00	55	00	55	00	55	00	55	00
<p>Summary for Calendar Year 1944 Note: London Aircraft Production Date: 24 February 1944 Signature: [Signature]</p>						<p>Grand Total (21 x 2.00) 7:54 00 00</p>											

Fra flygetidsbok, utgave Royal Canadian Air Force, ført av Eirik Sandberg. 9 prøveflygninger av 6 fabrikknye Halifax II for London Aircraft Production, Watford, UK, 19.-24. februar 1944.

Her må man ikke glemme de mange norske yrkesflygerne som etter opplæring i Luftforsvaret, gikk direkte over til å bli ruteflygere etter avsluttet pliktjeneste. Mange av dem har fløyet sammenhengende i rundt 40 år og fått sig både 20- og 30.000 flygetimer før de som 60-åring mistet sine tunge sertifikater og måtte legge opp. De har antagelig tilsvarende mange

flygetidsbøker. Det er disse flygerne som har gjort den største innsatsen i norsk luftfart til nu. Den dagen boken om de første 100 årene skal skrives, burde man være sikret et representativt antall flygetidsbøker, også fra denne gruppen.

Likheter

Det er bare 5 rubrikker som er felles i de 12 bøkene jeg her har tatt som eksempler. De er navn, dato, flytype, flygetid og merknader.

Navn

Eierens navn står gjerne utenpå permen, på første side inne i boken, eller begge steder. Der kan det også stå fødselsdato, adresse, telefonnummer og annet. Dette er greit inntil permen og de første sidene kanskje fjernes, f.eks. for å skjule eierens identitet. Til Riksarkivet kom det en gang et slikt anonymt eksemplar, men det ble raskt identifisert. Eiereren hadde tidligere en gang vært flyger ved et speiderkurs på Kjeller. Der hadde han fløyet navngitte speiderelever på angitte dager. En sjekk i flygetidsboken til en av disse viste at det var boken til vår helt fra Narviksfronten, løytnant Svein Eggen, som var levert oss i slik kvistet tilstand. Han lå sterkt skadet på sykehus da krigen i Norge var slutt i juni 1940. Noen må ha trodd de kunne beskytte ham ved å svekke bokens innhold som bevismateriale. Nu ligger den i syrefri konvolutt med rettledning på utsiden, i vår egen lille serie med norske militære flygetidsbøker fra før 1940.⁹

Dato

Datoen for en oppstigning er grei så lenge den er angitt i vår egen tidsregning og ikke er nær datolinjen i Stillehavet. Flere flygninger samme dag skal føres i kronologisk rekkefølge. Bare de første bøkene, de fra før 1940, har egne rubrikker for start- og landings-tider. Uten slike er ikke rekkefølge gitt ved en sammenlikning av flere bøker. For militære fly kan flere detaljer, som start og landingstider, finnes i avdelingenes «Ordrebok for flyging» hvor alle turer autoriseres. For sivil flygning finner man det samme i «Reisedagbok for luftfartøy» som er pliktig fast inventar i alle slike fly.

⁹ Hærens flygevåpen før 9.4.1940. Personell, utdanning, bemanning 330.1 Loggbøker for flygetid, flygere 1929-940.

Flytype

Flytyper blir det stadig flere av, alle med egne navn og betegnelser. Utviklingen har vært enorm. Der flygeren tidligere var i direkte kontakt med luftkreftene og bare hadde enkle instrumenter til å hjelpe sig, finner man nu svært ofte trykknapper, data og automatikk. Noen flyfabrikker tar gamle, tradisjonsrike navn til ny bruk på sine siste, mest moderne produkter. I England utkom det i 1910 for første gang en bok som het «Jane's All The Worlds Aircraft». Den ble godt mottatt og er gjentatt med siste nytt i alle år siden, også under de 2 krigene. Der finner man løpende beskrivelser av nye flytyper og deres motorer. En videre kunnskapskilde er de aktive hobbyklubbene for veteranfly som finnes både her og i utlandet. Norsk Aero Klubbs hovedkontor i Oslo er normalt kontaktledd og vil kunne gi nyttige adresser.

Flygetid

Flygetid ble først bare regnet som den tid man var på vingene i luften (Airborne Time), og slik er det fortsatt i sivil seilflygning. I begynnelsen ble de første hoppene etter start med strikk målt i sekunder med stoppeklokke. Til det første sertifikatet krevdes det i gamle dager bare en enkelt rett glideflukt på over 30 sekunder. Dette er nu historie. Idag slepes man som oftest først til værs av et egnet motorfly, med instruktør og i en dyr og høyverdig 2-seter.

I Hærens flygevåpen før 1940, og den første tiden i Kanada, var man nøye med tidtagningen. Ved landingsmerket på flyplassen var det alltid en kommandert tidtaker til å føre flyjournal. Tidene for start og landing ble rundet av til nærmeste minutt. Flygetidsbøkene skulde føres etter denne offisielle journalen, ikke etter egne opptegnelser. Å fuske her var dokumentfalsk. Det ble visitert og kontrollert 2 ganger i måneden. Riksrevisjonen var interessert. Vi fikk i de tider et risikotillegg på kr 8,00, senere kr 10,00 pr. fløyet time. Få andre nasjoner hadde slikt system. Vi har da også senere forlatt det.

På de britiske avdelingene var det ikke slik. Der tok man selv tiden fra man forlot parkeringen med flygning som formål og til parkeringen ved turens slutt, avrundet til nærmeste 5 minutter. Det kalles «Block-to-block time», og kan lett komme i utøvernes favør. Det hender jo at man må vente på tur på baneenden, og det tar tid å komme i luften.

To andre rubrikker som også er blitt borte for godt, er dem for starttid og oppnådd høyde. Begge deler var en gang av stor interesse. I boken til sersjant Levin fra 1918 kan man se at øvelsene foregikk tidlig om morgenen, mens det enda var vindstille på Kjeller. Man ser også at han en gang var i 100 meters høyde. Det er interessante observasjoner fra en fjern tidsepoke.

Rubrikkene for vindobservasjoner er også vekk. Det kunne være så mange som 3 av dem. Nytteverdien var liten. Bare i sjeldne tilfeller hadde de noen fremtidig betydning.

I de britiske flygetidsbøkene er det lagt vekt på å skille ut tiden på forskjellige flytyper, med særlige vekt på en- og fler-motorige fly, og for dag- og natt-flygning. Det er også avsatt sider til «Record of Link Trainer Practices», en side til «Record of Service» og en liknende side for «Aircraft Flown» bakerst i boken. Tilsammen er det her en mengde informasjon, dersom alle rubrikkene er utfylt etter hensikten.

I RAF ble det også praktisert å gi ros og ris på passende steder i flygetidsboken. Det ble kalt «Endorcement», og var i grønt blekk når det var hendt noe som fortjente ros. Rødt blekk ble brukt når noe kritikkverdig skulde påtales. Denne type tilføyelser ble brukt i Luftforsvaret til midt i 50-årene. Siden ble de borte.

I de sivile bøkene har man ikke lenger rubrikker som skiller ut en- og fler-motorig flygning. Ellers er de mer spesifiserte, med særlige rubrikker for «Elev» og «Instruktør» og for antall selvstendige landinger på hjul, ski eller vann, både dag og natt. De har også et par sider avsatt foran i boken for utsjekk på nye flytyper, med datorrubrikker for beståtte tekniske og praktiske prøver. Et par sider er også avsatt for å registrere «Periodisk flygertrening» (PFT). Kontrollantens signatur er begge steder en meget viktig del av dette sikkerhetssystemet.

Andre opplysninger

«Ordrebok for flyging», (Autorisasjonsbok), finnes på alle militære flygeavdelinger og er et viktig element i styringen av virksomheten. Det er en stor protokoll, 31x43 cm, med 64 paginerte dobbeltsider, og med 11 planleggingsrubrikker på venstre side. På høyre side er det hele 24 rubrikker for de endelige tidene og utførte øvelsene. Ved flyavdelingene er det bare sjef og ving-sjefer som kan autorisere flygning og dermed ha et overordnet skriftlig ansvar for flygetjenesten. De må kjenne flyets luftdyktighet, at flygeren både forstår og er slik utdannet at han kan utføre opp-

draget, og at både vær og dagsform er vurdert og funnet i orden. Beregnet flygetid er også stipulert. Begge signerer for sin del, sjefen signerer for beordringen, og flygeren for å ha lest og forstått den. Etter turen fyller flygeren inn alle relevante detaljer, så som tiden for start og landing, skyjennemganger, instrumenttid, våpenbruk og annet. Tid noteres nu som «Block-to-block» og kan umiddelbart verifiseres av kontrolltårnet.

L 5420

DETAIL OF WORK CARRIED OUT
By 332 (N) Squadron **SECRET**

For the Month of April 1945 Page No. 4

Date	Aircraft Type & Number	Crew	Duty	Time		Details of Service on Flight	Remarks
				Up	Down		
14.4.45	P 37 546	1/c. Babin S.	armed-escort	5025	1125	Glacis 1. 1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 502	1/c. Babin S.	"	5025	1125	1. 1. 1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 273	1/c. Babin S.	"	5112	1205	1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 583	1/c. Babin S.	"	5112	1205	1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 799	1/c. Babin S.	"	5112	1205		
"	" 37 293	1/c. Babin S.	"	5112	1205		
"	" 37 181	1/c. Babin S.	"	5200	1300		
"	" 37 161	1/c. Babin S.	"	5200	1300		
14.4.45	" 37 168	1/c. Babin S.	armed-escort	5712	1212	Glacis 1. 1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 283	1/c. Babin S.	"	5712	1212	Glacis 1. 1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 296	1/c. Babin S.	"	5712	1212	1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 207	1/c. Babin S.	"	5712	1212	1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 234	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 288	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 546	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 292	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 164	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 296	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 531	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
"	" 37 168	1/c. Babin S.	"	5720	1212		
14.4.45	" 37 296	1/c. Babin S.	armed-escort	5142	1212	Glacis 1. 1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 296	1/c. Babin S.	"	5142	1212	1st Lt. 2nd Flt., 2. 2nd Flt., 3. 2nd Flt.	
"	" 37 296	1/c. Babin S.	"	5142	1212		

Operasjons Record Book, Form 541, ført ved 332 Norwegian Squadron. April 1945. Etter kopi i Riksarkivet, Oslo. Original i Public Records Office, London.

Alle sivile fly, både store og små, fører egen «Reisedagbok for luftfartøy», i tillegg til vanlige motor- og fartøy-journaler. Den norske er 15x21 cm og har 20 rubrikker for nyttige data. Her er det rubrikker for start- og landings-tider, «Block-to-block». Der noteres det også andre opplysninger, så som ruten mellom start- og landingssted og hva slags passasjerer og last som har vært med på turen.

I RAF under krigen ble avdelingens operative flygning samlet i en «Operations Record Book». Skjemaene som boken ble satt sammen av, het «Form 541». Originalene for alle våre norske skvadroner er arkivert i Public Records Office i Kew i London. Riksarkivet har fått sine egne kopier av disse skjemaene.¹⁰ Der finner man navngitt besetningen på de store flyene, og den offisiell start- og landings-tiden for det enkelte tokt.

Når en jagerskvadron gikk opp til kamp over Kontinentet, ble alle flyene registrert ved kjennetegn og fører. De offisielle tidene kom i egne rubrikker på Form 541. Tiden i flygernes loggbøker måtte så stemme med dette.

De fleste serieproduserte flyene, både sivile og militære, har sitt eget fabrikknummer. Det kan være et flersifret tall, eller en kombinasjon av bokstaver og tall. I de militære kontraktene har man gjerne noen ønsker i denne sektor, for å gjøre det vanskeligere å beregne størrelsen på den enkelte bestilling. Når et fly tidligere ble levert til avdeling beholdt det fabrikknummeret sitt, men fikk i tillegg et lokalt avdelingsmerke på to bokstaver. En 3. bokstav ble eksemplarets eget navn. Det var sjelden så mange fly i en avdeling som bokstaver i alfabetet. Når fly skiftet avdeling beholdt det fortsatt fabrikknummeret, men fikk nye avdelingstegn. Det kunne også, etter behov, få ny 3. bokstav.

Her i Norge praktiseres ikke dette bokstavsystemet lenger. I stedet er det de siste 3 sifferne i fabrikknummeret som, forstørret på skroget, identifiserer det enkelte fly.

I kontrolltårnet på våre flyplasser er det meget radioutstyr og mange telefoner. All trafikk på dette går på magnetbånd og kan ved behov avspilles og vurderes. Innebygget tidsangivelse gjør det mulig å bestemme nøyaktig når en ekspedisjon fant sted. Kort oppbevaringstid krever rask aksjon dersom man her vil bevare noe av historisk interesse.

Oppsummering

Brukte flygetidsbøker er Statens eiendom og kan i fullskrevet tilstand inneholde en mengde tidstypisk informasjon fra norsk luftfart gjennom flere år. Det er synd at så lite er gjort for å samle inn dette interessante materiale og gjøre det tilgjengelig for ettertiden.

Man trenger ikke egentlig alt som finnes fra hver epoke. 2. verdenskrig er allerede godt dekket av flygetidsbøkene etter våre falne kamerater. Et viktig tillegg til det som her allerede finnes, er bøkene til de av våre flygere som ble dekorert med Krigskorset og som kom levende hjem. Denne type dokumentasjon er nasjonale klenodier.

---

¹⁰ Flyvåpenet 1940-45, 331 (Norwegian) Squadron. Lnr. 9 Form 541, 1943-1945; 332 (N) Sq., Lnr. 15 Form 541 (Operatins Record Book) 1943-45.

Tiden før 1940 kan deles inn i 3 epoker. I årene 1912-1919 ble det ikke produsert mange flygere, men vi har navnene på dem alle. Det er tenkelig at enkelte familier fremdeles oppbevarer en nær slektnings gamle flygetidsbok. Om man ikke får dem innlevert for godt, kan innholdet sikres ved å kopiere eller fotografere. Det som idag kan samles fra denne første tiden, blir bare enda mere sjeldent som tiden går.

Årene 1920-1929 og 1930-1940 bør søkes representert på samme måte. Her er det flere flygere å ta av og større muligheter for en passende innsamling.

Efterkrigstiden er meget enklere. Mange av deltagerne lever selv i beste velgående. Her blir det mer av et problem å sikre sig et passende utvalg, uten å glemme noen viktig gruppe.

Skvadronenes «Ordrebok for flygning» bør søkes samlet inn på liknende måte i den tiden som kommer. Alle disse er fra tiden etter 1945. Idag er de enten gått tapt eller er klenodier på sine respektive skvadroner. Sammen gir de en sammenhengende, nøyaktig og levende beskrivelse av den enkelte avdelings operative liv.

Kilder (Riksarkivet)

Flyvåpenet 1940-45.

Hærens flyvevåpen før 9.4.1940. (Ordnet av Eirik Sandberg, red.anm.)

Marinens flyvevåpen 1913-1940.

Tysk kystforsvar i Vestfold som del av Oslofjordområdetets forsvar

Av Odd T. Fjeld

Odd T. Fjeld f. 1930 Kommandørkaptein. Krigsskolen 1956. Sjøforsvarets stabsskole 1972. Forsvarets høgskole (Totalforsvarskurs) 1982. Forskjellige funksjoner som offiser i Kystartilleriet, bl. a. fortssjef ved fortene Rødbergodden, Skrolsvik og Tjeldøy. Tjeneste ved Sjøforsvarets kystartilleriskole, Oscarsborg og Forsvarsmuseet. Saksbehandler i Forsvarsarkivet, Riksarkivet.

Det tyske angrepet

Under invasjonen den 9. april 1940 var den tyske flåtestyrkes hovedmål Oslo. Ombord hadde fartøyene infanteristyrker beregnet til å innta fortene Rauøy og Bolærne samt Marinens hovedstasjon i Horten. Dette var for å sikre adgangen til Oslo for de tyske krigs- og forsyningskip.

Ved passering av bevokningslinjen ved Ferder ble styrken oppdaget og melding gitt av bevokningsfartøyet «POL III». «POL III» ga varselskudd, men ble selv angrepet. Under den tyske beskytning ble sjefen, kaptein Welding Olsen livstruende såret, og døde kort tid etter. Norge fikk derved sin første falne offiser i krigen 1940 og han falt innenfor Vestfold fylkes grenser den 8. april 1940.

Da den tyske styrken passerte indre bevokningslinje, ble den på nytt meldt ved oppskytning av røde Verys lys. Både Rauøy og Bolærne fort åpnet ild, først med varselskudd, men snart kom tett tåke sigende inn

og hindret fortsatt ildgivning mot den inntrengende styrke. Som kjent ble krigsskipene senere stanset av Oscarsborg festning, og de ankom derfor Oslo ca 30 timer etter den tyske plan. Rauøy fort ble invadert ved 6-tiden om morgenen. Etter relativt harde kamper og store tyske tap (opptil 2/3 av styrken er nevnt, samt ett fly nedskutt), fikk fortsjefen ca kl 0800 ordre fra Horten om å overgi fortet. Denne ordre var gitt etter en misforståelse av betingelsene for overgivelsen av marinestasjonen i Horten. Bolærne fort ble forsøkt invadert flere ganger den 9. og 10. april. Hver gang ble angrepene avvist ved ild fra fortets 15 cm batteri. Forsøk på å seile inn med transportskip ble også stanset med ild. Fortet ble kraftig bombet og beskyttet fra luften både 9. og 10. april. På formiddagen 9. april ble fenrik G.A. Kvile ved luftvernavdelingen (3 stk 7,92 mm Colt mitraljører) såret av en bombesplint i kjeven under ett bombeangrep. Beskytning av flyene med mitraljøsene ga liten eller ingen virkning.

Bombeangrepene slet sterkt på besetningens moral og kampvilje, bl.a. hindret bombeangrepene og beskytningen fra flyene å besette det åpne 12 cm batteriet, som det etterhvert hadde møtt betjening til, etter innkalling sendt ut på kvelden den 8. april.

Fortets 15 cm batteri fungerte dårlig. Kanonene tålte ikke skytning over tid med full stridsladning. Skytning med annet enn øvelsesladning hadde man ikke hatt råd til. At kanonenes avfyringsmekanismer ikke tålte stridsladninger over tid, var derfor en svakhet som ikke var kjent. Slaglås og tennpatroner skapte stadig problemer. Våpensmedens rapport anga at slaglåsene var helt ødelagt etter 9 – 11 skudd. Til tross for skifte til reserve slaglåser og våpensmedens reparasjoner av slaglåsene, var situasjonen ca kl 1230 den 10. april at man hadde bare en kanon som fungerte, og denne ville kun holde til noen få skudd, etter våpensmedens utsagn 3-4 skudd. Totalt må 15 cm batteriet ved denne tid ha avgitt ca 60-62 skudd.

Kartskisse, Oslofjorden. (Fra Andreas Hauge: «Kampene i Norge 1940.» Bind II, side 17. Dreyers forlag, Oslo, 1978.)

På bakgrunn av batteriets tilstand tok fortssjefen, major Færden, situasjonen opp med kommandanten på Oslofjord festning og sjefen for Ytre Oslofjord sjøforsvarsavsnitt. Samtalene konkluderte med at på grunn av forholdene måtte fortet gi opp kampen, hensyn tatt også til manglende luftvern og besetningens tilstand etter over ett døgn med mye beskytning og bombing. Før overgivelsen skulle fortet sørge for å gjøre stridsmidlene ubrukelige.

En stund senere, på ettermiddagen den 10. april, beordret fortssjefen at hvitt flagg skulle heises. Under heisingen av det hvite flagget kom et nytt tysk flyangrep, og den soldat som var beordret til å heise flagget, menig Hans Chr. Furuseth, ble drept.

I kveldingen den 10. april kom tyske styrker til fortet og overtok dette. De var meget misfornøyd med at vitale deler var fjernet fra skyts, lyskastere og andre våpen.

En stor samling av transportfartøyer, 10-15 skip, var samlet i området syd for Fuglehuk, i påvente av at innløpet ble sikret. Bolærne forts motstand i over halvannet døgn hindret de tyske etterforsyninger til Oslo i over to døgn, da nevnte transportskip ikke seilte inn før den 11. april. Denne forsinkelse bevirket en meget kritisk situasjon for de tyske operasjoner på Østlandet de første dagene. Beklageligvis kunne våre hærstyrker på Østlandet ikke utnytte situasjonen.

Horten ble tatt tidlig på morgenen den 9. april, etter heftige kamper mellom mineleggeren «OLAV TRYGGVASON» og flere tyske fartøyer. En tysk S-boot ble senket på Indre havn.

Sjefen for 1. Sjøforsvarsdistrikt måtte overgi Marinens Hoved-stasjon i Horten, men overgivelsen omfattet *ikke* stridsledd som var underlagt sjøforsvarsdistriktet.

Måkerø fort, 2 stk 30,5 cm haubitsere, var blitt oppsatt, men personellet var relativt nyinnkalt, og hadde aldri skutt med batteriet. Batteriets avstandsmålere – en orograf – kunne kun benyttes ut til ca 12.200 meter, hovedledet inn fjorden var på større avstand fra Måkerø enn det orografen rakk. Man kunne heller ikke skyte med fremskutt orografstasjon etter at tyskerne hadde tatt Bolærne, hvor denne stasjonen var plassert. Måkerø fort åpnet derfor ikke ild mot de ventende transportskipene. Dette ble etter krigen en stor sak, som verserte i aviser og i undersøkelseskommisjoner, men saken ble avsluttet med at man uttalte at fortssjefen på Måkerø fort og kommandanten på Oslofjord festning ikke var å laste.

Håøya fort var oppsatt, men da det lå i Vestfjorden, kunne det ikke delta i kampene i Oslofjordens hovedinnløp. Torås fort var under bygging, to kanoner var montert, den siste kanonstilling var ikke ferdig. Ingen av kanonene var monteringsskutt.

Okkupasjonen og tysk oppbygging av forsvaret

Generaloberst Nicolaus von Falkenhorst ble vinteren 1940 beordret av Hitler å planlegge et angrep på Norge.

Generalen ledet også angrepet på vårt land. Han ble deretter sjef for de tyske okkupasjonsstyrker i Norge (Wehrmachtbefehlshaber Norwegen) frem til 18. desember 1944.

General von Falkenhorst ble tidlig klar over at det var nødvendig med et sterkt forsvar av innfallsportene til vår lange kyst. Han prioriterte derfor forsvaret av kystsonen høyt. Ganske raskt viste det seg at den tyske Kriegsmarine – som Kystartilleriet sorterte under – ikke hadde kapasitet til den ønskede utbygging av kystforsvaret i Norge.

Den tyske marine hadde overtatt og bemannet de tidligere norske kystfort. I tillegg startet de en storstilt utbygging av forsvarsanlegg ved de viktigste områder på kysten vår, så som i Oslofjorden, ved Kristiansand, i Bergensområdet, i Trondheimsfjorden, i Vestfjorden og Harstad samt på Finnmarkskysten.

Utbyggingen trakk store tekniske og materielle ressurser. Man konsentrerte seg om utbygging av batterier med 12,7 cm, 15 cm, 17 cm, 28 cm, 38 og 40,6 cm kanoner. Disse kanoner var i utgangspunktet konstruert for bruk ombord i fartøyer, men de fikk bygget om affutasjene, slik at kanonene kunne monteres i batterier på land.

Mens Hærens kystartillerioppsetninger – i følge von Falkenhorst – ble bygget ut med «en fot i bakken», og med høy ildberedskap i hele byggeperioden, ble Marinens anlegg bygget av innleiede entreprenører og først overtatt og bemannet etter full ferdigstilling. Marinens anlegg manglet, etter det von Falkenhorst mente, mye hva angikk kamuflasje og utbygging av nærforsvarsstillinger.

Marinens utbygging av batteristillinger var imidlertid ikke tilstrekkelig for å oppfylle de fire hovedoppgaver von Falkenhorst ga kystforsvaret. Disse oppgaver var:

- Beskyttelse av skipsfarten langs kysten.
- Bekjempelse av fiendtlige sjøstridskrefter på stor avstand hvis de nærmet seg kysten.
- Avverge landgangsforsøk.
- Gripe inn mot og medvirke i strid i kystområdet etter en suksessfull fiendtlig landing.

Disse oppgaver var stort sett bakgrunnen for den tyske fordeling av styrker til kystforsvaret samt delvis fordeling av Wehrmachts divisjoner i Norge.

Hitler beordret vinteren 1940/41 OKH (Oberkommando des Heeres) å stille 160 batterier – skyts og personell – til rådighet for forsvaret av kysten her i Norge. Materiellet var erobret feltskyts og personellet var eldre årganger samt de artillerioppsetninger fra tyskernes Westwallstilling som var blitt overflødige etter Frankrikes fall.

Utbyggingen startet for fullt våren 1941. Det sees av dokumentene i FDs oppgjørsarkiv at de tyske beslag startet våren 1941 (mars – mai). Blant annet var det engelskmennenes raid mot Svolvær i mars 1941 som satte fart i den tyske satsing på et sterkt forsvar av kystområdet. Hvordan dette forsvar skulle organiseres, var det ikke full enighet om på tysk side.

Hitlers ordre gikk ut på at Hærens kystartilleri operativt skulle underlegges Marinen. Marinen skulle også bestemme batterienes plassering, samt avgjøre når og hvor ild skulle avgis. Etter en faktisk landgang skulle batterienes operative ledelse tilbakeføres til Hæren, selv om det fortsatt var mål å bekjempe på sjøen.

Det ansvar den tyske hær satt igjen med til daglig var utdanningsansvaret og øvingsvirksomheten foruten de disiplinære forhold. Hærens kystartilleriregimenter ble satt under operativ kontroll av de enkelte marine-staber (Seekommandanten) i området. Regimentsjefen ble innlemmet i den sjømilitære stab.

von Falkenhorst anså utdanning av kystartilleripersonellet meget viktig. En artillerigeneral – generalløytnant Goettke – ble stillet til rådighet for å samordne og lede utdannelsen. Generalen skulle rådføre seg med den tyske marines overkommando i Oslo vedrørende utdanningsspørsmål. Genlt Goettke opprettet etter kort tid en kystartilleriskole i Stavern, hvor offiserer og underoffiserer gjennomgikk kurs i kystartilleridisipliner. Kursene var av flere ukers varighet. Et nærliggende kystbatteri, Rakke, ble

brukt som øvingsbatteri under øksersis og skyteøvelser. I en viss utstrekning ble også Vesterøen (Folehavna) batteri utenfor Sandefjord brukt som øvingsbatteri for kystartilleriskolen.

Den organisasjon som Hitlers direktiv foreskrev, var lite heldig. Det var mange uklarheter i organisasjonen, særlig var kommandoforholdene og fordeling av forsvarsoppgavene uklare. Disse forhold forårsaket mange ergrelser og meningsforskjeller mellom Hæren og Kriegsmarinen. Dette var ikke tilfelle bare i Norge; samme vanskeligheter hadde feltmarskalk von Rundstedt i Frankrike.

Problemet bunnet i første rekke i den store forskjell i Hærens og Kriegsmarinens utdannelse av sine artillerioffiserer, særlig hva angikk spørsmål om ledelse av artilleriet (innsetting og anvendelse).

Åpne eller overdekkede batteristillinger, kamuflering av objektene, dekningsiltak, hinderarbeider, kringvern (forsvar omkretsen rundt) osv, var spørsmål som marinens artillerioffiserer ikke, eller svært dårlig, behersket. De nevnte forhold var ikke aktuelle problemer ombord, og marineoffiserene var derfor ikke utdannet på disse felt. Om disse spørsmål uttalte von Falkenhorst: «Der Heeres-Artl. Off. ist in allen diesen Fragen dem Marine-Artl. Offizier weit überlegen.»

De Heeresküstenartillerie Regimenten (HKAR) som ble stillet til rådighet var inndelt i Heeresküstenartillerie Abteilung d.v.s. bataljoner (HKAA), og Heeresküstenartillerie Batterie (HKB). Organiseringen av avdelingene i hærkystartilleriet var den samme som ved de vanlige feltartilleriavdelingene. I løpet av 1941 var de fleste av de batterier som kom til Norge, satt opp i Tyskland, og deretter overført til Norge.

Kvaliteten på HKB'ene som sjøfontbatteri var dårlig, særlig til å begynne med. Batteriene var satt opp med feltkanoner, ofte av eldre modell, eller av skyts som var erobret fra andre nasjoner under felttogene 1939 – 1942. For å bedre muligheten til å rette kanonen i side, og derved kunne følge et mål med sideforflytning, ble kanonene satt på en dreieskive og festet

til denne med wire og strekkfisker. Ved å bakse lavettsvansen i side, kunne kanonen grovrettes i side. Fininnstillingen fikk man ved kanonens sideretning i lavetten.

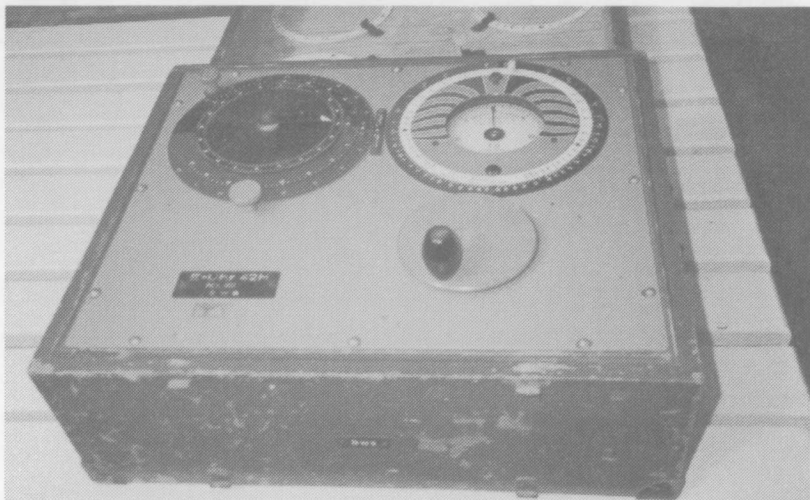

Fransk 10,5 cm feltkanon, modell 1913 på dreieskive. Denne kanonmodell var brukt på Oddane og på Boløerne. (Fra J.E. Fjørtoft: «Tyske kystfort i Norge.» , side 57. Agder Presse A/S. Arendal, 1982.)

I den første tiden var den vanligste måte å bekjempe et sjømål på, å skyte sperreild slik man kjente det fra vanlig landmålskytning. Etter hvert bedret de artilleritekniske forhold seg. Dette var bl.a. et resultat av kystartilleriskolens virke i Stavern, samt at batteriene etter hvert fikk tilført bedre materiell. Det tilførte materiell var 150 og 60 cm lyskastere foruten bedre ildledningsinstrumenter – avstandsmålere, telleverk med korreksjonsanordning på rettekikkertene og Avstandsur 42H. (Avstandsur modell 1942, konstruert for Hærens kystartilleri.)

Avur 42H var et godt instrument. Instrumentet var hånddrevet, ved å følge indikering av den målte avstand hvert 10. sekund fra avstandsmåleren, kunne man lese av korreksjonen for lengdefarten. Denne korreksjon ble satt inn på instrumentets avstandsskive, sammen med de andre

korreksjonene (vind, luft- vekt, kruttemperatur, kanonenes slitasje, terrengvinkel og ildleders korreksjon), før avstanden ble lest ned til kanonene.

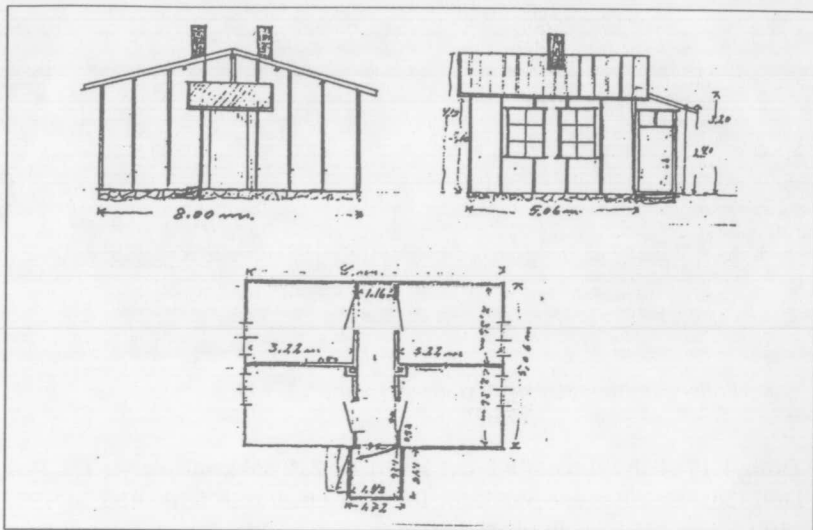
Tysk ildledningsinstrument, Avur 42H. (Foto: Forfatter, 1993.)

Tidlig i 1944 (febr/mars) ble det levert ca 210 sokkelaffutasjer fra Tyskland. Sokkelaffutasjene var laget for 10,5 cm fransk feltkanon M 1913. Affutasjene ble fordelt til de batterier som hadde denne kanontype. I Vestfold var dette de to før nevnte batterier på Oddane ved Nevlunghavn og Bolærne. Vaktbatteriet i Horten, som hadde en mer moderne fransk feltkanon (M 1936) fikk sokkellavett 2-3 måneder senere.

Etter det direktiv som ble utstedt i mai 1941 skulle følgende tekniske retningslinjer følges ved byggearbeidene:

- Kanonstillingene måtte planlegges på steder som kanonene kunne kjøres frem til uten vanskeligheter.
- Kanonene skulle helst ha standplass på steder med samme høyde over havet (skulle ha samme terrengvinkel).
- Kanonene skulle ikke være oppstilt med mindre enn 50 meters avstand, i gjennomsnitt ble normen 70 meter, d.v.s. en batterifront på noe over 200 meter.
- Ammunisjonslagre skulle plasseres nær kanonene. Først skulle ammunisjonen beskyttes mot vær og vind, deretter skulle det bygges bunkre for ammunisjonen.

Forlegningene ble bygget i henhold til eget direktiv. Det skulle spesielt tas hensyn til at vannforsyningen var tilstrekkelig. Som første byggetrinn ble det satt opp lembrakker. Disse krevde lite tomtearbeide, det var tilstrekkelig med å jevne grunnen og støpe pillarer for å sette brakken på. Som eksempel på en slik brakke, sees en målsatt skisse av en lembrakke på ca 40 m². Brakken hadde gjennomgående korridor og 4 rom, samtlige med ovnsoppvarming.

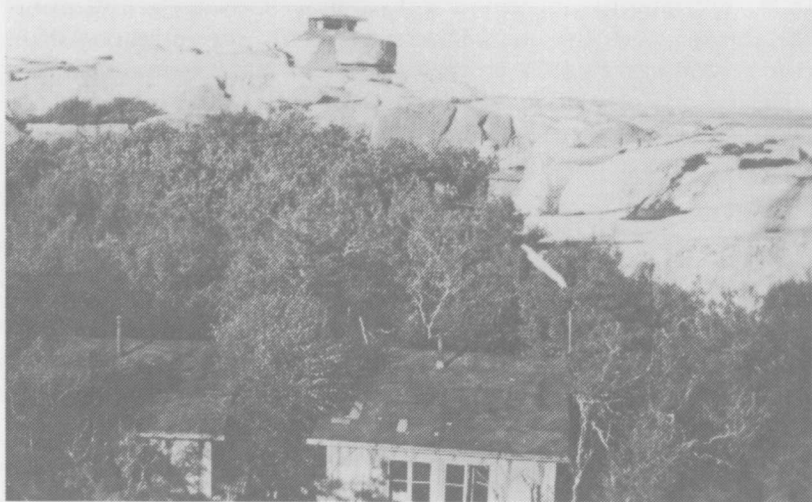

Skisse av tysk lembrakke. (Tegnet av H. Kr. Oddane 1946/47.)

Denne brakketype var av midlertidig karakter. Så snart bunkere var bygget ferdig for besetningen, flyttet man dit, og brakken ble demontert for bruk et annet sted.

De større og/eller mer permanente forlegningsbrakker ble satt på en vanlig grunnmur, eller på en såle av betong, ofte med innredet kjeller under.

To brakker på Folehavna fort ca 1950. I bakgrunnen ses batteriets kommandoplass. (Foto: Øsd,1950.)

Kjøkken- og spisebrakke, som regel kombinert med «Soldatenheim»-funksjoner, ble tegnet og bygget for behovene på det enkelte sted. Et slikt bygg fantes på hvert anlegg.

Kjøkken- og spisebrakke på Malmøya utenfor Larvik. I tillegg til kjøkken og spisesal hadde bygget noen rom for forlegning og kontorer. (Foto: Forfatter, 1993.)

For å øke tempoet i utbyggingen av kystforsvaret i Norge ga Hitler ut et eget direktiv om dette den 14. desember 1941. Etter direktivet skulle Hæren være ansvarlig for utbyggingen, mens Marinen som før skulle bestemme beliggenheten av batteriene. Dette resulterte stort sett i at batteriene ble plassert i åpne stillinger i strandkanten. Dette var von Falkenhorst uenig i, han ville besette selve kystlinjen med svake styrker og ha en sterk reserve noe tilbaketrukket. Et slikt forsvarskonsept ble forbudt av Hitler. Alle stridskrefter skulle være fordelt i selve kystområdet.

«Krangelen» mellom Hæren og Marinen om ledelse og gruppering av styrker i kystsonen varte ved.

Den 23. mars 1942 grep Hitler personlig inn i striden ved å sende ut det senere omstridte «Direktiv 40.» Direktivet var ikke særlig klargjørende. Det laget like mange nye problemer som det løste gamle. Den gamle uenighet mellom Hæren og Marinen angående forsvaret av kystsonen, vedvarte helt til krigens slutt.

Organiseringen av forsvaret av Oslofjordområdet

Den tyske «Kommandierender Admiral Norwegen» og hans stab «Marineoberkommando Norwegen» opprettet sitt stabskvarter i Oslo. Norges kyst ble delt i 5 kommandoer:

- Oslofjordområdet (Østlandet) under «Kommandant der Seeverteidigung Oslofjord» med stabskvarter i Horten.
- Admiral der norw. Südküste, stabskvarter i Kristiansand.
- Admiral der norw. Westküste, stabskvarter i Bergen.
- Admiral der norw. Nordküste, stabskvarter i Trondheim.
- Admiral der norw. Polarküste, stabskvarter i Tromsø.

Etter den tyske inndelingen omfattet Oslofjordområdet kysten fra den norsk/svenske grense til og med Langesundområdet.

Den tyske «Seekommandant» i Horten var ansvarlig for kontroll med farvannet og forsvar av Oslofjordområdet mot angrep ført frem over sjøen. For å løse oppdraget hadde han underlagt seg følgende operative ledd:

- Egen operativ stab i Horten
- «Hafenschutzflottille Oslofjord» (Horten)
- Havnekapteiner i Fredrikstad, Oslo, Horten, Larvik og Brevik

- Marineartilleribataljon (MAA) 501. MAA 501's stab ble flyttet fra Horten til Torød på Nøtterøy i oktober 1940, og flyttet videre til Måkerøy på Tjøme på slutten av krigen
- Radarstasjoner
- Marineetterretningsavdeling Oslo, overført til Horten i juni 1944.

I tillegg var HKAR 980 operativt underlagt «Seekommandant Oslofjord». Regimentsjefen, oberstløytnant Sprockhoff, inngikk i Marinens stab i Horten.

Den operative stab i Horten ledet de underlagte avdelingers virksomhet. Havneforsvarsflotiljen overvåket og kontrollerte skipstrafikken i hele Oslofjordområdet; samme oppdrag hadde de forskjellige havnekapteiner innen den havn han tjenestegjorde ved.

MAA 501, Art.gr. Maakerø under ledelse av Korvettenkapitän Wegener, hadde under seg sju kanonbatterier og ett torpedo-batteri. Av disse lå ett i Østfold (Rauøy) og to batterier + ett torpedobatteri i Akershus (Oscarsborg), de resterende fire lå i Vestfold.

For fjernvarsling på sjøen hadde «Seekommandant Oslofjord» en varslingsradarstasjon underlagt seg, foruten to ildledningsradarer. De to sistnevnte kunne også brukes til fjernvarsling i de perioder stasjonene ikke var opptatt med hovedoppdraget. Varslingsradarstasjonen ble bygget i 1942/43 og var en såkalt «Seetakt» (Seetaktisch) -stasjon. De to ildledningssettene var fordelt med ett sett på hver side av Oslofjorden.

Tysk forkortet betegnelse på radar var FuMO, dette var forkortelse av *FunkMessortungsgerät*. (Tilsvarende: radar er forkortelse for *Radio Detection and Ranging*.)

Den tyske radarutvikling begynte på 1930-tallet. Forskerne var i tvil om hvilken bølgelengde som ga best effekt, og som derfor skulle velges. Skulle cm-båndet eller dm-båndet benyttes? Tyskerne gjorde feil valg, i 1936 droppet de cm-båndet til fordel for dm-båndet. Først i 1943 ble tyskerne klar over sin fatale feil. Dette ble oppdaget etter nedskyting av et britisk bombefly hvor radarsettet fortsatt var så helt at det kunne bli undersøkt.

På den tid var det imidlertid for sent, Hitler hadde allerede høsten 1940 gitt ordre om at all videre utvikling av radar skulle avsluttes, dersom prosjektet ikke kunne ferdigutvikles i løpet av året.

Tyskernes radarsett var således teknisk langt underlegne de alliertes radarsett under hele krigen. Bl.a. var deres ildledningsradar mye dårligere, både i avstandsnøyaktighet og i skilleevne (evnen til å skille mellom flere nærliggende mål).

HKAR 980 hadde opprinnelig et annet regimentsnr da det ble opprettet i Mannheim i Tyskland i april 1941 og umiddelbart ble satt inn i Oslofjordområdet. Regimentet var delt i to bataljoner, HKAA I/980 som rykket inn i sitt bataljonskvarter i Larvik i april/mai 1941, og HKAA II/980 som opprettet sitt bataljonskvarter på Rauøy i Onsøy.

HKAA I/980 hadde opprinnelig seks batterier under seg. Dette ble senere øket til sju. Batteriene var plassert langs kystlinjen, på fastlandet eller på øyer, fra Langesund til Horten.

De enkelte kystforsvarsanlegg i Vestfold

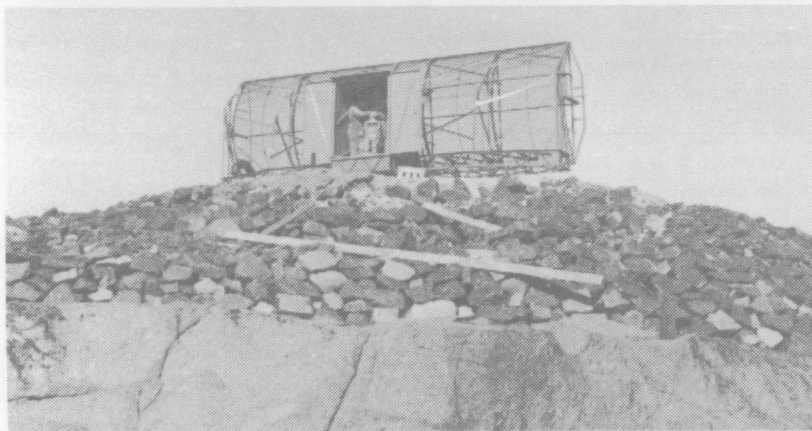
Ved omtale av enkeltanlegg synes det naturlig å begynne med de anlegg som lå direkte under «Seekommandant» i Horten, nemlig varslingsradarstasjonen som ble bygget på Kjønnberget på Hvasser (på eiendommen til gartner Arnt Gjertsen).

Høsten 1942 begynte arbeidet på stasjonen på Hvasser. Foruten radarstasjonen ble det også bygget en lyskasterstilling for 150 cm lyskaster, hørende under Torås fort, på stedet.

Radaren som ble montert i stillingen, var en FuMo 2-Calais, produsert av det tyske firma GEMA.

Antennen til radarsettet besto av en rektangulær ramme med mange dipolantenner. Peilingen ble tatt ved innstilling av antennen mot det største utslag av ekkoet. Peilingsnøyaktigheten var ca 0,5°. Utgangseffekten var litt under 20 KW.

FuMo 214 Würzburg-Riese var opprinnelig produsert av Telefunken for «Luftwaffe», men et større antall ble overtatt av Marinen. Radarantennen, en parabolantenne med diameter ca 7,5 meter, kunne svinges 360°. Foruten antennen, besto radarstasjonen av et hus hvor instrumentene var plassert. Her oppholdt også betjeningen seg når radaren var i drift. Hele radaranlegget sto på en betongsokkel. Komplette veide radarstasjonen ca 15 tonn!

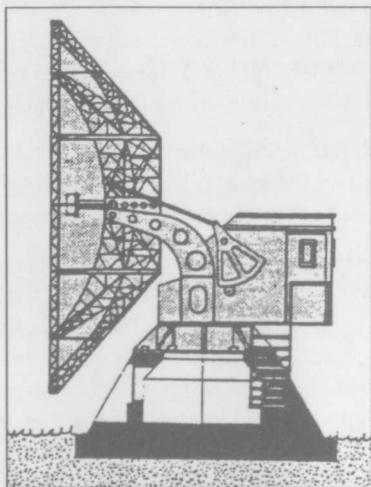

FuMo 2-Calais i stilling på Hvasser. (Foto: ØSD, 1947.)

Av de to kombinerte varslings-/ildledningsradarene, type FuMo 214 Würzburg-Riese, var stasjonen på Rauøy den eldste. Stasjonen på Vardås ble påbegynt i forbindelse med byggingen av Vardåsbatteriet i 1944, og radarstasjonen var knapt ferdig da krigen sluttet.

I varslingsrollen var rekkevidden 80 kilometer, men som ildledningsradar gikk rekkevidden ned til 55 kilometer. På større avstander enn 55 kilometer ble peilingsnøyaktigheten for dårlig. Avstandsnøyaktigheten var +/- 50 meter. Utgangseffekten var 7-11 KW.

Torås fort var under bygging i 1940. Nordmennene var kommet så langt at 2 av de planlagte 3 stk 15 cm Boforskanoner M 1919 var montert i standplassene sine, men de var ikke monteringskutt.

Oppriss av FuMo 214 Würzburg-Riese (Fra A Chazette: «1940-1944. Les Batteries Allemandes de Dunkerque au Crotoy.», side 11. Editions Heimdal, 1990.)

Tyskerne «overtok» prosjektet og bygget batteriet ferdig. Batteriets kommandoplass ble bygget opp fra den høyeste toppen bak kanon nr 4, p.g.a. oppbyggingen ble kommandoplassen et bra seilingsmerke. Den tyske utbygging var ferdig i 1941, men i 1942 ble en 4. kanon overført Torås fra Rauøy. Denne kanonen ble også satt på toppen av en svær betongoppbygging litt vest for de øvrige 3 kanoner. Det var MKB 4/501 som bemannet batteriet.

FuMo 214 Würzburg-Riese på Valdås fort. (Foto: ØSD, 1947.)

13. desember 1942 skjedde det en ulykke på fortet. Da eksploderte fortets lager på ca 700 stridsvognminer. Lagret var i fjell, og hele veggen i lageret ut mot det fri ble sprengt vekk. Hvor mange som ble drept og skadet er ikke kjent.

Området rundt fortet ble beslaglagt og minelagt samt sperret av med piggrådsperringer. Dette gjorde tilgangen til beitemarken umulig for gardbrukerne i nærheten. I 1942 ble lyskasterstasjoner for fortet, en på Kjenneberget på Hvasser, og en på Skåefjell (under Helgerød gård) vest for Verdens ende, bygget ut og sperret av med piggråd.

Tyskerne fikk store problemer med sommerturistene på Tjøme. Ett av årene ble bl.a. campingplassen på Verdens ende stengt. Fortet har vært i bruk av nordmennene etter krigen, men det ble nedlagt for flere år siden.

Måkerø fort ble overtatt av tyskerne og bemannet av MKB 6/501 i 1940. Fortet hadde 2 stk 30,5 cm Bofors haubits M 1916, bygget ferdig i 1938. Tyskerne demonterte batteriet i mars 1941 og sendte skytset til Lødingen i Nordland fylke, hvor de ble satt opp i et nytt batterianlegg på Nes fort. Måkerø ble beholdt som et marinestøttepunkt og tilført skyts av mindre kaliber og bygget ut med minefelt, piggrådshindre og nærforsvarsstillinger. Rundt det tidligere norske fortsområdet beslagla tyskerne et relativt stort område. 8 eiere av hus og/eller jord fikk alt eller deler av sine hus/eiendommer beslaglagt.

Minefeltene ble rensert i juni/juli 1945. Dette kan ikke ha blitt utført grundig nok, en hest gikk på en mine og ble drept i området til et gammelt minefelt i 1947.

Da Bolærne fort ble overgitt i kveldingen den 10. april 1940, var det for det meste infanteristyrker som kom i land. Kort tid senere bemannet MKB 3/501 fortet. Fortet hadde da et 3 kanoners 15 cm batteri og et 4 kanoners 12 cm batteri. De 4 stk gamle 12 cm kanoner ble byttet ut med andre kanoner.

Tyskerne tilførte en fjerde 15 cm kanon, tatt fra Rauøy, i 1942. De fire 12 cm kanonene ble skrapet og erstattet med mer moderne kanoner. På øya ble det bygget flere Mg-bunkere, løpegraver og andre nærforsvarsanlegg foruten piggrådsperringer og minefelt.

15 cm batteriets Kommandoplass. Oppbygget for avstandsmåler ble bygget av tyskerne. I forgrunnen antennen til et radarsett, type Marconi 293, modell 1946/47, men konstruert etter krigtidens teknikk. Se størrelsesforskjellen på de tyske antennekonstruksjoner i forhold til de britiske. (Foto: ØSD, 1949/50.)

På slutten av 1943 ble et HKA-batteri tilført Østre Bolærne, batteriet hadde 4 franske 10,5 cm kanoner M 1913. Batteriet gikk i stilling på nordvestenden av Østre Bolærne. Batteriet kom fra Trolldalen i Bamle, Telemark.

På Mellem-Bolærnes sydøstre skråning mot Kongshavnsund og Østre Bolærne, opprettet tyskerne en krigsfangeleir for russiske krigsfanger. Fangene ble brukt som arbeidere ved den tyske utbyggingen på Bolærne. Leiren besto av 13 mindre brakker. Fangene bodde meget tett, og brakkene var dårlige. Fangene fikk lite mat, hard behandling, og var uten legetilsyn. Resultatet var høy dødelighet. I leiren var det ca 30 fanger som døde av forskjellige årsaker.

På Nøtterøy fikk tyskerne etter hvert flere anlegg i området Roppestad – Bergan.

Rett før krigsutbruddet hadde nordmennene bygget en ny festningskommandoplass på Vetan, den høyeste åsryggen på hele Nøtterøy (ca 100 m o.h.). Kommandoplassen var ferdig utbygget våren 1940, men ikke tatt i bruk. Tyskerne overtok anlegget og bygget det videre ut til sitt formål, bl.a. hadde de en radiostasjon på stedet. Til forsvar mot luftangrep ble det montert 3 stk 20 mm luftvernkanoner. Området ble omgitt av piggråd-sperringer.

På Vardås startet tyskerne i april 1944 utbygging av et 38 cm kystbatteri. Batteriet skulle bestå av 3 kanoner med tilhørende kommandoplass. Batteriet ble bemannet av MKB 6/501. For varsling og ildledning ble det montert en FuMo 214, Wützburg-Riese. Batteriets våpen (kanonrør + vugge) var av fransk produksjon, tatt fra det franske slagskip Jean Bart, mens affutasjen var den vanlige tyske for tungt landoppstilt skyts. Ved krigens slutt var kun en kanon montert ferdig og prøveskutt. Batteriets rekkevidde var 42.000 meter. Dette batteriet, sammem med et tilsvarende batteri på Skagen i Danmark, lappet over hverandre midt i Skagerak.

I tilknytning til batteriet ble det bygget noen brakker og piggrådgerder, foruten luftvernstillinger.

For å få frem det tunge skytset ble det bygget en ny veg med betongdekke fra Skallestad til batteriområdet.

Kartskisse som viser beliggenheten av fangeleiren på Mellem-Bolærne. (Fra FMU's arkivsamling. Eske nr 24. Dokumentet I.F.O.II./6B/44. «Vestfold fylke General Survey.»)

På batterianlegget arbeidet opptil 1.000 personer, både norske arbeidere og russiske krigsfanger fra den nærliggende krigsfangeleir på Bergan.

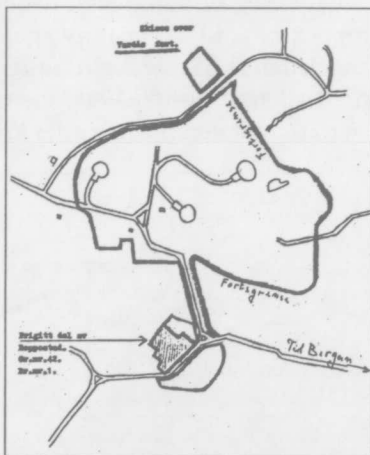
Som opplagssted for ilandtatt materiell i Tønsberg hadde tyskerne beslaglagt Hovdes Autos område på nøtterøiden av Kanalen i Tønsberg. Rett nedenfor Hovdes Auto var det brygge hvor materiellet ble tatt i land.

I 1949 ønsket franskmennene å få tilbake sine kanonrør i bytte med tyske rør av samme kaliber. Dette ønske ble imøtekommet, og utskiftingen begynte i 1949. Da kanonrørene ble fraktet fra Vardås, ble de lagt på bryggen ved Hovdes Auto, i påvente av lastning. Bryggen tålte ikke vekten, og det hele raste ut i Kanalen. Man fikk en vanskelig ekstrajobb med å få kanonrørene opp av sjøen, pusset og levert ombord på det franske lasteskipet.

For komplekset Vetan, Vardås og Bergan hadde tyskerne beslaglagt større områder, bl.a. Nøtterøys pleiehjem på Oserød. Totalt var 26 hus- og/eller grunneiere berørt.

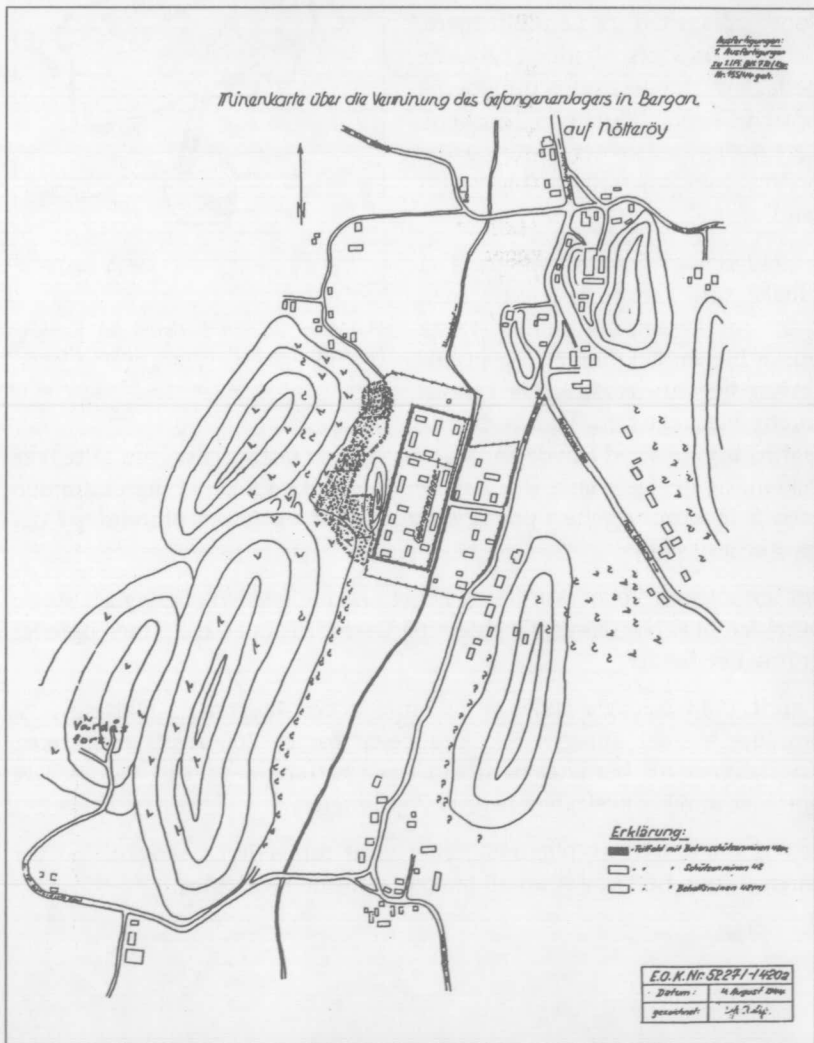
I april 1944 beslagla tyskerne et område ved Bergan på Nøtterøy. På området ble det anlagt en krigsfangeleir for ca 700 russiske offiserer. Krigsfangene ble benyttet til arbeider ved batterianlegget på Vardås. Det området som ble beslaglagt berørte 7 grunneiere.

Leiren var omgitt av piggrådgjerder samt minefelter i skogen vest for leiren. Leiren besto av et antall brakker samt flere vakttårn.

Skisse av 38 cm batteriet på Vardås, Nøtterøy. (Fra FD's oppgjørsarkiv. Eske nr 292.)

I tilknytning til fangeleiren hadde tyskerne også en forlegning for egne tropper, bl.a. til vaktmannskapene i fangeleiren. Det område som selve fangeleiren lå på, ble frigitt høsten 1946. For de øvrige områder ble deler frigitt allerede høsten 1945, mens batteriområdet til 38 cm batteriet ble overtatt av Staten noen år etter krigen.

Kartskisse over området Vardås-Bergan med fangeleiren. (Forminsket skisse fra den tyske mineplan. FO/HST/INGV's arkiv. Eske nr 1724.)

Rett etter tyskernes kapitulasjon 8. mai 1945 begynte rydding av pigg-tråd- og minesperringene rundt de tyske anleggene. Minefeltene ble ryddet av tyske pionersoldater og kontrollert av en norsk/alliert kontrollgruppe. Det har vist seg ved flere anlegg at de tyske minekartene og oppgaver over forbrukt minemateriell ikke kan ha vært riktige, da man senere har hatt ulykker med miner som ikke har blitt fjernet.

Så også ved Bergan, den 29. september 1946 gikk en hest på en ikke fjernet mine i skogen vest for fangeleiren. Hesten ble drept og eieren, gårdbruker Th. Tjomstøl, krevet kr 1.800,- i erstatning.

Batteriene til Hærens kystartilleri i Vestfold hørte under HKAA I/980, Artilleriegruppe Larvik. (Bn I av 980 Art.Reg.) Hvert batteri besto av 100 underoffiserer og menige samt et fåtall offiserer. På slutten av krigen var de fleste batterier underbemannet.

Av bevegning hadde hvert batteri som hovedskyts 4 kanoner fra 12 cm til 8,8 cm, de fleste hadde 10,5 cm kanoner. I tillegg hadde man 2-3 stk 20 mm luftvernkanoner samt 2-4 kanoner som sekundærskyts mot landfronten. Der det kunne være fare for angrep med stridsvogner hadde man 1-2 stk panservernkanoner av kaliber 25 mm eller 47 mm. Forøvrig hadde man vanlige feltkanoner av kaliber 7,5 cm – 7,65 cm.

I tillegg fikk hvert batteri en del tyngre nærforsvarsvåpen, så som 81 mm og 50 mm bombekastere, stasjonære flammekastere og tunge Mg/mitraljøser. Batteriene fikk ikke ekstra personell til de forskjellige våpen. Mannskapene ble derfor opplært på alle våpen batteriet rådde over, og fordelt på disse, avhengig av den taktiske situasjon.

På Langesundstangen i Telemark bemannet HKB 1/980 et 4 kanoners batteri. I tillegg hadde fortet noe skyts til luftvern og mot landfronten. Det beslaglagte område tilhørte daværende Langesund kommune.

På Oddane ved Nevlunghavn lå det vestligste av de tyske kystbatterier i Vestfold. Batteriets oppgave var å forsvare innløpet til Skiensfjorden samt til Larviksområdet. Batteriområdet ble beslaglagt fra april 1941. 5 grunneiere/hus- og hytteeiere ble fratatt sine eiendommer og måtte avstå bruk av sine eiendommer for resten av krigen.

Oddane ble bemannet av HKB 2/980. Det tyske navn på fortet var Nevlunghavn. Fortet ble bygget ut etterhvert, og besto i 1945 av et hovedbatteri med kommandoplass og 4 kanoner i sokkellavett. Av disse var 2 kanoner satt inn i kasematt. I 1943 fikk fortet forsterkning med 2 stk ex-russiske 8,8 cm luftvernkanoner.

I tillegg hadde fortet 2 stk 20 mm Lv.kanoner, 1 stk 25 mm panservern (Pv)kanon, 2 stk 7,5 cm ex-norske feltkanoner, 2 stk lyskastere (LK'er), 1 stk 60 cm LK, 1 stk 81 mm bombekaster (Bk), 1 stk 50 mm Bk og et antall stasjonære flamme-kastere, foruten Mg/mitraljøser (Mitr). Fortet ble beholdt av nordmennene etter krigen, men er nå under nedlegging.

Rakke fort i Brunlanes. Et mindre område på stedet ble leid av Luftvernregimentet som skyteplass for luftvernartilleri allerede i 1934. Tyskerne etablerte et batteri på Rakke i april/mai 1941. De beslagla da et større område, fra eiendommen Grevle alene ca 440 dekar. I tillegg ble et par hytter med tomt beslaglagt. Rakke fort ble bemannet av HKB 3/980. På området ble det anlagt to batterier, ett med engelske 9,4 cm Lv-kanoner og noe senere 4 stk 12 cm belgiske kanoner

M 1931 på feltlavett og dreieskive. Batteriet hadde i tillegg lv-kanoner og kanoner i nærforsvaret, foruten nærforsvarsvåpen og piggråd- og mine-sperringer. Fortets oppgave var å forsvare innløpet til Larvik samt kunne ta under ild mulige landgangssteder i Vestfold innenfor kanonenes rekkevidde.

Tyskerne bygget i alt 14 forlegnings/forpleiningsbrakker på Rakke. Batteriet ble i stor utstrekning brukt som øvelsesbatteri for Kystartilleriskolen på Fredriksvern (Stavern). Etter krigen ble det meste av området frigitt og igjen overtatt av Luftvernartilleriet som skyteplass.

I det gamle ærverdige Fredriksvern opprettet tyskerne «Heeresküsten-Lehr-Batterie Stavern» direkte underlagt staben til HKA 1/980. I januar 1943 ble skolen tilført to 15,5 cm franske felthaubitsere for utdannelseformål, men var ved kapitulasjonen bestykket med 4 engelske 8,38 cm feltkanoner som et rent skolebatteri. På Fredriksvern bygde tyskerne 6 forlegningsbrakker samt et stort «Soldatenheim». Denne «Soldatenheim» ble i 1945 hovedkvarteret for Mil.org. i Larviksområdet.

Malmøya fort i Larviksfjorden, Tjølling. Hele øya er på ca 1330 dekar. Tyskerne rekvirerte hele øya fra 1. juni 1942, men forpakteren ble gitt tillatelse til fortsatt å bli boende i forpakterboligen på øya. Eier av Malmøya er godseier Treschow. Det var HKB 4/980 som bemannet fortet.

Hovedskytset på fortet var 4 stk ex-russiske 8,8 cm luftvernkanoner, brukt som sjømålkanoner. De to 20 mm Lv-kanonene ble satt opp i to tårn, bygget av treverk og så høye at kanonene kom over trekronene. Forøvrig var fortet utstyrt med lyskastere og nærforsvarsvåpen, minefelt og piggrådssperringer. Fortets oppgave var, sammen med batteriet på Rakke, å

forsvare innløpet til Larvik. På fortet bygde tyskerne 11 brakker og et større forpleiningsbygg. Fortet har vært i bruk av nordmennene etter krigen, men er nå under nedleggelse.

Vesterøen fort (Folehavna) anla tyskerne på sydspissen av Vesterøya utenfor Sandefjord. Området ble beslagnag i april 1941 og bestykket med 4 stk 12 cm belgiske kanoner M 1931. Området var eid av A/S Folehavna, et aksjeselskap som var stiftet av skipsrederfamilien Klavenes. Det var HKB 5/980 som bemannet batteriet, og dette forsvarte innløpene til Sandefjord samt vestre innløp til Tønsberg. Foruten hovedskytset ble Vesterøen tilført 2 stk ex-russiske 8,8 cm Lv-kanoner våren 1943. I tillegg hadde fortet de vanlige to 20 mm Lv-kanoner, kanoner i nærforsvaret, Bk'er og flammekastere. Den ene av 20 mm Lv-kanonene, som sto på høyden nord for selve batteriområdet, hadde forsvinningsaffutasje, d.v.s. kanonen sto på en plattform som kunne senkes ned i en vertikal sjakt når den ikke skulle benyttes.

På landsiden, det vil si nordsiden, hadde fortet en kraftig piggrådsperring, ca 5 meter bred. I tilknytning til denne, minefelter som dekket hele fronten og godt utbyggede nærforsvarsstillinger. Før Kystartilleriskolen i Stavern fikk eget skolebatteri, var Vesterøen brukt som skolebatteri sammen med batteriet på Rakke.

På Folehavna bygget tyskerne i alt 19 mindre brakker samt et stort forpleiningsbygg. I tillegg brukte tyskerne de sommerhus som sto på stedet. Fortet ble opprettholdt etter krigen, men er nå nedlagt.

Batteriet Kongshavn, Bolærne. Da tyskerne i november 1943 la ned sitt batteri i Trolldalen, Bamle, ble personellet overført til et nyanlagt 10,5 cm batteri på nordenden av Østre Bolærne. Dette batteri var først klart i juni 1944, og fikk betegnelsen HKB 8/980.

På Bolærne bygget tyskerne i alt (for både HKB 8/980 og MKB 3/501) 16 brakker av forskjellig størrelse. Det store antall brakker ble nødvendig å bygge p.g.a. at mange hus var bombet og ødelagt under kampene 9.-10. april 1940. Batteriet ble nedlagt kort tid etter tyskernes kapitulasjon. Alarmbatteriet Horten hadde 3 stk 10,5 cm franske kanoner.

Batteriet skulle bare bemannes i spesielle tilfeller, og da med personell fra HKAA 1/980, Skytset kom fra det nedlagte batteri i Trolldalen, Bamle. Batteriet ble plassert på sydspissen av Karljohansvern og var klart i mars 1944. Batteriet ble nedlagt med en gang etter kapitulasjonen.

Kildehenvisninger

- 1 Vitneavhør av Generaloberst Nicolaus von Falkenhorst (Bericht und vernehmung des Generalobersten von Falkenhorst), SOK's arkiv, Eske nr 311. Avhøret sidene 27 – 30, 48 – 52 og 88 – 91.
- 2 Jan Egil Fjørtoft: «Tyske kystfort i Norge.», sidene 147 – 150, 80 – 82 og 86.
- 3 W. Lohmann und H.H. Hildebrand: «Die deutsche Kriegsmarine 1939 – 1945. Gliederung. Einsatz. Stellenbesetzung. Erste Lieferung 1956. Verlag H.H. Podzun, Bad Nauheim. Side 100- 10 – 11 og side 120 – 9 – 10.
- 4 FO/HST/INGV's arkiv. Eske nr 1724: Kart m/inntegnede mine- og sperreplaner for krigsfangeleiren på Bergan.
  - Eske nr 1726: Kart m/inntegnede mine- og sperreplaner for fortene Måkerø, Torås, Oddane og Folehavna
  - Eske nr 1739: Kart m/ inntegnede mine- og sperreplaner for MAA. 501, Torås, Måkerø og Bolærne.
- 5 FD's oppgjørsarkiv. Eske nr 20. Fredriksvern (Stavern)
  - Eske nr 89. Rakke. Eske nr 114 – 115. Torås fort m/Hvasser og Skåefjell. Eske nr 120 – 122. Vardås, Hovdes Auto.
  - Eske nr 292 – 293. Vardås, Bergan, Måkerø, Hvasser.
- 6 Arkivmateriale fra Forsvarsmuseet, Eske nr 24. Allierte E- rapporter, Vestfold. Dokument I.F.O.II./6B/44: Bolærne, Torås, Vetan, Bjørgan, Vardås, Nevlunghavn, Rakke, Malmøya, Folehavna og Horten.
- 7 FKA's arkiv. Eske nr 180. Adm Smith-Johannsens rapport, datert Oslo 17. mars 1941 med bilag:
  - Bilag 1: Rapport fra sjef Y.O.S.A., kommandør Tandberg- Hanssen, datert Horten den 22 september 1940, vedlagt:
  - Underbilag 1: Rapport fra Kommandanten på Oslofjord festning, oberstløytnant Notland, datert 7. september 1940, vedlagt: Rapport fra fortssjef Bolærne, major F.W. Færden, datert: februar 1942.
- 8 Generalinspektøren og Sjefen for Kystartilleriets arkiver etter 1945. Eske nr 16. Tyske oversikter og karter over festningsanlegg. «Anhang B «Zu Ziffer C1». Seekommandanten – Bereich Oslofjord:»
- 9 E.A. Steen: «Norges sjøkrig 1940 – 1945.» Bind I. Sjøforsvarets nøytralitetsvern 1939 – 1940. Sidene 144 – 155, Bilag 2.
  - Bind II. Det tyske angrep i Oslofjorden og på Norges sørkyst. Sidene 9 – 17, 23 – 26, 30 – 38, 90 – 99, 145 – 147, 152 – 155.

Svartelister og rosa kort

Av Eli Fure

Eli Fure f. 1952. Cand. philol. 1980, Universitetet i Oslo. Arkivar i Yngre avdeling II, Riksarkivet. Publikasjoner og artikler om historisk-demografiske og andre emner fra 1800-tallet.

Arkivet etter Kontoret for sjømannsformidling (6. kontor) i Arbeidsdirektoratet

«Bjartmar Gjerdes nærmeste rådgiver ga ordren om å brenne arkivene med navn på norske sjøfolk med kommunistiske sympatier. Rune Solberg sier det ikke falt ham inn at arkivene kunne inneholde politisk sprengstoff.»

Dagbladets oppslag den 7. september 1992 gjaldt makulering av de rosa kortene i sjømannskontorenes arkiver. Ble det virkelig makulert arkiver med politisk følsomt innhold? For å svare på dette spørsmålet må vi se nærmere på saksgang, arkiv- og kassasjonsrutiner i arkivet etter Kontoret for sjømannsformidling i Arbeidsdirektoratet.¹ I den forbindelse er det nødvendig med en kort historikk over fremveksten av nektelsessystemet.

Nektelsessystemets opprinnelse og utvikling

Ved provisorisk anordning av 12. desember 1941 ble det innført arbeidsplikt for nordmenn utenfor Norge. Denne anordningen fikk særlig betydning for sjømennene. En nærmere regulering av sjømennenes arbeidsplikter og rettigheter ble gitt ved forskrifter om poolordning for norske sjøfolk.² Poolordningen ble administrert av to hovedpoolstyrer, et i London og et i New York.

¹ Her vil jeg ikke gjøre rede for arkivene etter sjømannskontorene som er avlevert til statsarkivene, men konsentrere meg om arkivet etter Kontoret for sjømannsformidling ved Arbeidsdirektoratet som nå finnes i Riksarkivet. Dette kontoret var det overordnede organ for sjømannskontorene i de sakene det her er tale om.

² Kgl. res av 5. februar 1943, Samling av Prov. anordninger m.v. 1940-1945, Justisdep. t. London, den 25.4.1945.

Poolordningen gav sjømennene både rettigheter og plikter, men en forutsetning var at sjømannen ikke hadde vist seg «uverdig eller uskikket». Hvis så var tilfelle, ble sjømannen ført inn i et «Bad elements» kartotek, og lister med disse navnene ble sendt rundt til de aktuelle forhyringsinstanser.³

Da krigen var slutt, var det om å gjøre å få sjøfolk som hadde seilt ute under hele krigen, hjem så snart som mulig, men samtidig slik at det ikke gikk utover handelsflåten konkurranssevne. Som øverste utøvende myndighet ble etablert et Samordningskontor som igjen ble styrt av en nemnd, Samordningsnemnda.⁴ Samordningskontoret skulle være sentralkontor for all av- og påmønstring i Norge, og det skulle stå i nær kontakt med hovedpoolstyrene i London og New York i forbindelse med spørsmål om hjemsendelse av sjøfolk. Samordningskontoret hadde monopol på arbeidsformidling av underordnet mannskap. Innenfor arbeidsfeltet lå også disiplinærsaker.

Poolordningen ble lagt ned den 28.2 1947, og lov om tiltak for å fremme sysselsetting fra 1. juli 1947 skapte en mer varig administrativ ordning. Samordningskontor og -nemnd ble lagt ned og erstattet av Kontor for sjømannsformidling i Arbeidsdirektoratet under et eget styre, Sjømannsnemnda. Rundt om i landet ble det opprettet lokale sjømannskontor, styrt av lokale tilsynsnemnder. Både i tilsynsnemnder og i sjømannsnemnder var sjømennene, rederne og det offentlige representert.

Sjømannsnemnda skulle arbeide med «saker om registrering, arbeidsformidling og forhyring av sjømenn og andre saker som gjelder sysselsetting av sjømenn eller som ved særlig føresegn blir lagt til nemnda». Sjømannsnemnda skulle også sørge for at handelsflåten ikke fikk uegnede folk. Vi ser altså en tydelig linje – Hovedpoolstyrer – Samordningsnemnd – Sjømannsnemnd. I arkivet etter Kontor for sjømannsformidling finner vi arkivsaker fra alle disse styre og nemnder. Det var også stor kontinuitet i bemanningen, både for kontorer og nemnder.

³ Arkivmateriale om dette finnes bl.a. i Nortraship London Maritime Department General, kat. 1288.2/23, eske nr.149, legg Pool System, Circulars from Control Board, eske 200 med en liste over offiserer som er rapportert for tjenesteforsømmelser (liste nr. 6 fra 1.3.1946, eske 226 med referater fra møter i hovedstyret, samt eskene 310-314 med kartotek kort over Bad elements)

⁴ Provisorisk anordning av 18. mai 1945, samt Kgl. res. av samme dato «Om registrering og hyretilvisning for avløsnings- og rekrutteringsmannskaper til handelsflåten. Handelsdepartementet, 3. sjømannskontor, eske 18, legg C.I.b.3.

Det særskilte apparatet for sjømannsformidling varte til 1.1.1989. Nå formidles arbeidskraft til sjøs på samme måte som til lands, og noe offentlig nektelsessystem finnes ikke lenger. Men hvordan virket dette systemet da det var i funksjon?

Rosa kort

Under og i årene rett etter krigen ble det sendt ut såkalte kontrollister, store lister over alle som av ulike grunner ble nektet forhyring eller formidling. I tiden mellom hver gang en slik liste ble sendt ut, ble det sendt ut kortere meldinger. Meldingene inneholdt navn på sjøfolk som skulle føres opp på listen og grunnen til nektelsen, eventuelt at nektelsen var opphevet. Fra juni 1945 til november 1950 ble det sendt ut åtte lister. De tre første gjaldt lister over sjømenn som hadde vist unasjonalt holdning i okkupasjonstiden.⁵

Det var meningen at de lokale forhyringsinstanser i inn- og utland skulle ajourføre de større listene med meldingene, inntil ny kontrolliste ble sendt ut. Men meldingenes antall var stort, og systemet fungerte ikke som tilsiktet. Kontoret for sjømannsformidling gikk derfor over til å sende ut individuelle meldinger i form av ferdigskrevne rosa kort.⁶ Alle norske statsborgere som stod på den siste trykte kontrollisten med ajourføringer ble skrevet over på rosa seriekort.

Kortene fikk navnet «seriekort» fordi de ble sendt ut i serier i form av trykte, perforerte A4 ark, hver med plass til 8 kort. Se vedlegg 1. Hensikten var at kontorene som drev med forhyring skulle få et kartotek over sjømenn som var nektet forhyring eller som hadde begrenset forhyringstillatelse.

Da Legekontoret for sjømenn i Oslo ble opprettet i 1954, ble det besluttet at Arbeidsdirektoratet også skulle påta seg distribuering av legekontorets kjennelser.⁷ Sjømenn som ble stoppet på grunn av helseomsyn, kom nå med i seriekortsystemet. Etter hvert ble det utbygd legekontorer ved de andre lokale sjømannskontorene. I tillegg fantes enkeltleger som var godkjent som sjømannsleger. Kjennelser fra disse kontorene og legene kom

⁵ Arbeidsdirektoratet, Kontor for sjømannsformidling, eske nr. 245.

⁶ Arbeidsdirektoratet, Rundskriv 6. kontor nr. 35 av 14. september 1953, Berit Holters personlige arkiv.

⁷ Arbeidsdirektoratet, Rundskriv 6. kontor, nr. 41 av 16. februar 1954, Berit Holters personlige arkiv.

også med i seriekortsystemet. I 1954 ble seriekortsystemet også utvidet til å gjelde utlendinger.⁸ Her ble det benyttet gule kort, og forkortelsen S.U. (Serie Utlending).

I tillegg til seriekortene var det også behov for et meldingssystem. Meldingene gjaldt endringer i nektelsene. De ble skrevet ut på et eget ark, med beskjed for hver enkelt melding om hvilket seriekort som skulle ajourføres evt. makuleres.

Hvem fikk rosa kort?

Det er en egen forskningsoppgave å finne systematisk ut av hva som skulle til for at en sjømann ble nektet hyre, og hvordan dette utviklet seg over tid. Med 16 tilsynsnemnder må praksis ha variert, selv om Arbeidsdirektoratet flere ganger sendte ut retningslinjer om hvordan sakene skulle behandles.⁹

De disiplinære forhold refererte seg i hovedsak til alkoholmisbruk og følger av dette, som akterutseiling, skoft, samt bråk ombord. Ulike typer kriminalitet, som vold, tyveri og smugling kvalifiserte selvsagt også til å bli nektet forhyring. Seksuelle forgåelser var nektingsgrunn, homofil praksis var medregnet her. Etterhvert ble også narkotikamisbruk et problem. Hvis en sjømann var nektet forhyring på grunn av noe disiplinært, stod det «nektet» på det rosa kortet.

Sjøfolk kunne også stoppes av helseomsyn. Helseproblemer av fysisk eller psykisk art kunne føre til total stopp eller til begrenset hyretillatelse, f.eks. kun til kystfart. Stopp på grunn av heleproblemer het på seriekortet «udyktig» eller «midlertidig udyktig».

Den tredje grunnen til å havne på rosa kort var at man var deportert fra, eller nektet landlov i U.S.A. Det gjaldt ikke så mange. Da fikk man ikke hyretillatelse til slik fart som kunne tenkes å medføre anløp ved amerikanske havner. Kortene er merket «Dep.» eller «Nektet landlov U.S.A». I Arbeidsdirektoratets rundskriv nr. 42 fra 6.kontor 16. feb. 1954 het det:

«Det sier seg selv at sjømenn som er deportert fra U.S.A, ikke må være medlem av besetningen på skip som kan tenkes å ville anløpe amerikanske havner. Dette vil ved anløp av disse havner påføre skipet utgifter til vakthold (ved

⁸ Arbeidsdirektoratet, Rundskriv 6.ktr, nr. 40, av 16. februar, Berit Holters personlige arkiv.

⁹ Arbeidsdirektoratet, Kontor for sjømannsformidling, eske 285, legg 20.3.1

amerikansk politi), og et ganske betydelig økonomisk ansvar etter den amerikanske immigrasjonslovgivning hvis sjømannen likevel skulle komme i land. Det kan også medføre alvorlige følger for sjømannen selv.»

Rundskrivet var basert på et vedtak i Sjømannsnemnda den 17. des 1952.¹⁰ Deportasjon kunne ha sin bakgrunn i tidligere kriminell adferd, i ulovlig immigrasjon eller forsøk på immigrasjon. Under og etter krigen forsøkte endel sjømenn å rømme og å etablere seg i U.S.A. uten å ha papirene i orden. Også politisk overbevisning kunne føre til at man ikke fikk komme i land i U.S.A. Den som for amerikansk etterretning var kjent som nazist eller kommunist, fikk ikke landlov i U.S.A. Jeg har ikke funnet noe som tyder på at Arbeidsdirektoratet hadde opplysninger om hvem som kunne være kommunister, men det fantes lister over nazister.

I den omtalte artikkel i Dagbladet het det at «Påtegnelsen ikke adgang til USA var det samme som at den hyresøkende sjømann var kommunist». Påstanden er uriktig. Det var én av flere grunner, og det var sannsynligvis den minst vanlige grunnen. I et stikkprøve på ca. 600 rosa kort, fant jeg 7 deporterte og 1 nektet landlov U.S.A. Ikke i noen av tilfellene tydet dokumentasjonen i tilknytning til de rosa kortene på at det her dreide seg om kommunisme.¹¹

Saksgang ved nektelse

Hvis det var en mistanke om eller fastslått at en sjømann hadde forbrutt seg til sjøs, ble det tatt opp forklaring ombord.¹² Referat fra dette «rettsmøtet» ombord kalles journalutdrag. Journalutdragene ble enten sendt direkte til det sjømannskontor som sjømannen hørte til, eller via Arbeidsdirektoratet som sendte saken og dokumentene videre, til det lokale sjømannskontor, eventuelt til Legekantoret for sjømenn i Oslo. Det kunne også forekomme at dokumenter ble sendt via Handelsdepartementet eller Direktoratet for Sjømenn fra 1962. Da skulle Arbeidsdirekto-

¹⁰ Arbeidsdirektoratet, Kontor for sjømannsformidlingen, eske 285, legg 20.3.3.

¹¹ Det foreligger ingen statistikk over antall rosa kort hvor grunnen er at vedkommende er deportert eller nektet landlov i U.S.A. En slik statistikk kan man lage ved å telle opp alle rosa kort. Det er en meget stor oppgave, og den vil heller ikke si noe om *bakgrunnen* for påtegnelsen, om det skyldtes påstått kommunisme eller noe annet. For å nærme seg det spørsmålet må man gå videre til annen dokumentasjon. Det rosa kortet i seg selv sier ikke annet enn at vedkommende var deportert eller nektet landlov.

¹² Sjømannsloven §§ 33 og 63 (17. juli 1953).

ratet få en gjenpart av oversendelsesbrevet pluss dokumentene. Arbeidsdirektoratet opprettet et rapportkort hvor et resymé av sakspapirens innhold ble notert. (Se vedlegg 2)

Sjømannskontorene skulle eventuelt lage innstilling om saken og legge den frem for tilsynsnemnda. Denne innstillingen baserte seg på fartstid, journalutdrag, rapporter fra konsulater, fra politiet – eller andre myndigheter i inn- og utland. I den grad det tidligere var kommet inn rapporter om vedkommende sjømann, men som i seg selv ikke var så graverende at de førte til nektelse, men f.eks. bare til en advarsel, ble de også tatt med og helheten ble vurdert. I Arbeidsdirektoratets forskrifter heter det:

»Nemnda må ha for øye at det er en alvorlig sak å frata en sjømann retten til å tjenestegjøre i sitt yrke, og derfor vise varsomhet og forståelse. Særlig må den være merksam på at førstegangsforseelser og forseelser av mindre alvorlig karakter kan skyldes uforstand eller uaktsomhet.

Det beror på skjønn om en sjømann har vist seg «uskikket som sjømann», eller om han «grovt eller gjentatte ganger har krenket sine tjenesteplikter» i lovens forstand.

Det skal ikke være et subjektivt skjønn. Nemnda skal holde seg til den oppfatning med hensyn til mannskapsforhold som er alminnelig erkjent innen sjøfartskretser, og vurdere det påklagde forhold i samsvar med slik oppfatning.»¹³

I svært graverende tilfeller kunne sjømannskontoret, hvis det hastet, ta en foreløpig avgjørelse om nektelse, men saken skulle bringes inn for den aktuelle tilsynsnemnd så snart som mulig. Fristen var på papiret 8 dager, men i virkeligheten tok det lenger tid. I alvorlige tilfeller kunne også de såkalte disiplinærutvalg i utlandet gjøre foreløpige vedtak om forhyringsnekt.

Syssetningsloven fra 1947 hadde ikke gitt noen hjemmel for opprettelse av disiplinærutvalg utenfor riket, men slike utvalg ble opprettet av praktiske grunner i New York, San Francisco, New Orleans, London, Antwerpen, Rotterdam og Hamburg. Virksomheten ved disiplinærutvalgene ble regulert ved instruks av 10. nov. 1950, og senere endret i flere omganger.¹⁴ Vedtak om forhyringsnekt skulle være foreløpige. I den første tiden skulle de legges fram for Sjømannsnemnda, senere for den tilsynsnemnd der sjømannen hørte hjemme.¹⁵

¹³ AF-håndboka, Behandlingsmåten i disiplinærsaker, 31 15 02, pkt. C 1.6, Berit Holters personlige arkiv.

¹⁴ Arbeidsdirektoratet, eske 285, legg 20.3.2.

¹⁵ Handelsdepartementet, 3.sjømannsktr., eske 102, mappe 8-3-17, se også AF-håndboka, nr 31 15 02, pkt. C 4, 1984, Berit Holters personlige arkiv.

Tilsynsneemnda kunne henlegge saken, dersom den ikke fant grunnlag for å foreta seg noe, eller avvise saken, hvis det heftet alvorlige feil og mangler ved den. Tilsynsneemnda kunne gå inn for en advarsel, hvis saken ikke ble sett på som så graverende, vedta eller stadfeste forhyringsnekt, enten total eller for begrenset fart.

Innstillinger og protokoller

Innstillingene skulle være klare og oversiktlige, slik at det skulle være lett for tilsynsneemndas medlemmer å fatte en avgjørelse og lett for Arbeidsdirektoratet å føre kontroll. Innstillingen hadde et fast oppsett.¹⁶ Hvert medlem i nemnda fikk ett eksemplar av innstillingen, men selve dokumentene i saken skulle bero ved sjømannskontoret.

På hver innstilling var det til slutt satt av plass til tilsynsneemndas vedtak. «Sjømannskontorets innstillinger, nummerert fortløpende for hvert år, med tilføyelser av nemndas vedtak, dissenser og merknader, blir nemndas protokoll.»¹⁷ Originaleksempelret av protokollen ble beholdt ved sjømannskontorene, men en kopi, løse ark for hvert møte, ble sendt inn til Arbeidsdirektoratet, hvor avgjørelsene ble notert og påført rapportkortet til den sjømann det gjaldt.

Både sjømannen og mindretallet i tilsynsneemnda hadde mulighet til å anke nektelsessaker til Sjømannsneemnda. Sjømannen hadde 6 måneder på seg til å anke, mindretallet 8 dager. Skriftlig klage skulle sendes til Arbeidsdirektoratet, sammen med sakens dokumenter.

Sjømannsneemnda kunne forkaste klager, oppheve tilsynsneemndas vedtak eller endre dem. På samme måte som de lokale sjømannskontor lagde innstillinger til tilsynsneemnda, la kontoret for sjømannsformidling ved Arbeidsdirektoratet frem innstilling for Sjømannsneemnda, som fattet vedtaket. Arbeidsdirektoratet var protokollfører.

Vedtakene fra Sjømannsneemnda ble på samme måte som for protokollene fra de lokale sjømannskontor, tilført de aktuelle sjømanns rapportkort. Var resultatet at sjømannen ble nektet, ble kortet plassert i et nektelseskartotek, var det bare tale om en advarsel, ble kortet plassert i et anmerkingskartotek.

¹⁶ AF-håndboka, nr. 31 15 02, pkt. J, 1984, Berit Holters personlige arkiv.

¹⁷ AF-håndboka, nr. 31 15 02 AF-håndboka, pkt. D 2.1, 1984, Berit Holters personlige arkiv.

Saksgang ved deportasjon eller nektet landlov U.S.A.

Rutinene var annerledes når det var tale om deportasjon eller nektet landlov. Dette var ikke brudd på disiplinærbestemmelsene. Det var nøye presisert i rundskriv 42 fra kontoret for sjømannsformidling,

«En innskyter at sjømenn det her gjelder – som på grunn av deportasjon faktisk har begrenset adgang til forhyring -ikke er å anse for å være gitt forhyringsnektelse.»

Hvis det også knyttet seg noe disiplinært til saken, ble det derimot tatt opp i tilsynsnemnda. Arbeidsdirektoratet fikk melding om at folk var nektet landlov via journalutdrag eller via konsulatene. Slike meldinger ble lagt i saksomslag for den enkelte sjømann.

Jeg har gått gjennom alle med etternavn som begynte på A blant dem som fortsatt var nektet forhyring da sjømannsformidlingen ble nedlagt. Det dreide seg om ca. 600 personer, syv var deportert og en var nektet landlov. Seks av disse fant jeg saksmapper til i arkivet, de to resterende fant jeg i protokollene fra de aktuelle tilsynsnemndene. Ikke noen av tilfellene tydet dokumentasjonen på at sjømennene var deportert på grunn av politisk overbevisning.

Opphevelser av vedtak om hyrenekt

En sjømann kunne ta initiativ til å få opphevet et nektelsesvedtak når det var gått minst ett år siden tilsynsnemndas vedtak. Han kunne sende søknad til den tilsynsnemnd der han hørte til og legge ved det han måtte ha av papirer. Den gamle saken skulle ikke prøves på ny, men de nye opplysningene skulle vurderes mot de forhold som hadde ført til nektelsen. Hvis det var kommet inn nye rapporter, skulle de også medtas. Hele saken ville bli tatt opp i et møte i tilsynsnemnda, og resultatet ville komme i møteprotokollen, som igjen ble sendt til Arbeidsdirektoratet og rapportkortet til den sjømann det angikk, ble ajourført. Hvis sjømannen var stoppet av helsegrunner, kunne han henvende seg til Legekontoret for sjømenn i Oslo for å få denne kjennelsen opphevet. Melding om opphevelse ble sirkulert.

Sjømannskontorene skulle også selv ta initiativ til å stryke nektelser. Etter vedtak fra Sjømannsnemnda den 26/2 1969 ble følgende bestemt: Når det var gått 10, eller i spesielle tilfeller 5 år, skulle sjømannskontoret normalt legge saken frem for tilsynsnemnda og tilrå å oppheve forhyrings-

nektelser. Unntaket var hvis man hadde nyere ufordelaktige opplysninger om vedkommende. Forespørsler om det fantes slike opplysninger skulle sendes til Arbeidsdirektoratet på en egen alfabetisk liste.¹⁸ Nektelsen skulle uansett strykes når Arbeidsdirektoratet fikk melding om at sjømannen var død. Normalt skjedde også dette når sjømannen var over 70 år.

Hvis nektelsen ble opphevet etter administrativt initiativ, altså en strykesak, fikk ikke sjømannen egen melding om det. Meldte han seg til tjeneste igjen, måtte han på ny gjennom gå de vanlige seleksjonsprosessen, dvs. den som alle måtte gjennom før de kunne søke hyre første gang. Derimot ble det sendt melding til forhyringsinstansene, slik at de kunne fjerne det rosa/gule kortet fra sine kartotekbokser. Hvis en nektelse ikke ble opphevet, ble det også notert på rapportkortet, men melding ble ikke sirkulert.

Rutinen ved Arbeidsdirektoratet var at direktoratets egne rosa og gule kort skulle ajourføres med de nye meldingene, vedtak eller kjennelser, samt nummeret på meldingen. Hvis det var strykesak, skulle det settes en skråstrek over kortet, og kortet skulle så plasseres i egne kassetter for attørte.

Sanering og makulering av saker

Det foregikk et samarbeid mellom Kontor for sjømannsformidling sentralt og sjømannskontorene lokalt når det gjaldt makulering av saker. Sjømannsnemnda fattet den 20. des. 1961 vedtak om hvordan makulering av dokumenter og kort/mapper skulle foregå i Arbeidsdirektoratet og i dets underliggende kontorer. Administrative hensyn og hensynet til sjømennene lå til grunn for makuleringsforslaget. Her het det videre:

«En går ut fra at de rapporter om tjenesteforøelser, skriv om kassasjoner av helseomsyn, som beror ved 6. kontor eller ved sjømannskontorene, ikke har historisk verdi. Dette bør derfor ikke være til hinder for en eventuell luking. Saken har dog ikke vært drøftet med Riksarkivets folk»¹⁹

Retningslinjene fra Arbeidsdirektoratet gikk ut på at kartotekkort og dokumenter om disiplinærforhold skulle makuleres i følgende tilfeller: Hvis sjømannen var død, eller hvis det var gått 10 år eller mer siden han var rapportert, dvs. hadde fått en advarsel, men ikke blitt nektet, eller

¹⁸ AF-håndboka, 31 15 02, pkt I, 2-3, Berit Holters personlige arkiv.

¹⁹ Sjømannsnemnda, møte nr. 7 i 1961, se også 31 15 02, pkt I 2.1.

hadde fått opphevet en forhyringsnektelse skulle kartotekkort og arkiv-saker makuleres på en betryggende måte, helst brennes. Hvis det kom en ny rapport om en som tidligere var nektet eller rapportert etter at kort, dokumenter og seriekort var makulert, skulle forholdet betraktes som første gangs forseelse.²⁰

Hvordan var det med de deporterte? Så lenge sjømannen ikke hadde ordnet sitt forhold til amerikanske myndigheter, ble han ikke fjernet fra nektelseskartoteket ...²¹

Vedtaket om sanering av sakene i 1961 ble foretatt ca. 6 uker etter at den nye instruksen om kassasjon i statsforvaltningens arkiver var fastsatt.²² Denne instruksen styrket Riksarkivarens kassasjonsmyndighet, men hadde ingen øyeblikkelig effekt, fordi det i Riksarkivet ikke var etablert noen rutiner for kontakt med arkivskaperne.²³ Kassasjonsreglene ble i praksis ikke kjent før lenger ut i 1960-årene. Det er derfor ikke sikkert det hadde hjulpet noe om Riksarkivet var blitt kontaktet i 1961. Derimot kan det settes et spørsmålstegn ved at makuleringsaktiviteten fortsatte også etter 1969. Da hadde Riksarkivaren fastsatt og gjort kjent at forslag til kontinuerlige kassasjoner i fagsaker skulle sendes til Riksarkivaren til godkjenning.²⁴

Men om Riksarkivaren har hatt myndighet, har han ikke hatt kapasitet. I desember 1983 fikk Riksarkivaren en henvendelse fra Statsarkivet i Stavanger.²⁵ Bakgrunnen var at representanter for statsarkivet hadde vært på inspeksjon ved Sjømannskontoret i Stavanger og blitt oppmerksom må makuleringsrutinene der. Statsarkivet fant praksisen betenkelig og ønsket at Riksarkivaren skulle ta opp saken med Arbeidsdirektoratet. Saken ble ikke prioritert tilstrekkelig i Riksarkivet, og det ble aldri godkjent noen kassasjonsregler for kontoret for Sjømannsformidling og for sjømannskontorene. Da virksomheten opphørte og arkivene skulle avleveres til Riksarkivet, respektive statsarkivene, fikk institusjonene brev om at all annen kassasjon enn den som var tillatt i «Instruks for arkivbegrensning og kassasjon i statsforvaltningens arkiver»,²⁶ var ulovlig.

---

²⁰ 31 15 02, pkt I 3.9

²¹ 31 15 02, pkt. B 5.3

²² Kgl. res. 4. nov. 1961

²³ Jørgen H. Marthinsen, «En arkivar kan være bedre enn en arkivlov», upubl. manus 1994, s.6.

²⁴ Felles kassasjonsregler for statsforvaltningen gjeldende fra 1. juli 1969.

²⁵ Brev av 21. des. 1983, J.nr. 4867/83.

²⁶ Brev av 12. jan. 1989, RA saksnr. 88/3205-3.

Arkivmaterialet fra Kontor for sjømannsformidling som nå befinner seg i Riksarkivet, ser ut til å inneholde alt som befant seg i arkivet da kontoret ble nedlagt.

Hva er kassert og bevart i virkeligheten?

Etter Arbeidsdirektoratets egne regler skulle altså opphevede nektelsesaker makuleres når det var gått 5–10 år. Dette gjaldt de lokale sjømannskontor og Arbeidsdirektoratet selv. Men er alt som var vedtatt kassert, virkelig tilintetgjort?²⁷ Kartotekkort og saksdokumenter ble kassert, men Arbeidsdirektoratet fulgte heldigvis ikke helt ut sine egne påbud. Deres egne eksemplarer av de rosa og gule kortene ble ikke kassert. Erfaring tilsa sikkert at det ikke var så heldig å viske ut alle spor, men at det lokalt ikke burde finnes andre kort enn de som var gjeldende.

I motsetning til hva Dagbladet påstod, er ingen skade skjedd ved at lokale eksemplarer av de rosa kortene er makulert. Uansett hvor mye som er makulert ved de lokale sjømannskontor, finnes det et intakt sett av de rosa og gule kortene i Riksarkivet. Kortene er delt i to grupper. Det er boksene med kort for nektelser som ikke var opphevet da Sjømannsformidlingen ble nedlagt, og det er attføringskassetene med seriekort for alle som noensinne har vært nektet, men hvor nektelsen var opphevet.

Mer problematisk enn den «brannordren» som fikk så stort oppslag i Dagbladet, er imidlertid den makuleringen som rutinemessig ble gjennomført etter Sjømannsnemndas vedtak i 1961. Som følge av den er en mengde dokumenter kassert. Men helt uten kilder står vi ikke. Selv om de sakspapirene som ble lagt frem for tilsynsnemndene er borte, har vi protokollene fra disse nemndene. Opplysningene er naturligvis barbert i forhold til saksdokumentene, men det helt essensielle skulle være beskrevet ved innstillingen fra sjømannskontorene, som altså finnes i protokollene fra tilsynsnemndene.²⁸

Hvis saken ble anket, finnes den i to typer protokoller fra møtene i Sjømannsnemnda. Den ene serien er kalt originale protokoller, her finner vi overskriften for hver sak, samt vedtaket.²⁹ Den andre serien gir mer

²⁷ Her vil jeg besvare spørsmålet etter hva som befinner seg i arkivet etter Arbeidsdirektoratet. Å finne ut hva som er kassert eller bevart i arkivene etter de lokale sjømannskontor vil være utenfor denne artikkelens rekkevidde. Men det finnes stoff til dokumentasjon av dette, nemlig de innsendte forslag til sanering fra de lokale sjømannskontor. Arbeidsdirektoratet, Kontor for sjømannsformidling, eskene 187-194.

opplysninger, her ligger også innstillingen fra Arbeidsdirektoratet, samt endel andre papirer, men lite av journalutdrag og lignende dokumenter som har vært grunnlag for innstillingen. Disse skulle returneres til de lokale sjømannskontor.³⁰

Seriekortene gir i seg selv få opplysninger. Selve nektelsesgrunnen, altså disiplinærbrudd, er ikke påført. Videre ble det angitt om man var deportert eller nektet landlov i U.S.A., eller om man var stoppet av helseomsyn. Men har man et seriekort, har man en henvisning til saken i protokollen fra den tilsynsneemd der saken er behandlet, og hvor det vil finnes fyldigere opplysninger. Men hvis det var tale om begrenset hyretillatelse p.g.a. deportasjon eller nektet landlov, uten at det også var noe disiplinært, vil vi ikke finne noe i protokollene fra tilsynsneemdene. Da skal det finnes egne saksomslag for dette. Så lenge deportasjonen stod ved lag og personen var under 70 år, er disse papirene ikke makulert.

Etisk kassasjon eller bevaring

Arkivene har sannsynligvis vært makulert i beste hensikt, dels av plasshensyn, dels av etiske hensyn. Med andre ord et klassisk eksempel på det som har vært kalt «etisk kassasjon».³¹ I beste mening kan man gå inn for at oppgjort er oppgjort. Når en nektelse er opphevet, skal den også fysisk slettes. Bak ønsket om sletting ligger en frykt for at uvedkommende skal få tak i opplysningen, og at den kanskje vil bli brukt mot en igjen.

Mot begrepet «etisk kassasjon» er «etisk bevaring» satt opp. Hvis alle opplysninger er slettet, er det ingen vei for den enkelte eventuelt å få omprøvet et vedtak. Dokumenter kan dessuten avleveres til depotinstitusjoner med fullgod sikkerhet for at opplysninger ikke blir misbrukt. Sletting kan også gjøre forskning i ettertid vanskelig. Men alt skal ikke bevares. Det er

²⁸ Arbeidsdirektoratet, kontor for sjømannsformidling, eskene 80 – 129. Protokollene begynner i 1948 og siste dato varierer fra 1981-1988. Det finnes dessuten en serie med innsendte kopier av protokoller fra Disiplinærutvalgene for sjømenn i eskene 130-137. Det finnes også noe i arkivet etter Handelsdepartementet. 3.sjømannsktr., eskene 35-39.

²⁹ Arbeidsdirektoratet, kontor for sjømannsformidling, eskene 150-154.

³⁰ Denne andre serien finner vi oppsplittet på to forskjellige arkiv, møtene fra begynnelsen i 1947 til 1967 finner vi i arkivet etter Sjømannsneemnda, eskene er unummerert, men merket med hvilke møter de inneholder. Møtene fra 1968 til 1987 finner vi i arkivet etter kontoret for sjømannsformidling i Arbeidsdirektoratet, eskene 137-149. Her finnes også et nyttig register til alle møtene.

³¹ Jørgen H. Marthinsen: *Arkivdanning*, Oslo 1991. s.268

lite trolig at Riksarkivaren ville ha gått inn for å bevare alle saksdokumenter om nektelser. En gjennomtenkt og godkjent kassasjonsplan er viktig for ettertiden, ikke bare for forskningen og for rettssikkerheten til de personer som har vært i kontakt med offentlige organer. Også de ansatte i offentlige institusjoner har krav på rettssikkerhet, personvern og et rettferdig ettermæle.

I dette tilfellet har et resultat av «etisk kassasjon» blitt at det har vært lett-vint å lansere løse påstander om at Arbeidsdirektoratet har gitt kommunister yrkesforbud og brent dokumentasjonen. Mitt arbeid med dette arkivet tyder ikke på at det har foregått noe ulovlig, men uhjemlede kassasjoner risikerer å bli kritisert, hvor mye de enn er gjort av de edleste, eller de mest pragmatiske grunner.

Den grundige saksgangen vitner om en årvåkenhet for at folk ikke skulle bli nektet på sviktende grunnlag. Nektelsessystemet var en del av en offentlig virksomhet og måtte derfor følge lover og regler. En praksis med å nekte nektet hyre for all slags fart på grunn av kommunist sympatier, ville medført en risiko for en serie med rettssaker. Noe slikt kunne ikke en offentlig etat risikere. Jeg har da heller ikke funnet noe som tyder på at det er ført noe slags «kommunistregister» i Arbeidsdirektoratet. Sannsynligvis er det sirkuleringen av meldinger om deportasjoner eller nektet landlov i U.S.A. som er blitt mistolket.

Eksempel på rosa kort. Identifikasjon sladdet

Efternavn
Personnr.

Fornavn
Stilling
Bærum

Legektr Oslo

: Midlertidig
udyktig

Legektr Oslo

Kristiansand S
Midlertidig
udyktig

S nr 27/83

S nr 27/83

Legektr Oslo

: Midlertidig
udyktig

Sjøktr Arendal

Nektes

S nr 27/83

S nr 27/83

Legektr Oslo

Farsund
: Midlertidig
udyktig

Legektr Oslo

Tromsø
: Midlertidig
udyktig

S nr 27/83

S nr 27/83

Legektr Porsgrunn

: Udyktig

Legektr Oslo

Haugesund
Midlertidig
udyktig

S nr 27/83

S nr 27/83

Eksempel på utfyllt rapportkort. Identifikasjon sladdet

Navn	Fødselsnummer	
	Arbeidssteds- / kommunenummer	
Bopel	Fødselsland	
	Stilling	
Distrikt		
Meld. nr.		
527/83 M4283		
Sjøkr	1.7.83:	Nektes forhyring
Legekr	8.7.83:	Midlertidig udyktig
TN	9/9-83:	Hyrenekt 1/7-83 stadfestes
HA-2021	A/S D.F.A. - X 82 - 2 500	
Egel emsley		

Forhør 28/6-83 Påm 21/3-83
 Vedkjente seg å ha satt fwr på 4 mannskepsangene natten
 18/6 - saken etterforsket av 2 mann fra Oslo politikammer
 som kom omb. Avskjed Avm 29/6-83.
 Erklæring av 29/6-83, undertegnet av _____, vedr. at
 han ikke kan kreve ekstra hyre, fri hjemreise m.v.
 Koms 29/6-83 Politibetjentene tar hånd om ham på
 Luren fra _____ til _____ avreise 29/6.
 følgeskriv av 7/7-83 fra Dir f sj til _____ politikammer,
 Krim.avd. Kopi sendt Arendal + Legekr. *Arbeidssteds- og kommunenummer*
 Brev av 13/7-83 fra Dir f sj til Legekr
 avskjediget/arrestert pga illospasettelse. Bilag: Utdrag
 av dekkedagbok dat 18/6-83 - Rapport vedr. branntilfelle
 dat 19/6-83 - Utenrettelig forhør omb 19/6-83 foretatt av
 politiinsp. med visekoms. i _____ som prot.fører -
 Telex fra _____ 19/6-83 vedr. betør m.v. - Brev av
 22/6-83 fra Koms. _____ - Brev av
 _____ Kopi sendt _____ *Arbeidssteds- og kommunenummer*

Plan eller improvisasjon?

Av Nina Hveem Carlsen

Nina Hveem Carlsen f. 1953. Cand. philol. 1986, Universitetet i Oslo. Arkivar i Forsvarsarkivet, Riksarkivet. Artikler om heraldikk og lokalhistorie.

Finmarkskontorets dilemma i gjenreisningsårene

«Å gjøre en brantomt som består av en femtedel av Norge til et beboelig område for 75000 mennesker på kortest mulig tid, krever ikke bare improvisasjonsevne og dynamisk kraft, men også tilpasning og omforming av det administrative apparat i takt med den skrittvisse løsning av gjenreisningsoppgavene.»¹

Oscar Torps ord fra 1946 kan stå som et motto og en innfallsvinkel for denne undersøkelsen av Finmarkskontoret og dets virksomhet i de første årene etter 2. verdenskrig.

Finmarkskontoret eksisterte i ti år, fra juni 1945 til juli 1955, og på disse få årene gjennomgikk kontoret en endringsprosess – nærmest en metamorfose – som må være nokså enestående i norsk forvaltningshistorie. Fra starten i juni -45 ble mandatet til kontorets øverste leder fastlagt til intet mindre enn «å stå for gjenoppbyggingen av Finnmark og Nord-Troms», mens det allerede fra slutten av 40-årene av var et kontor «under avvikling». Visst er det logiske og naturlige forklaringer på dette: Gjenreisningen av nord-områdene var i seg selv en tidsbegrenset oppgave som krevde enorme ressurser i den innledende perioden. Men i større eller mindre grad, ettersom hvor vellykket denne initieringsfasen var, skulle samfunnet så raskt som mulig kunne vende tilbake til mer normale tilstander med organisasjon og styring lagt på et ordinært administrasjonsapparat med dets organer og institusjoner.

Likevel er det vel verdt å se litt nærmere på hvordan denne prosessen forløp, konkret hvilke oppgaver og behov som lå til grunn for opprettelsen av Finmarkskontoret og mer teoretisk hvilke ideologier og visjoner

¹ Stortingsmelding nr. 35 (1945-46), *Om gjenreisningen av de krigsherjede strøk*, s.15

som styrte aktørene bak. Hovedkilden til denne framstillingen er Finnmarkskontorets arkiv. Dette arkivet er svært sammensatt og i utgangspunktet vanskelig tilgjengelig. Arkivet er ordnet og beskrevet i en katalog,² men krever likevel inngående studium før det gir fra seg informasjon til definerte problemstillinger. For å forstå arkivets oppbygging og sammensatte natur, er det nødvendig å kjenne kontorets opprinnelse og utvikling. Finnmarkskontorets arkiv er i seg selv ikke mål for denne undersøkelsen, men det vi kommer fram til her, vil kunne være del av et grunnlag for å finne fram i arkivet.

Vi skal i det følgende gå inn på Finnmarkskontorets indre oppbygging, dets organisering og omorganiseringer. Vi skal prøve å plassere et sant konglomerat av avdelinger og kontorer i en sammenheng, både slik de avspeiler den konkrete virkeligheten i form av uløste oppgaver, og slik de avspeiler den mer ideologiske visjonen for hvordan disse oppgavene best burde løses.

Det sentrale perspektivet vi skal anlegge på problemstillingene, ligger i spenningen mellom improvisasjon og plan. Mye av Finnmarkskontorets historie, dets bakgrunn, oppbygning og utvikling og ikke minst sammenhengen mellom dets administrasjon og samfunnet forøvrig, kan sees i dette perspektivet. Det blir derfor viktig i første omgang å se nærmere på de to begrepene, hva legger vi i dem, hvordan definerer vi dem i denne sammenheng? Men aller først et riss av bakgrunnen for det hele.

Bakgrunnen

Da tyskerne trakk seg tilbake fra nord-områdene høsten 1944, ødela og brente de som kjent alt på sin vei. Så godt som hele Finnmark og store deler av Troms ble lagt i ruiner og størstedelen av befolkningen ble tvangsevakuert. Dette er i korthet bakgrunnen for det enorme gjenreisningsarbeidet som tok til umiddelbart og som skulle beslaglegge store deler av landets politiske og økonomiske krefter i årene like etter krigen.

Planene for gjenreisning av det befrikkede Norge hadde pågått i eksilmiljøene siden 1940. Da meldingene om ødeleggelsene av Nord-Norge nådde London i begynnelsen av november 1944, fikk disse planene

---

² Finnmarkskontorets arkiv i Riksarkivet er på vel 220 hyllemeter. Godt og vel halvparten stammer fra de sju distriktskontorene, mens resten kommer fra ulike kontorer ved hovedkontoret i Harstad. Ordningen av arkivet er så godt som fullført, men katalogen foreligger ennå ikke helt ferdig.

nødvendigvis en helt annen karakter. Ødeleggelsenes omfang var et helt annet enn det man hadde forholdt seg til tidligere, men de enorme problemene og utfordringene man her ble stilt overfor, kunne på den annen side gi hittil uante muligheter i form av planmessig nyreising av et helt samfunn, muligheter til å sette i verk ideer og visjoner som til da for det meste hadde eksistert på teori- og skrivebordsstadiet.

Samtidig begynte man i det befrikkede Øst-Finnmark nokså raskt å etablere en administrasjon med konstituert fylkesmann Peder Holt i spissen. Selv om bortimot 50 000 mennesker var tvangsevakuert fra Finnmark og Troms høsten 1944, var nesten 23 000 mennesker igjen, de fleste i Øst-Finnmark der ødeleggelsene og evakueringen hadde vært dårligst gjennomført av tyskerne. Denne administrasjonen ble lagt til Vadsø, med et nært samarbeid med regjeringen i London og med legasjonen i Stockholm.

Allerede vinteren 1944-45, i planleggings- og forberedelsesfasen når det gjaldt gjenoppbyggingen av Nord-Norge, oppsto en konflikt mellom de visjonære og de jordnære, mellom ideologene i sentraladministrasjonen og de praktiske aktørene i lokalsamfunnet. Hvordan skulle det hele gripes an? Hvilke retningslinjer skulle man ty til for å gjenoppbygge områdene der nord? Hvilke krefter skulle man alliere seg med og hvem skulle få styring med det hele?

Sterke krefter i London ville gripe sjansen til å planlegge og bygge for framtiden: Lønnsomhet og effektivitet var stikkord. Fiskebruk, kaianlegg og foredlingsindustri skulle bygges i så store enheter at det ville bli bærekraftige næringer av det. Bosettingen skulle sentreres rundt gode havner og store anlegg, enkelte tettbygde strøk burde flyttes i forhold til der de lå før. Landsdelen var før krigen preget av fattigdom, boligstandarden var jevnt over dårlig, og utkommet var marginalt for svært mange familier. Nå så man en gylden sjanse til å bøte på mye av dette ved å bygge opp landsdelen så å si fra grunnen. Alt skulle ligge til rette for at ideen om det planlagte og planstyrte samfunn skulle kunne realiseres i landsdelen. På dette tidspunkt falt det ikke mange av politikerne inn at ikke innbyggerne selv ville hilse dette velkommen. Man var faktisk redd for at noen av dem ville foretrekke det lettere, mildere klimaet sørpå, og ikke ønske å flytte tilbake hvis forholdene ikke ble lagt skikkelig til rette for dem.

Det skulle vise seg at planleggerne – myndighetene – fullstendig hadde feilvurdert situasjonen. Tvert imot ville de evakuerte innbyggerne vende tilbake til sine egne boplasser uansett hvor avsides eller karrig det var akkurat der, og de ville gjøre det så raskt som overhodet mulig. Rykter om

regulert gjenreiseing og flytting av bosetning ble ikke tatt nådig opp, og oppfordring fra myndighetene om å vente med å vende tilbake ble totalt neglisjert. Hjemvendelsen til de brente områdene i nord er senere blitt kalt «tidens største sivile ulydighet». Folk reiste nordover, dels på egne farkoster. Strømmen av folk som på forsommeren reiste tilbake til så å si ingenting, bare økte, og myndighetene kunne lite gjøre.³

Viljen til planlegging og styring ovenfra ble krysset av viljen og evnen til selvbestemmelse og improvisasjon nedenfra. Begge parter, begge ideologier og utviklingslinjer måtte forholde seg til hverandre, det var sterke og steile krefter på begge sider. Finnmarkskontoret ble det organet, eller skal vi si den slagmarken, der kampen om gjenreisningens form og utvikling ble utkjempet. I denne artikkelen skal vi gå nærmere inn på denne «kampen», og trekke inn de utenforliggende krefter av ulik karakter som spilte inn. Vi skal også se på de følger dette fikk for Finnmarkskontoret rent praktisk og gjenreisningen av nordområdene mer generelt.

Improvisasjon

Improvisasjons-aspektet er enklest, med improvisasjon mener vi ulike tiltak, gjerne kortsiktige, som er diktert mer eller mindre direkte av øyeblikkets krav, gjerne av uforutsette begivenheter. Det kan også være begivenheter som er forutsett, men som må løses under tidspress med ikke optimale midler, slik situasjonen var i Nord-Norge.

Kravet til improvisasjonstalent ble ofte manet fram i samtiden, som en av de viktigste kvaliteter ved en adekvat administrasjon av gjenreisningen av Nord-Troms og Finnmark. Oppgavens natur fordret «improvisasjons-evne», framholdt man, løsninger måtte stadig «improviseres fram», ble det sagt. På sentralt hold forestilte man seg imidlertid at slik improvisasjon særlig ville være påkrevd i den primære og grunnleggende fasen av gjenreisningen, at improvisasjonstalentets tid var begrenset. Det tilhørte særlig det første året eller så av gjenreisningsfasen. I den tidligste stortingsmeldingen om saken reflekteres dette synet klart. Her står blant annet:

«I 1945 måtte alle krefter konsentreres om den umiddelbare livberging (...) Arbeidsoppgavene ga seg selv – her måtte skaffes brakker, materialer og livsfor-nødenheter så å si for enhver pris. Det lyktes da også å skaffe 1600 brakker den første høst, slik at en katastrofe med omsyn til innkvartering ble unngått. Selv

³ Hauglid, Anders Ole, Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannhøsten 1944 – gjenreisningen etterpå*, Universitetsforlaget 1985: s.125.

de 16000 evakuerte som vendte hjem i 1945 på egen hånd, fikk tak over hodet ved disse tiltak. Samtidig begynte byggingen av ekspedisjonskaier og fiskebruk, lagerhus og det som ellers trengtes for å få den første start i samkvem og arbeidsliv. Det måtte også organiseres midlertidig økonomisk hjelp til familiernes underhold. Alt dette måtte gjøres med et utilstrekkelig og høyst improvisert administrasjonsapparat og under de mest fortvilte transportforhold.»⁴

Myndighetene forestilte seg imidlertid at improvisasjonsfasen som en nødvendig og midlertidig periode så snart som mulig skulle avløses av en permanent periode preget av mer optimale forhold, der planlegging og planstyring kunne råde grunnen.

Plan

Planaspektet er mer komplisert. Med plan mener vi i generell forstand ulike tiltak som bygger på forsett, som gjerne er langsiktige, med gjennomtenkte målsetninger og virkemidler og som ofte involverer optimale midler. Det som gjør planaspektet komplisert, ligger imidlertid ikke på dette generelle plan, men i den måten planbegrepet ble brukt i den offentlige debatt i etterkrigsårene. Som vi siden skal se nærmere, brukte de administrative og politiske myndigheter ordet «plan» i to betydninger, noe som også gjenspeiler to nivåer for den langsiktige gjenreisningspolitikken.

For det første anvendte man ordet plan om enhver planlegging av enkeltprosjekter innen avgrensede sektorer av samfunnslivet, f.eks, om planene for hvordan det skulle skaffes boliger, hvordan bedrifter og produksjonsmidler skulle gjenreises, eller hvordan man skulle erstatte tapte telegrafbygninger og elektrisitetsverk. Alt måtte planlegges når den første improvisasjonsfasen var over. Denne typen planlegging uttrykte et bokstavelig talt jordnært nivå i myndighetenes gjenreisningsambisjoner for Nord-Troms og Finnmark. I denne forstand samlet «planpolitikken» bred politisk støtte i etterkrigsårene.

Men over dette nivået foldet det seg ut en mye større, nesten himmelstormede planambisjon, en ambisjon om å skape det fullkomment planlagte og planstyrte samfunn på ruinene av branntomtene i nord. Planpolitikk i denne mer ambisiøse forstand hadde primært bakgrunn i Det Norske Arbeiderpartis politikk og visjoner for det norske etterkrigs-samfunn. I en slik betydning dekket ordet plan et overgripende prosjekt for å skape en enhetlig og konsistent styring av utformingen til fram-

---

⁴ St.meld. nr. 35, op.cit.: s.14.

tidens norske samfunn. Denne ambisjonen staket ut en viktig politisk kurs for Arbeiderpartiet etter krigen. Klart ble kursen staket ut i selve arketyper for plandokumenter fra partiets side, i skriftet *Framtidens Norge*, som ble forfattet av kretser innen eksil-LO på slutten av krigen og endelig redigert av Håkon Lie. Der ble det slått fast at politikkenes mål var å «erstatte den planløse privatkapitalistiske produksjon med en planøkonomi som tar sikte på å nytte ut alle ressurser for å skape den høyest mulige levestandard.»⁵ Mange av partiets strategier i gjenreisningsspørsmålene mente at forholdene i nord lå spesielt godt til rette for å gjennomføre en planpolitikk i denne forstand. Her kunne man begynne med blanke ark, det ufullkomne førkrigssamfunnet var ødelagt, jevnet med jorden, tilbake sto en branntomt på femteparten av landets areal. Dette var mulighetenes land. Her kunne man virkelig realisere visjonen om det planstyrte samfunn.⁶

Den samme stortingsmeldingen som på papiret vinker farvel til improvisasjonsfasen i gjenreisningsarbeidet, hilser også planleggingen velkommen. Og begge ambisjonsnivåene i planleggingsarbeidet blir behandlet relativt inngående i meldingen. Det skilles mellom to såkalte «retningslinjer» for gjenreisningen av Nord-Troms og Finnmark, og disse linjene knyttes nært til hver sitt planbegrep. Den ene linjen kalles «gjenoppbygging», og gjenoppbyggingslinjen kobles klart til det første og tverrpolitiske planbegrepet vi har nevnt ovenfor. Denne linjen skal primært realiseres på boligpolitikens område:

«Gjenoppbyggingen etter den direkte krigsskade krever først og fremst at det skaffes erstatning for de ca. 12.000 boliger som ble ødelagt med tillegg av forretningsbygg, produksjonsanlegg og bygg for administrative, sosiale og kulturelle formål. Gjenoppbyggingen er forutsatt gjennomført på 4 år. Dette mål vil også kunne nås hvis det ikke inntreffer ekstraordinære vansker med tilgang på materialer og arbeidskraft.»⁷

Det andre ambisjonsnivået, det planpolitiske i egentlig forstand, altså i betydningen av planstyring av hele samfunnet, fikk uttrykk i en parallell retningslinje kalt «nyreising». Nyreisingslinjen dekket ikke bare langt

⁵ *Framtidens Norge e. Retningslinjer for gjenoppbyggingen*. Utgitt av Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon og Norsk Sjømannsforbund. 1.oppl. mai 1944.

⁶ Stenersen, Øivind, «Framtidens Norge» – et ledd i planleggingsvirksomheten innenfor eksil-LO 1942-1945, i *Etterkrigshistorie 4. Planøkonomi Stormaktsdominans Kald krig*, Universitetsforlaget 1973: s.73-96.

⁷ St.meld. nr.35, op.cit.: s.15.

større ambisjoner fra myndighetenes side, men den krevde også administrative forføyninger av en helt annen type, og den var primært en linje på næringspolitikens område:

«Det annet hovedpunkt, nyreisingen av landsdelens næringsliv, er gjenstand for planlegging i de respektive departementer og i fylkesadministrasjonen. Samordningen av disse planer innbyrdes og tilpasningen til landets øvrige økonomiske politikk vil kunne skje under utarbeidelsen av nasjonalbudsjettet. Ledetråden er såvel i fylket som i sentraladministrasjonen at man nå, når først alt er rasert, må se hele landområdet som en helhet og legge en samlet plan som ikke bare innhenter den jevne framgang landsdelen ville ha gjennomgått om den var blitt skånet, men som også rydder vegen for en ennå mer framtid-betonet nasjonaløkonomisk og sosial utvikling. At et slikt planleggingsarbeid, som skal holde for generasjoner framover, ikke kan og ikke må improviseres fram på kort tid, trenger ikke nærmere påvisning.»⁸

I det siste sitatet ble også planleggingens, planleggernes og planpolitik-kens motsetning – spenningens motpol – improvisasjonen, eller improvi-sasjonspolitikken manet fram for å gi planpolitikken ekstra skarp profil i debatten.

Finmarkskontoret opprettes

Finmarkskontoret (Fiko) ble formelt opprettet i juni 1945. I Gjenreisningsdirektoratet ble det opprettet et Finmarksekretariat. Det var som dette sekretariatets lokale representant at Finmarkskontoret ble oppret-tet og organisert som et eget direktorat under ledelse av en konsultativ statsråd. Det skulle ligge i gjenreisningsområdet, nærmere bestemt i Tromsø, men da det viste seg umulig å få tak over hodet der, ble kontoret om høsten flyttet sørover til Harstad. Her ble Finmarkskontoret inn-stallert i brakker som sto igjen etter tyskerne.⁹

Til tross for at det som nevnt helt fra høsten -44 var drevet planlegging og organisering av gjenreisningsarbeidet fra Øst-Finmark, valgte man å la Finmarkskontoret starte med relativt blanke ark. Hans Gabrielsen, tidligere fylkesmann i Finmark, ble utnevnt til konsultativ statsråd i samlingsregjeringen i juni 1945. Hans mandat som leder av Finmarks-kontoret var, som nevnt innledningsvis, å stå for gjenoppbyggingen av Finmark. Først i november -45, i den rene Arbeiderpartiregjeringen, ble Peder Holt, som hadde vært aktiv den første gjenreisningstiden, utnevnt

⁸ Ibid.

⁹ St.meld.nr.96 (1954), *Om boligbyggingen og gjenreisningen av de krigsherjede strøk*: s.9.

til konsultativ statsråd, og Gabrielsen gikk tilbake til fylkesmannsembetet. Holts forretningsområde ble da fastsatt til å være spesielle oppgaver i forbindelse med Forsynings- og gjenreisningsdepartementet.¹⁰

Hele gjenreisningen lå altså under Forsynings- og gjenreisningsdepartementet, der det ble opprettet et eget Bolig- og gjenreisningsdirektorat som skulle være Finnmarkskontorets nærmeste samarbeidskontakt.

Mål og midler – Finnmarkskontorets organisasjon

Finnmarkskontoret hadde en ambivalent målsetning. På den ene siden fikk kontoret et kriseadministrativt preg – et ad hoc-preg – det skulle gjennomføre en primær gjenreisning av de nedbrente distriktene, fungere i påvente av at den regulære, sivile administrasjon igjen kom på fote, nærmest arbeide på oppsigelse. På den annen side skulle kontoret ha en langsiktig strategi for sitt arbeid, det var et instrument i den store sosialdemokratiske styringsvisjonen, visjonen om det planstyrte, rasjonelle framtidssamfunnet. Denne tvetydigheten reflekteres i litteraturen om kontoret. Ulike bidrag til forskningen om Finnmarkskontoret vektlegger hvert sitt aspekt ved målsetningen: Trond M. Dancke aksentuerer kontorets ad-hoc preg når han slår fast at kontoret ble avvirket «etter hver som arbeidsoppgavene ble gjennomført eller kunne overlates til andre.»¹¹ Anders Ole Hauglid legger på den annen side det analytiske tyngdepunktet på Fikos langsiktige, strategiske funksjon; Hauglid understreker at kontoret ikke må betraktes som en «nødsadministrasjon», men derimot et apparat «som ble bygd opp med det for øye å sette en planmessig gjenreisning av hele landsdelen ut i livet.»¹²

I den følgende gjennomgangen av Finnmarkskontorets administrative oppbygning, og endringene av den, skal vi ta utgangspunkt i denne ambivalensen. Vi skal se hvordan ambivalensen mellom taktikk og strategi, mellom det kortsiktige og det langsiktige perspektiv, mellom improvisasjon og plan, ga seg utslag i den konkrete utformingen av

¹⁰ Dancke, Trond M.E., *Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945-1960*. Oslo 1986: s.40. Nordby, Trond (red.), *Storting og regjering 1945-1985. Institusjoner – rekruttering*, Oslo 1985: s.38. St.meld. nr.35, op.cit.: s.16.

¹¹ Dancke, op.cit.: s.86.

¹² Hauglid, Jensen, Westrheim, op.cit.: s.170.

kontoret. Hvordan ble den tvetydige målsetningen søkt realisert på det administrative plan? Endret målsetningen seg underveis? Hvor ble tyngdepunktet lagt? Og skiftet tyngdepunktet over tid?

Bygningsavdelingen

Organiseringen av kontoret fra sommeren 1945 var tydelig preget av et administrasjonsprinsipp som inndelte kontoret etter faglige kriterier. Det ble opprettet i alt fem avdelinger. Tre av disse hadde et klart preg av fagkyndighet. For det første avgrenset man en egen avdeling for bygnings-spørsmål – *Bygningsavdelingen* – som i aller videste forstand fikk ansvar for gjenreisningen av den offentlige og private bygningsmasse i de nedbrente distriktene. Under denne avdelingen sorterte således provisorisk gjenoppbygging i form av brakker, og permanent reising av hus, kaianlegg og industrielle anlegg. Videre fikk Bygningsavdelingen hånd om forsyningen av materialer som trengtes til disse formålene, og for sjø- og landtransporten i tilknytning til denne problematikken. Endelig ble det også lagt under avdelingens ansvar å forvalte tysk materiell som var falt i norske myndigheters hender etter frigjøringen. Hele feltet fordret betydelig fagkunnskap og avdelingen ble gjennom alle år stort sett ledet av ingeniører, som under seg hadde en rekke lokalt plasserte distriktsingeniører. Overingeniør Harald Hofseth var avdelingens første leder.¹³

Landbruksavdelingen og fiskeriavdelingen

Mens Bygningsavdelingen fikk et overordnet ansvar for å gjenreise Nord-Troms og Finnmarks sekundærnæringer og infrastruktur, industri og produksjonsanlegg, kan vi si at ansvaret for primærnæringer ble delt i to naturlige sektorer – jordbruk og fiske – og overlatt hver sin avdeling: *Landbruksavdelingen* på den ene side, *Fiskeriavdelingen* på den annen. Også her sto fagspørsmålene i sentrum. Landbruksavdelingen ble ledet av en landbrukskandidat, som også fikk et overordnet ansvar for kontorets distriktsagronomer. Avdelingen skulle lede, planlegge og kontrollere gjenreisningen av jord- og skogbruket i de nedbrente områdene, videre

¹³ Den følgende redegjørelsen for Finnmarkskontorets avdelinger og kontorer er hentet fra St.meld. nr.35, op.cit.: s.16f og fra *Melding fra Finnmarkskontoret*, nr.1, (16.3.1946). Dette meldingsbladet, som ble utgitt av Finnmarkskontorets informasjonstjeneste, uregelmessig og etter behov, skulle ta inn alle bestemmelser i forbindelse med gjenreisningen og forøvrig være orienterende. Bladet ble distribuert til alle offentlige kontorer som hadde med gjenreisningen å gjøre, samt til alle husstater i Finnmark og Nord-Troms. Siste Melding fra Finnmarkskontoret var nr. 225 (10.3.1952).

sørge for innførsel av husdyr og jordbruksredskaper. I Fikos meldinger ble det understreket at avdelingen hadde et særskilt ansvar for å sørge for en grundig fagveiledning i denne forbindelse; gjenoppbyggingen av en funksjonell primærnæring måtte skje etter fagkyndige prinsipper. Fiskeriavdelingen fikk et lignende saksområde. Avdelingen skulle behandle spørsmål knyttet til fiskebruk og produksjonsanlegg, båter og redskaper. Den hadde videre et nært samarbeid med den statlige fiskeridministrasjonen gjennom det såkalte Plankontoret, som også var plassert i Harstad og som særlig hadde oppgaver knyttet til den tekniske utrustningen av fiskeriflåten. Fiskeriavdelingen ble imidlertid ledet av en jurist.

Administrasjons- og regnskapsavdelingen

Den fjerde avdelingen i Finnmarkskontoret i Harstad ble fra starten betegnet *Administrasjons- og regnskapsavdelingen*. I motsetning til de øvrige, som skulle ha utadrettede, rådgivende, styrende og koordinerende funksjoner innen ulike fagfelter, skulle denne avdelingens ressurser særlig konsentreres om interne oppgaver. Som navnet antyder, var avdelingens ansvarsfelt tydelig todelt. Dels var det rettet mot personalet og dets velferdsbehov, f.eks. når det gjaldt innkvartering – som selvsagt var en ganske komplisert sak i Nord-Troms og Finnmark i 1945. Dels omfattet saksområdet også regnskapsoppgaver for de øvrige avdelingene og for deres engasjementer.

Forsyningsavdelingen

Alle de tre fagavdelingene hadde et visst ansvar for forsyningsspørsmål innen sine ulike ansvarsområder. I tillegg ble det opprettet en egen avdeling med forsyningsspørsmål som saksområde. Men *Forsyningsavdelingen* var i dobbel forstand uavhengig av de andre avdelingene ved kontoret. Ikke bare var den plassert i Tromsø, mens kontoret ellers lå i Harstad, men i tillegg hadde avdelingen ansvar for andre typer av forsyninger enn dem som lå til Harstadavdelingene. Forsyningsavdelingen skulle særskilt ta for seg tilførselen av matvarer og andre nødvendighetsartikler som tekstiler og skotøy, møbler og kjøkkenutstyr. Kort sagt var dens virksomhet ikke rettet mot noen bestemt næringsgren eller yrkesgruppe, men snarere mot husholdningene, mot å skaffe sivilbefolkningen forbruksartikler.

Sideordnede kontorer

Parallelt med de fem avdelingene ble det i tillegg opprettet fire såkalte «sideordnede kontorer» ved Fiko i Harstad sommeren 1945. Tre av disse kontorene var tydelig utskilt etter det samme faglige administrasjons-

prinsipp som preget avdelingsstrukturen. Hvert av disse tre fikk således klart definerte oppgaver som utadrettede, fagkyndige instanser. Det *Juridiske kontor* skulle ganske enkelt ta seg av «juridiske spørsmål», ifølge en melding om virksomheten. *Arkitektkontoret* skulle like selvsagt fungere som «tegnkontor», og dessuten lede arbeidet til de lokalt plasserte distriktsarkitektene. *Reguleringskontoret* hadde endelig «Regulering og tomteplanlegging» som sitt fagfelt, og fungerte dessuten som overordnet instans for lokale reguleringsarkitekter og oppmålere. Ved siden av å være tilknyttet Finnmarkskontoret, sorterte Reguleringskontoret direkte under kontoret for Brente Steders Regulering (B.S.R.), som igjen lå under Bolig- og gjenreisningsdirektoratet i Oslo. Disse tre kontorene ble ledet av fagfolk innen områdene jus, regulering og arkitektur: I spissen for det første sto en jurist, lederne for de to siste var begge arkitekter. Det fjerde sideordnede kontoret – *Revisjonskontoret* – hadde en intern funksjon i organisasjonen, og skulle forestå revisjonen av regnskaper både ved hovedkontoret og i distriktene.

Sekretariatet

Både avdelingene og de sideordnede kontorene lå direkte under Fikos direktør. Mer diffust er forholdet når det gjelder *Sekretariatet*, som var en del av Finnmarkskontoret, men som ifølge vedtektene skulle stå «... til tjeneste for statsråden ved dennes nærvær i Harstad og under fravær, holde kontakten ved like ...» Den konsultative statsråd for gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms hadde også sitt eget sekretariat i Oslo, og derfor kan det virke noe uklart hvilken rolle Harstad-sekretariatet hadde, hvordan det nærmere var plassert administrativt og hvilken relasjon det hadde til direktøren for Fiko. Arkivmateriale fra Sekretariatets virksomhet er heller ikke kjent i form av noe samlet enkeltarkiv. Derfor er det vanskelig å kaste lys over dets virksomhet. Men kanskje kan vi gjette på at Sekretariatet var tiltenkt en rolle som et slags bindeledd mellom sentrale myndigheter, representert ved Forsynings- og gjenreisningsdepartementet, og regionale, representert ved Finnmarkskontoret. Funksjonen som bindeledd harmonerer i alle fall godt med den øvrige virksomhet Sekretariatet var tillagt.

To kontorer var tilknyttet sekretariatet og underlagt dets leder. Begge hadde bindeledds-karakter. For det første: Sosialkontoret, som skulle «Holde kontakt med hjelpe- og velferdsorganisasjonene og overvåke deres arbeid i Nord-Troms og Finnmark.» Ved siden av dette var kontoret tiltenkt en rolle som bindeledd eller formidler av hjelpetjenester i distriktene, kontoret skulle både «Rettlede personer som ønsker å hjelpe»

og rettlede personer «som behøver hjelp.» For det andre ble det opprettet et kontor som skulle være et bindeledd mellom Finnmarkskontoret og allmenheten, Informasjonskontoret. Informasjonskontoret utga et eget meldingsblad¹⁴, og hele dets arbeid var rettet spesielt mot «Samarbeide med pressen», men også mot «opplysningsvirksomhet i sin alminnelighet.»

Fagstyre og planstyre

Ser vi samlet på den tidligste administrasjons-oversikten, er det påfallende hvor sterkt den fagkyndige ekspertisen er representert. Administrasjonen ga stort rom for profesjoner som agronomer, ingeniører og arkitekter. Og i enkelte nøkkelavsnitt innen administrasjonen satt profesjonene helt til topps i organisasjonen, slik tilfellet var i Bygningsavdelingen, Reguleringskontoret og Arkitektkontoret. Gjennom sine nøkkelposisjoner og i kraft av vide fullmakter fra Stortinget hadde profesjonene også stor innflytelse på utformingen av politikken innen sine kompetansefelt. Vi kan si at det faglige skjønnet var retningsgivende for politikk og praktisk arbeid i de nedbrente områdene i Nord-Troms og Finnmark fra høsten 1945 til sommeren 1946.

I denne perioden rådet fagekspertisen grunnen, ikke bare på regional hold i Harstad, men også utover i distriktene. De brannherjede områdene ble inndelt i sju distrikter, og i hvert av distriktene ble det opprettet lokale utløpere av Fiko. Ved hvert enkelt distriktskontor var det et bredt oppbud av fagkyndighet; her var en distriktsingeniør som representerte Bygningsavdelingen og som i tillegg var kontorets leder, videre en distriktsagronom som ivaretok Landbruksavdelingens oppgaver lokalt, en reguleringsarkitekt med ansvar overfor Reguleringskontoret og Brente Steders Regulering, og endelig en distriktsarkitekt som representerte Arkitektkontoret. Under distriktkontorene ble det etablert ett og undertiden to kommunale byggekantor, som var de ytterste forgreininger av Finnmarkskontorets administrasjon. Til dem var det koblet en byggenemnd, som skulle ivareta de folkelige, lokale og – om man vil – de demokratiske interessene i saken. Fagstyret rådet altså både i bredden og i dybden i denne perioden. Folkestyret var representert først på et nivå langt nede i organisasjonen.¹⁵

¹⁴ Se foregående note.

¹⁵ Dancke, op.cit.: s.67ff. St.meld. nr.24 (1959), *Finnmarkskontorets virksomhet*: s.7.

Trond Nordby har påvist hvordan Arbeiderpartiets planideologi nettopp la opp til et fagstyre innenfor rammene av vide fullmakter fra sentralt politisk hold.¹⁶ Mellom fagstyre og planstyre var det en nær sammenheng. Når man fra Regjeringens side ønsket å gjøre Finnmarkskontoret til et planideologisk instrument, var et sterkt ekspertstyre det viktigste svar på denne ambisjonen. Den sterke representasjonen av fagkyndighet kan tolkes som et uttrykk for at den langsiktige, planideologiske målsetningen dominerte utformingen av Fikos administrasjon i denne perioden.

Demokratiet i fare?

Allerede fra høsten 1945 vokste det imidlertid fram en kritikk av ekspertenes dominans innen administrasjonen. Kritikken kom fra tre hold – fra Stortinget, fra krefter i sentraladministrasjonen, og fra lokalbefolkning og lokalpolitikere i Nord-Troms og Finnmark. Det ble hovedsaklig argumentert på to forskjellige måter, to måter som viser slektskap med lignende kritikk som i samme tidsrom ble reist mot ekspertstyre innen andre sektorer av statsadministrasjonen. Trond Nordby har gjennomført en pionér-analyse av dette med utgangspunkt i kritikken av «profesjokratiet» innen norsk helsevesen.¹⁷ Hans begreper er fruktbare og relevante også i vår sammenheng. Nordby påviser at det ble argumentert mot ekspertstyret innen helsevesenet «etter to linjer.» Den ene argumentasjonslinja sprang ut av «en demokratisk tenkemåte», og hevdet at fagstyret vanskelig lot seg forene med flertallsstyret.

Den andre linja «bygde på rettsstatlige forestillinger om en rutinisert forvaltning». Dette var forestillinger om at det eksisterte en departemental tradisjon – hovedsaklig båret oppe av jurister, og uavhengig av politisk regime – som la vekten på en rutinisert saksbehandling, hvor det endelige ansvaret lå hos de politiske myndighetene. Kampen mellom disse to polene, fagstyre på den ene siden, demokrati og rettsstat på den annen, utgjør ifølge Nordby en tolkningsnøkkel for å forstå alle senere konflikter omkring helsevesenets forvaltning i etterkrigstiden.¹⁸ Disse grunntemaene kaster også klart lys over kritikken av Finnmarkskontoret fra våren og sommeren 1946. Demokrati-linja lå klart bak Stortingets og lokal-

¹⁶ Nordby, Trond, Statsutviklingen under Arbeiderpartiet, i Nordby (red.), *Arbeiderpartiet og planstyret*, Universitetsforlaget 1993: s.13-30.

¹⁷ Nordby, Trond, Profesjokratiets periode innen norsk helsevesen – institusjoner, politikk og konfliktemner, i *Historisk tidsskrift*, 1987-3: s.301-323.

¹⁸ Ibid.: s.302. Se også Nordby, Trond, Legeprofesjonen og sosialdemokratiets planpolitikk i *Fagstyre og Sosialdemokratisk politikk*, LOS 1990: s.48.

politikernes kritikk av kontoret. I flere debatter på Stortinget etterlyste opposisjonspolitikere større demokratisk og særlig lokaldemokratisk innflytelse over Fikos disposisjoner. Rettsstat-linja ble særlig forfektet av representanter for byråkratiet, både av representanter for det tradisjonelle departementale byråkrati og av ansatte i den særskilte gjenreisningsadministrasjonen.

Virkelighetens krav

Dypest sett hadde imidlertid kritikken – uansett hvilken linje den ble båret fram langs – utgangspunkt i lokalbefolkningens nødssituasjon. Mesteparten av befolkningen i regionen, mer enn 50.000 mennesker, var som kjent blitt tvangsevakuert vinteren 1945. For å kunne organisere en trygg og planmessig tilbakeflytting, nedla myndighetene på våren samme år forbud mot å vende hjem. Men forbudet ble langt fra effektivt. Utover sommeren og høsten trakk utålmodige tromsvæinger og finnmarkinger nordover i tusentall, i månedskiftet september/oktober var allerede 12.000 mennesker tilbake i Finnmark fylke. De fleste fristet en kummerlig tilværelse. Det mest elementære manglet. Og vinteren nærmet seg med stormskritt.¹⁹

Allerede her kom ekspertstyret under press. Et av premissene for at Fikos fagdelte administrasjon skulle kunne gjennomføre sine gjenreisningsplaner var at tilbakeføringen av befolkningen foregikk i et regulert og skrittvis tempo. Planpolitikens forutsetning var jo nettopp at det eksisterte et slags tabula rasa der nord, nærmest en eksperimentell idealtilstand, der ingen faktorer forstyrret det jomfruelige utgangspunktet for planleggerne. Den utbredte sivile ulydigheten gjorde at fagstyret snublet allerede i startgropen. Alt ble annerledes etterpå. Orden vek for nød. Plan måtte vike for improvisasjon. Og ambisjonene ble senket: «Finnmarks-kontorets oppgave ble i første omgang å skape *eksistensgrunnlag* (forf. understr.) for den hjemvendende del av befolkningen». I første omgang dreide dette seg om å skyve vekten fra det langsiktige og permanente, til det kortsiktige og provisoriske.²⁰

Særlig fikk Bygningsavdelingen føle vekten av befolkningspresset: «Det skulle skaffes provisoriske boliger og provisoriske driftsbygninger for næringslivet. Likeledes skulle alt legges til rette for gjenoppbyggingen. Det måtte således bygges kaier, lagerskur, arbeiderbrakker, administra-

¹⁹ Hauglid, Jensen, Westrheim, op.cit.: s.126, 133.

²⁰ St.meld. nr.96, op.cit.: s.9.

sjonsskur osv.»²¹ I denne perioden – fra høsten 1945 til våren 1946 – utviklet Bygningsavdelingen seg til å bli den største og tyngste innenfor Fikos administrasjonsstruktur. Omkring 70 av totalt ca. 170 ansatte var sysselsatt her. Og avdelingen var inndelt i åtte kontorer: *Sekretariatet*, *Kontoret for husbygging* som hadde ansvar for planlegging og gjennomføring av husbyggingsprogrammet, *Kontoret for kaibbygg* som sto for planlegging og kontroll av kaianlegg, *Teknisk kontor* som vesentlig hadde planlegging og kontroll med bygging av industrielle bedrifter og tekniske anlegg på sitt program, *Kontoret for trelast og brakker* som foresto omsetning og fordeling av trelast, og administrasjon, rivning og fordeling av brakker til befolkningen, *Materialkontoret* som samlet inn behovsoppgaver over og beregnet forbruk av bygningsmaterialer, *Sjøtransportkontoret* som i hovedsak drev transport av trelast, bygningsmaterialer og brakker, og til slutt *Landtransportkontoret* som i samarbeid med Kommunikasjonsdirektoratet organiserte biltransporter og opprettet verksteder for biler i Finnmark og Nord-Troms.²² Rivning, transport og fordeling av ulike typer brakker var gjennom hele 1945 og 1946 det viktigste arbeid alle disse kontorene var involvert i. Alt i alt ble nesten 15.000 brakker rundt omkring i hele landet revet og distribuert gjennom Finnmarkskontoret i denne fasen. Perioden sto altså i brakkebyggingens og de provisoriske nødløsningenes tegn.²³

For Finnmarkskontorets egne folk var dette sikkert en skuffelse. Mange idealistiske fagfolk var lokket med i organisasjonen med utsikt til å være med å planlegge og reise framtidens Norge så å si fra grunnen av. Slik ble det langt i fra. I tillegg til egen frustrasjon kom altså misnøyen fra andre.

Berettiget kritikk?

Tre typer av kritikk ble reist mot Fikos innsats i «den provisoriske etappe av gjenreisningen.» Alle typene kan betraktes som ulike forgreninger av det vi ovenfor har kalt den demokratiske argumentasjonslinja. Det første og viktigste momentet var at alt gikk så sakte – så altfor sakte. Folk kunne klare dette bedre selv, hvis de bare slapp til. Bak kritikken lå et forsvar for den folkelige medbestemmelsen. Demokratisk styre ble satt opp mot ekspertstyre. En annen type kritikk rettet seg mot selve statsdirigeringen.

---

²¹ Ibid.

²² Melding fra Finnmarkskontoret op.cit. Stortingsrpr. nr.2 (1946-47), Kap.783: s.14-18.

²³ Dancke, op.cit.: s.79.

Det statlige ekspertstyret blokkerte veien for en normalisert utvikling av et privat næringsliv i regionen. Begge disse angrepslinjene ble støttet fra politisk hold, lokalt og i Stortinget, den siste linja særlig av borgerlige politikere. Høyres Cato Sverdrup kritiserte tanken om staten som en slags altomfattende entreprenør. Finnmarkskontorets idé og gjenreisningens prosjekt bygget på denne feiloppfatningen av den moderne statens rolle: «Når gjenreisningen ikke er gått som man hadde ventet, tror jeg dette i første rekke skyldes at man ikke har maktet å administrere og koordinere dette kjempeapparat,» slo Sverdrup fast fra Stortingets talerstol. Bedre administrasjon forutsatte at oppgavene ble delt på flere hender, og spesielt at private aktører slapp til i gjenreisningen. Dette var Sverdrups medisin: «... at man nå etter hvert vil forsøke å avvikle statsadministrasjonen og overlate til det private initiativ å gjennomføre resten av gjenreisningen. Jeg tror dette vil være klokt og riktig, jeg tror det vil vise seg å bli en heldig løsning, at det vil vise seg å bli den stimulans som gjenreisningen så sårt trenger til.»²⁴

En tredje kritikk-kategori, som også var en forgrening av den demokratiske argumentasjonslinja, sprang ut av folks oppfatning av at Fikos tiltak brøt mer eller mindre radikalt med lokal sedvane og tradisjoner. Denne kritikken stakk dypt og rørte ved sterke følelser.

Mange av planentusiastene i Fiko regionalt og i Brente Steders Regulering sentralt mente at tiden var inne for en radikal omlegging av hele bosteds- og næringsstrukturen i Nord-Troms og Finnmark. Lokalavisene i fylkene brakte tidlig smakebiter av planleggenes visjoner. Allerede i juni 1945 skrev Nordlys: «Små steder som ikke kan få veier, telefon, lys, et ordnet skolevesen m.v. uten helt fantastiske omkostninger og som heller ikke byr på jordvei av betydning, bør legges ned og befolkningen samles på steder som har utviklingsmuligheter ...»²⁵ Så direkte var det ikke alle som uttalte seg, og over tid ble også denne holdningen betydelig modifisert – ikke minst på grunn av den sterke folkelige motstanden mot plantekningen og dens konsekvenser. Men selv så sent som høsten 1946 lå dypest sett samme ideologi til grunn for Regjeringens politikk da den uttalte følgende i Stortingsmeldingen om gjenreisningen av de krigsherjede strøk: «Ledetråden er såvel i fylket som i sentraladministrasjonen at man nå, når først alt er rasert, må se hele landområdet som en helhet og legge en samlet plan som ikke bare innhenter den jevne framgang landsdelen ville ha gjennomgått om den var blitt skånet, men som også rydder

²⁴ St.tidende, 1947: s.100f.

²⁵ Nordlys, 5. juni 1945.

vegen for en ennå mer framtidbetonet nasjonaløkonomisk og sosial utvikling.» Og enda mer presist : «På samme måte som det gjelder gjenoppbyggingen ellers i landet hersker det enighet om at de ødelagte byer og fiskevær i Finnmark ikke må vokse opp igjen planløst og tilfeldig.»²⁶

Folkestyre og demokratiske institusjoner

Styrken og bredden i den demokratiske argumentasjonslinja fikk flere konsekvenser. For det første førte den til en nedjustering av planambisjonene – og dermed indirekte til en innskrenkning av de fagkyndiges spillerom. For det andre ledet den til en oppgradering av de demokratiske institusjonenes rolle i gjenoppbyggingsarbeidet. Det siste avfødte viktige institusjonelle endringer. Som vi allerede har påpekt, var det lokale folkestyret lavt plassert innen Finnmarkskontorets hierarki. Den folkelige mening ble primært kanalisert gjennom de såkalte byggenemndene, som det var minst én av i hver kommune, og som fra starten av ble ledet av en representant for Fikos fagkyndighet, distriktsingeniøren. Byggenemndene hadde en rekke viktige oppgaver og et betydelig lokalt ansvar: De skulle ivareta kommunenes interesser, de skulle så raskt som mulig «skaffe seg oversikt over kommunenes behov for midlertidig og varig bebyggelse.» Videre var nemndene i regelen pålagt å stå som «lagerholdere» for tildelt materiale, dessuten anwise, fordele og bestemme rekkefølgen av alt materiale som skulle deles mellom innbyggerne i sine distrikter. Endelig fikk byggenemndene et stort ansvar innen den lokale planleggingen; de skulle «i samråd med den bygningskyndige» godta planer for den midlertidige bebyggelsen, og «avgi uttalelse om reguleringsplaner og planene for den faste bebyggelse.»²⁷

Mellom nemndene og Finnmarkskontoret oppsto det tidlig spenninger. Delvis på grunn av dette, og delvis for generelt å styrke den demokratiske innflytelsen innen gjenreisningsadministrasjonen, iverksatte regjeringen ulike tiltak. Et av de viktigste blant disse var etableringen av de såkalte fylkesgjenreisningsnemndene i Troms og Finnmark. Særlig ble nemnda i Finnmark et viktig instrument. Trond M. Dancke går så langt som til å si at «Denne institusjonen var uten sammenligning det viktigste gjenreisningsorgan.»²⁸ Den primære funksjonen til Finnmark fylkesgjenreisningsnemnd var «samordningen av byggenemndene.»²⁹ I videre

²⁶ St.meld. nr.35, op.cit.: s.15, 23.

²⁷ St.meld.nr.35, op.cit.: s.17f. Dancke, op.cit.: s.68f.

²⁸ Dancke, op.cit.: s.104.

forstand ble nemnda imidlertid et regionalt instrument til å gjenreise det kommunale selvstyre, lokaldemokratiet, i fylket. Nemndas administrasjon var bygget opp etter modellen av en utvidet kommuneadministrasjon. Den hadde sitt sete i Vadsø; atskillig nærmere begivenhetenes sentrum enn Fiko var plassert. Og viktigst av alt: Administrasjonen var underlagt en politisk kontroll og politiske retningslinjer, ved at den ble ledet av et fylkeskommunalt utvalg på sju medlemmer med fylkesmannen som formann. Fylkesgjennreisningsnemnda representerte en tilbakevending til mer normale forvaltningstilstander.

En tilbakevending til mer normale tilstander skjedde også innenfor andre områder. Særlig viktig var det at det private initiativ igjen fikk større rom. Flere og flere deler av det regionale omsetningslivet ble etter hver overlatt «til kjøpmennene». Gjennom samarbeid med lokale handelsdrivende etablerte Fiko det såkalte «Handelskontoret», som et sentralorgan for kjøpmenn og samvirke. Alt i løpet av sommeren og høsten 1946 overtok Handelskontoret all innkjøpsvirksomhet av bygningsartikler. Og fra 1. november 1946 opphørte fullstendig Finnmarkskontorets befatning med formidling av denne typen varer.³⁰

Kravet om å vende tilbake til normale tilstander, motiverte også en annen type av kritikk overfor Finnmarkskontoret, en kritikk tuftet på rettsstatsprinsipper. Fiko var nærmest som en stat i staten, en frittstående «sentraladministrasjon», uavhengig av eller selvstendiggjort i forhold til den regulære statlige administrasjon, ble det hevdet. Den politiske kontroll var minimal. Snarere var det slik at Fikos administrasjon av sakkynndige også hadde fullmakter innenfor de områder som normalt lå til de politiske og folkevalgte organer. Slik ble det tolket da Fiko høsten 1945 nedsatte et «rådgivende utvalg» innen fiskerisektoren som fikk følgende omfattende mandat:

»Å avgi innstilling til Finnmarkskontoret angående oppbygging av de permanente produksjonsanlegg, samt oppførelse av de provisoriske fiskebruk i Finnmark og Nord-Troms. For øvrig å gi uttalelse i de saker som Finnmarkskontoret finner grunn til å forelegge eller de spørsmål utvalget finner grunn til å ta opp.»³¹

Mange følte at kontoret her gikk langt utover sitt mandat. Slike omfattende problemstillinger hørte inn under sentrale, politiske og administrative organers myndighetsområde. Dette brøt med konstitusjonell praksis,

²⁹ St.meld. nr.35, op.cit.: s.17.

³⁰ St.meld. nr.96, op.cit.: s.11.

³¹ Hauglid, Jensen, Westrheim, op.cit.: s.178.

og var i strid med sentrale prinsipper for rutinisert forvaltning innen statsadministrasjonen. Arbeidet ble da også i løpet av et års tid overtatt av Fiskeridepartementet.

Den skarpe og mangfoldige kritikken av Finnmarkskontoret førte til en kanskje raskere avvikling av – eller i det minste endring av – kontorets administrasjon enn det man i utgangspunktet hadde tenkt seg. Alt midt i 1946 kom de første, men allerede omfattende initiativer. Og Boligdirektoratet var tilsynelatende tidligst ute. På sommeren 1946 kom direktoratet med et radikalt forslag om å nedlegge hele Finnmarkskontoret og overføre administrasjonen til Fylkesgjenreisningsnemndene i Tromsø og Vadsø. Fiko ble forstått som en primær fase, en første etappe i gjenreisningen, og en etappe som det allerede nå var på tide å avvikle; Gjenreisningsnemndene tilhørte annen fase. De hadde framtiden for seg. Omtrent samtidig med dette initiativet kom en rekke lover: Det var først Lov om Den Norske Stats Husbank av 1. mars 1946, som gjorde det mulig for folk selv å komme på offensiven i boligbyggingen. Videre kom Gjenreisningsloven av 19. juli 1946, som blant annet gjorde adgangen lettere til å gjennomføre en ny regulering av brannstrøkene enn etter den alminnelige bygningslov. Fra samme dato kom også en ny ekspropriasjonslov. Den åpnet adgang til å ekspropriere grunn til boliger og andre formål, «samt til å nedlegge forbud mot bebyggelse eller annen utnyttelse av grunnarealer og annen fast eiendom for et tidsrom av inntil 1 år.»³²

Den nye lovgivningsbølgen var viktig. Den innebar en ny fase i gjenreisningsarbeidet. Satt litt på spissen kan vi si at en fase der fagkyndighetsprinsippet hadde dominert i gjenreisningen, nå for alvor ble avløst av en annen fase der demokratiske institusjoner og rettsstatsprinsipper igjen kom på offensiven.

Gradvis avvikling over flere år

Avviklingspresset overfor Finnmarkskontoret ble sterkere. Fra høsten 1946 skjedde de første omlegningene. Den 30. september ble Forsyningsavdelingen i Tromsø nedlagt; den lokale handelsstand kunne selv klare brasene med å skaffe forsyninger til den stadig voksende befolkningen. Fra samme tid begynte man også å planlegge nedleggelsen av andre avdelinger. Landbruksavdelingen ble nedlagt sommeren 1947, og dens resterende oppgaver ble overlatt til Finnmark Landbruksselskap i Vadsø.

³² St.meld. nr. 96, op.cit.: s.6. St.meld. nr.63 (1948), *Om gjenreisningen av de krigsherjede strøk*: s.4ff. Jfr. Dancke, op.cit.: s.86.

Fiskeriavdelingen ble avviklet ved årsskiftet 1947/1948. Andre avdelinger ble slått sammen eller fikk endret sine oppgaver.³³ Impulsene til dette ble samtidig forsterket av en annen prosess som rammet Finnmarksontoret hardt fra 1946 av: Kritikken og usikkerheten omkring kontoret, den stadig sterkere forståelsen av kontoret som utelukkende et provisorium – et ad hoc-organ – gjorde at stadig flere av funksjonærene sluttet. Ikke minst gjaldt dette de best utdannede og kvalifiserte mannskapene, de fagkyndige ingeniørene, arkitektene, sosialøkonomene og agronomene. Flere av dem fant mer attraktive og ikke minst permanente stillinger sørpå. I gjennomsnitt fungerte over halvparten av de ansatte i mindre enn ett år i sine stillinger. I 1946 hadde kontoret over 550 funksjonærer ansatt i kortere eller lengre tid. Året etter var dette steget til mer enn 780 personer.³⁴ Det store gjennomtrekket blant hele dette personalet ble fra departementets side framholdt som det største problem kontoret hadde å slite med:

»De største vanskeligheter ved oppbyggingen av administrasjonen har imidlertid vært å skaffe tilstrekkelig faglig og administrativt trent personale, arkitekter, ingeniører og andre fagfolk samt departementalt trene jurister, sosialøkonomer osv. Den dyktige stab som det tross alt er lyktes å få sammen, trenger stadig forsterkning og supplering, da avgangen er meget stor, dels på grunn av de vanskelig arbeidsforhold der oppe, og dels fordi det er forholdsvis lett å få fremtidsstillinger andre steder i landet.»³⁵

Avdelings- og kontororganisasjonen i mars 1947

Både på grunn av denne situasjonen og på grunn av det generelle avviklingspresset, gjennomgikk kontoret stadige omstruktureringer. I mars 1947 besto kontoret av følgende avdelinger og kontorer:

- 1 *Administrasjonsavdelingen*, som var oppdelt i et administrasjonskontor, med ansvar for personalsaker, for sekretariatsfunksjoner og opplysningsstjeneste, og et sosialkontor, med sosiale spørsmål og velferd som sitt felt.

³³ Melding fra Finnmarkskontoret nr. 96 (9.11.1946) og 131 (8.3.1947). S.meld. nr.63, op.cit.: s.2f.

³⁴ St.meld. nr. 96, op.cit.: s.10.

³⁵ St.meld. nr. 35, op.cit.: s.18.

- 2 *Regnskapsavdelingen*, som, delvis fordi den overtok arbeidsoppgaver i samband med avviklingen av andre engasjementer, vokste til den dominerende avdeling i løpet av 1947. Regnskapsavdelingen var inn-delt i fire kontorer, som hadde ansvar for henholdsvis regnskap, bud-sjett, fakturering og kasse.
- 3 *Juridisk kontor*, som gradvis fikk et viktigere og viktigere ansvarsfelt. Kontoret hadde en lang rekke funksjoner. Det forberedte lovforslag som Fiko fant «å måtte ta opp». Det drev også «juridisk konsulent-virksomhet» for ledelsen, de øvrige avdelingene og for distriktskon-torene. Endelig hadde kontoret et vidt forgrenet engasjement knyttet til finansierings- og lånevirkosomhet Finnmarkskontoret var involvert i.
- 4 *Bygningsavdelingen*, med sju kontorer, var stadig vekk den tyngste innen Finnmarkskontoret. Fra og med 1947 ble avdelingen i stadig sterkere grad involvert i bygging av permanente boliger i de nedbrente distrikter.
- 5 og 6. var henholdsvis *Landbruksavdelingen* og *Fiskeriavdelingen*, som vi har nevnt tidligere og som begge på dette tidspunktet var under avvik-ling.³⁶

Administrativ struktur vinteren 1948

Beveger vi oss videre fram mot vinteren 1948, knapt et år senere, ser vi igjen store endringer i den administrative strukturen. På denne tiden er det bare fire avdelinger igjen i Fiko:

- 1 *Den alminnelige avdeling* har tatt opp i seg Administrasjonsavdelingen og Juridisk kontor, som begge har fått en mer uselvstendig kontor-status innenfor nyskapningen. I tillegg har avdelingen fått et eget Avviklingskontor for fiskebåter og redskaper, som har overtatt en del av avviklingssakene knyttet til den tidligere Fiskeriavdelingen. Til kon-toret hører «saker vedrørende bygging av kontraherte fiskefartøyer, herunder avregning av båtbyggerier og finansieringsspmål.» Enn videre fikk kontoret ansvar for innkasso av midlertidige lån til båter og fiskeredskaper, samt alle saker «vedrørende Fiskeribankens overtakelse av båtlån», og endelig utdeling av småbåter med støtte av Kong Haakons Fond.

---

³⁶ Melding fra Finnmarkskontoret nr. 131 (8.3.1947).

- 2 *Budsjett – og regnskapsavdelingen*, som i enda sterkere grad enn tidligere var blitt en enhet som administrerte avviklingen av Finnmarkskontorets engasjementer i årene som var gått. Avdelingen var på dette tidspunkt delt inn i tre kontorer: Budsjettkontoret, som hadde ansvar for budsjettsakene, såkalte «alminnelige økonomiske saker», for depot og for innkreving av renter av panteobligasjoner og andre verdipapirer. Kassekontoret, hvor hoved- og lønningskassene hithørte. Og til slutt: regnskapskontoret, som bar hovedtyngden av ansvaret for avviklingen av andre avdelinger og kontorer, og slutføringen av deres regnskaper og engasjementer.
- 3 *Bygningsavdelingen* hadde gjennomgått en sterk kontraksjon i løpet av året som var gått. Vinteren 1948 besto den bare av tre kontorer. En nyskapning var Ekspedisjonskontoret, som hadde et visst forberedende personalansvar innen sitt felt, og hvis hovedansvar var «Saker vedrørende entreprenører og entreprenør oppgjør». Videre hørte alle generelle saker knyttet til avdelingen under ekspedisjonskontoret. Til Bygningsteknisk kontor hørte selvsagt alle «bygningstekniske saker ved distrikts- og byggekantorene og i forbindelse med entreprenør oppgjørene.» Og Sjøtransportkontoret hadde endelig ansvar for slutt oppgjørene i forbindelse med befraktningsvirksomheten som Fiko hadde vært involvert i.
- 4 *Forvaltnings- og oppgjørsavdelingen* var også en nyskapning, og også det var primært knyttet til avviklingsoppgaver ved Finnmarkskontoret. Avdelingen var delt i to underliggende kontorer. Kontoret for provisorisk bebyggelse tok for seg saker som angikk salg av braker, fiskebruk og kaier, og saker «vedkommende leveranser av ferdighus og bårstuer.» Kontoret hadde også ansvar for slutt oppgjøret vedkommende trelast. Det andre kontoret, Kontoret for løsøre, hadde ansvar for saker vedkommende «forvaltning og salg av Finnmarkskontorets lagerbeholdninger» i Harstad og ute i distriktene. Videre foresto kontoret alle saker som angikk forvaltning og salg av en lang rekke andre løsøre-artikler, som anleggsmaskiner, aggregater, verktøy og redskaper.³⁷

---

³⁷ Melding fra Finnmarkskontoret nr. 199 (10.2.1948).

Avslutning

Plan og improvisasjon, fagstyre og folkevalgte institusjoner, demokrati, rettsstat og tradisjon, alt dette er begreper som var sentrale og omdiskuterte i den nære etterkrigstiden, i gjenreisningperioden og i Arbeiderpartiets maktperiode fram til 1960-årene.

Gjenreisningen av de nordlige områdene var tilsynelatende «gefundenes fressen» for regjeringens visjoner om plan og styring, der landsdelen framsto nærmest som et tabula rasa for myndighetene mot slutten av krigen, jomfruelig klar til å bli underlagt oppbygging og gjenreisning etter visjonen om det fullkomment planlagte og planstyrte samfunn. Finnmarkskontoret var plassert midt i denne visjonen, det var myndighetenes lokalt plasserte redskap til å utforme denne samfunnsbyggende virksomheten. Finnmarkskontoret ble utstyrt med et håndplukket mannskap, idealister og ikke minst fagpersoner innen sine felt med vide fullmakter til å gjennomføre arbeidet.

Likevel glapp det nokså raskt, kartet viste seg ikke å stemme med terrenget. Det begynte med sivil ulydighet og ukontrollert tilbakeflytting, fortsatte med livsviktige, påtrengende behov som måtte iverksettes øyeblikkelig skulle en unngå katastrofe. Det hele endte med en solid kritikk av Finnmarkskontoret, myndighetene og hele gjenreisningsideologien. Samtidig kom kritikken på det grunnleggende ideologiske plan, der man etterlyste større muligheter for det private initiativ, for den enkelte til å påvirke sin egen framtid, større makt til de folkevalgte organer, både lokalt og sentralt, og der man ropte et varsko overfor et fagstyre som manglet tradisjon og bevissthet om de rettsstatlige prinsipper som lå til grunn for forvaltningen og som nå syntes å stå i fare.

Alt i alt kom denne massive kritikken til å punktere mye av Finnmarkskontoret, dets oppbygging og virke. Men kan vi dermed slå fast at Finnmarkskontoret var en fiasko og utelukkende en visjon som brast? Som et mulig framtidsrettet organ i planpolitikken tjeneste må en nok slå fast at Finnmarkskontoret ikke lyktes. Men i et annet perspektiv kan det ikke være tvil om at Finnmarkskontorets opprettelse og organisering var en suksess, nemlig i den umiddelbare, kritiske fasen der det gjaldt å organisere et samfunn som lå helt nede sosialt, administrativt og næringsmessig for å unngå katastrofen med forestående vinter, matmangel, boligmangel osv. Her la Finnmarkskontoret ned et arbeid som det sto respekt av. Ved hjelp av eksperter og fagfolk, administrativt kyndige og ikke minst lokalkjente personer som håndterte vide fullmakter både rettslig og

økonomisk, var Finnmarkskontoret et organ som hadde makt og mulighet til å administrere og lede denne første kriseperioden slik at katastrofen ble unngått.

Ironisk nok skulle dette forholdet – at de øyeblikkelige behov og den nakne nød nærmest kneblet Finnmarkskontorets langsiktige virke – bli den største anstøtsstenen mot kontoret, selve beviset på Finnmarkskontorets ineffektivitet og maktesløshet som gjenoppbygger av et helt samfunn etter krigen.

Kilder og litteratur

Finnmarkskontorets arkiv.

Meldinger fra Finnmarkskontoret.

Stortingsmelding nr. 35 (1945-46), *Om gjenreisningen av de krigsherjede strøk.*

Stortingsprp. nr.2 (1946-47), Kap.783.

St.tidende, 1947.

St.meld. nr.63 (1948), *Om gjenreisningen av de krigsherjede strøk.*

St.meld.nr.96 (1954), *Om boligbyggingen og gjenreisningen av de krigsherjede strøk.*

St.meld. nr.24 (1959), *Finnmarkskontorets virksomhet.*

Dancke, Trond M.E., *Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945-1960.* Oslo 1986.

Framtidens Norge. Retningslinjer for gjenoppbyggingen. Utgitt av Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon og Norsk Sjømannsforbund. 1.oppl. mai 1944.

Hauglid, Anders Ole, Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannhøsten 1944 – gjenreisningen etterpå,* Universitetsforlaget 1985.

Nordby, Trond (red.), *Storting og regjering 1945-1985. Institusjoner – rekruttering,* Oslo 1985.

Nordby, Trond, *Statsutviklingen under Arbeiderpartiet,* i Nordby (red.), *Arbeiderpartiet og planstyret,* Universitetsforlaget 1993.

Nordby, Trond, *Profesjokratiets periode innen norsk helsevesen – institusjoner, politikk og konfliktemner,* i *Historisk tidsskrift,* 1987-3.

Nordby, Trond, *Legeprofesjonen og sosialdemokratiets planpolitikk i Fagstyre og Sosialdemokratisk politikk,* LOS 1990.

Nordlys, 5. juni 1945.

Stenersen, Øivind, «Framtidens Norge» – et ledd i planleggingsvirksomheten innenfor eksil-LO 1942-1945, i *Etterkrigshistorie 4. Planøkonomi Stormaktsdominans Kald krig,* Universitetsforlaget 1973.

Tysklandskontingentene og deres arkiver

Av Trygve Moe

Trygve Moe f. 1928 Kaptein. Tjeneste i Norwegian Infantry Independent Brigade Group, Hamburg District, British Army of the Rhine (Tysklandsbrigaden) 1948-1953. Ass/Fung Brigadeintendant. Funksjoner ved forskjellige sentrale staber i Hæren og Heimevernet 1954-1963. Tjeneste i Forsvarsdepartementet 1963-1990 med sikkerhets- og beredskapssaker. Saksbehandler i Forsvarsarkivet, Riksarkivet.

Innledning

I årene 1947-1953 deltok Norge med en brigade på ca. 4.000 mann i okkupasjonen av Tyskland. Tysklandsbrigaden var Norges bidrag til å holde ro og orden i en del av Europa i en etterkrigstid som til å begynne med var preget av nød, kaos, elendighet og oppløsningstendenser. For mange av de ca. 50.000 norske soldatene som deltok i brigaden, ble tjenesten der en særpreget opplevelse. De fikk en meget god militær etterutdannelse, hadde langt bedre forlegning og forpleining enn i Norge, bedre øvelsesområder og nærmest ubegrensede forsyninger av drivstoff og ammunisjon.

På det menneskelige plan fikk soldatene oppleve det krigsherjede Tyskland, men møtte også den gamle tyske kultur, og fikk ved personlig kontakt oppleve at det fantes tyskere av alle slag – som tilfellet er med andre nasjoner. Under permisjoner benyttet mange muligheten til å besøke de mange allierte «leavecentres» i Tyskland og også andre land i Europa, en mulighet som få andre norske ungdommer hadde, bl.a. på grunn av strenge valuta-bestemmelser.

Befal og mannskaper vendte hjem fra Tyskland med en meget god militær opplæring. Dertil hadde de fått en utvidet kjennskap til vår verdensdel og forståelse for at kontakter over grensene kan bidra til å løse dens problemer. Selv var jeg så heldig å få tjenestegjøre i tilsammen seks brigadeperioder, og kunne ved hvert kontingentskifte selv se hvilken modning brigadetjenesten hadde vært for de aller fleste. Når troppetran-

sportskipet «Svalbard» ankom Flensburg eller Kiel med ny avløsning, var det ikke vanskelig å se forskjellen på de nyankomnes lett måpende usikkerhet og veteranenes selvsikre «style».

Bakgrunn

Tanken om deltakelse i okkupasjonen av Tyskland hadde sin opprinnelse i vår deltakelse i alliansen under Den annen verdenskrig og samarbeidet med Storbritannia. Når krigen var vunnet, skulle freden sikres. De allierte hadde trukket lærdom av det som skjedde etter krigen 1914-1918 og bestemte at dette ikke skulle gjenta seg. Nå skulle tysk militarisme og nazisme rykkes opp med roten, og grunnlaget legges for et demokratisk Tyskland. For å få gjennomført dette, mente man det var nødvendig å holde Tyskland militært besatt.

Rundt årsskiftet 1944-45 hadde den norske regjering i London stilt seg positiv til tanken, men mente at den videre behandling burde ivaretas av norske myndigheter etter at krigen var avsluttet.

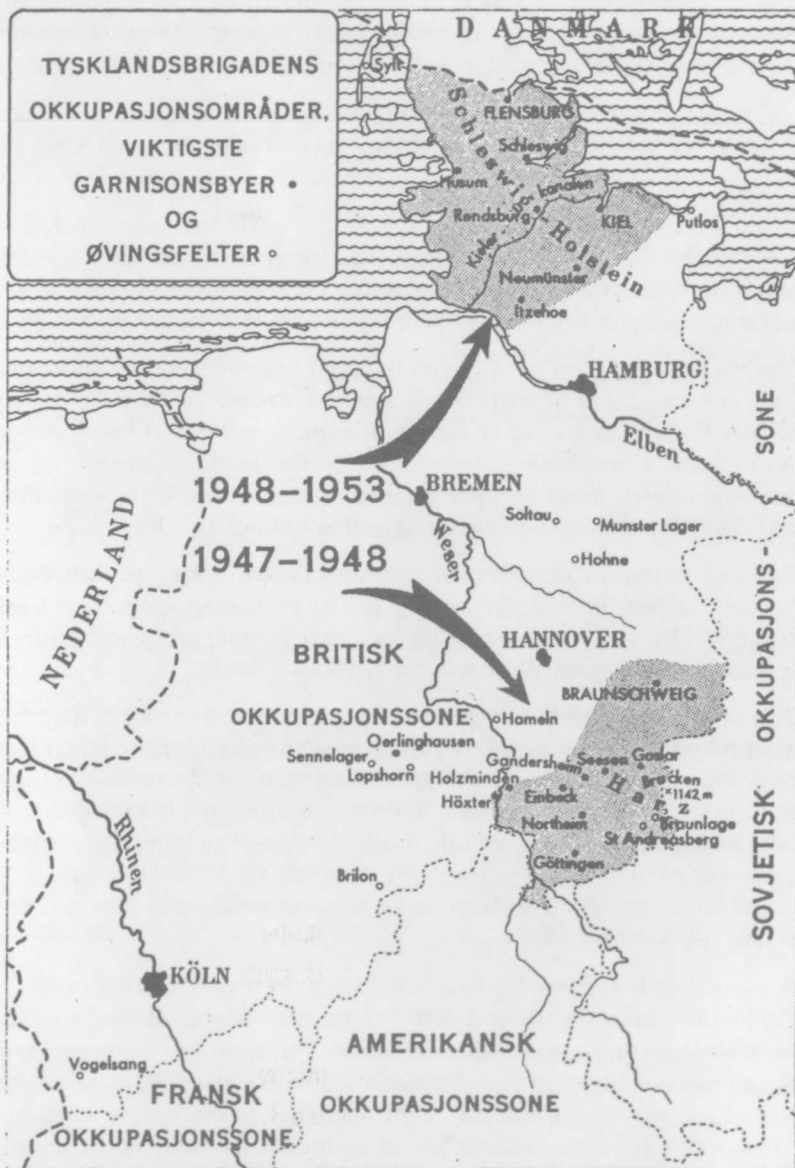
Senere ble det også ført forhandlinger om materielleleveranser, og de munnet ut i et britisk tilbud om levering av våpen og utstyr til ca. 12.000 mann i Norge, samt til den styrken som skulle delta i okkupasjonen av Tyskland. Britene ønsket å ha med en norsk styrke – helst en divisjon – i sin okkupasjonszone.

Kort tid etter hjemkomsten til Norge, fremla regjeringen saken «på forberedende grunnlag» for Stortinget, som den 3. juli 1945 fattet følgende beslutning:

«Regjeringen bemyndiges til ved fortsatte drøftelser med den britiske regjering å klarlegge betingelsene for en norsk deltakelse i okkupasjonen av Tyskland, og eventuelt fremsette for Stortinget de nødvendige forslag».

Imidlertid var det delte meninger – både innen og utenom Forsvaret – om hvordan Hæren burde gjenoppbygges. En retning mente at man av hensyn til beredskapen snarest mulig burde satse på kvantitet fremfor kvalitet. De fem krigsårsklassene burde innkalles, gis tre måneders rekruttskole, flere repetisjonsøvelser og deretter gå inn i mobiliseringshæren.

Det vil si en videreføring av systemet før krigen. En annen retning ville satse på kvalitet. Krigen hadde vist at utdanninge og tidsmessig materiell var nødvendig om en hærstyrke skulle kunne overleve – og helst seire.

Ca. ett års utdanninge var nødvendig for at en soldat skulle kunne tilegne seg alle de ferdigheter som en moderne krig gjør nødvendig, og for at han skal lære å samvirke i lag, i tropp, kompani og – sammen med andre troppesarter – i brigade og evt. høyere forband.

Ved å følge «kvantitetslinjen» ville man få gjenreist en tallrik mobiliseringshær, men det ville ikke være rom for den grundige utdanninge som var nødvendig for deltakelse i okkupasjonen av Tyskland.

Det var dessuten forskjellig syn på hvordan materiellbehovet burde dekkes. Enkelte mente at man burde satse på ex-tysk og svenskprodusert materiell, mens andre var av den oppfatning at materiellet burde anskaffes fra alliansepartnerne – i første rekke Storbritannia. Sistnevnte kretser var også opptatt av at vi måtte beholde tilknytningen til de vestallierte når det gjaldt utdanninge, øvelser og annen militær utvikling.

Synet på nytten av en eventuell tjeneste i Tyskland var også delt. Noen fryktet at tiden der ville gå med til vakt- og sikringsoppdrag, og at lende og klima (lite snø) var så forskjellig fra norske forhold at soldatene ville få trening som ville være til liten nytte ved strid i Norge.

Til sist ble det imidlertid enighet om at man burde stå ved den moralske plikt man hadde som deltakere på den seirende side i krigen. Man øynet også en gevinst både når det gjaldt materiell og driftsomkostninger. Britene satt igjen med store beholdninger av alle typer materiell som de ikke hadde behov for, og som de muligens ville selge billig i stedet for å kjøre det på skraphaugen. Dessuten drev britene i Tyskland en omfattende skolering og etterutdanning av befal og spesialister, som en norsk styrke ville kunne dra nytte av.

8. mars 1946 la Forsvarsdepartementet frem sin hemmelige St.prp. nr. 34 (1945-46) «Om innhentelse av Stortingets samtykke til at Norge opptar forhandlinger og slutter avtale med Storbritannia om deltakelse med norske styrker i okkupasjonen av Tyskland». Den forsterkede militærkomité's innstilling var lite entusiastisk, men man fant at det neppe var annen utvei enn å gjøre det best mulige ut av forholdene som de nå engang forelå, og erklærte seg enig i de retningslinjer FD foreslo for en eventuell avtale.

Komiteens innstilling ble enstemmig vedtatt i møte 14. mai 1946, der Stortinget ga regjeringen fullmakt til å forhandle med Storbritannia om å delta i okkupasjonen av Tyskland med en styrke på ca. 4.000 mann. Tallet 4.000 mann – senere kalt «det ulykksalige tall» – var antakelig fremkommet ved at utskrivningsvesenet ved beregning av rekruttårsklassene for tiden fremover var kommet til at Hæren ville få en årlig kvote på 8.000 mann pr. år. Delt på to kontingenter til brigaden pr. år, ville dette bli 4.000 pr. kontingent. Hos oss har en brigade – på engelsk betegnet «Brigade Group» – en mannskapsstyrke på ca. 6.000 mann, og utgjør en såkalt operativ enhet, dvs. en avdeling som er slik utstyrt med støtte- og forsyningsavdelinger fra alle Hærens våpen at den kan operere selvstendig. Da det ble klart hvilke uheldige konsekvenser nedskjæringene ville få, gjorde statsråd Hauge i St.meld. nr. 31 (1946-47) et helhjetet forsøk på å få hevet Brigadens styrketall til 4.400 mann.

Stortinget ville imidlertid ikke gå med på dette, særlig Militærkomiteens formann Sven Nielsen fra Høyre stilte seg negativ til forslaget. Enden på visa ble at Brigadens styrke måtte begrenses til maksimum 4.200 hoder. Det ser ut til å være en regel at når vi nordmenn skal gjøre noe, så slår den norske knipenheten gjennom, og det skal spinkes og spares så det hele blir litt snaut.

På et tidlig tidspunkt hadde man utelatt det lette luftvern batteriet på 272 mann med 18 stk. 40mm Bofors automatkanoner.

Før avreisen til Tyskland måtte Brig 471 sette igjen panservern batteriet (12 kanoner og 22 pansrede beltekjøretøyer), det lette feltsykehuset, og avdelingene fikk ikke ta med personellreserven på 5% som ansees nødvendig. Dertil hadde feltartilleribataljonen bare fått to kanonbatterier. Nå viste det seg etter hvert at Hærens utskrivningskvote ble på ca. 11.500 mann pr. år, men til tross for alle de ulemper den reduserte mannskapsstyrken medførte, ble det ikke tatt noe initiativ overfor Stortinget med henblikk på å få rettet på forholdene senere.

Brigadekontingentene ble som nevnt skiftet hvert halvår, og de ble benevnt med et tresifret tall hvorav de to første anga året og det siste første eller annen kontingent i vedkommende år. Det begynte med Brig 471, og fortsatte med Brig 472, Brig 481, Brig 482 osv. til Brig 522 som var den siste – altså i alt 12 kontingenter.

Under planleggingen ble man etter hvert klar over at det var nødvendig å ha et permanent norsk element i Tyskland som kunne holde kontinuiteten. Denne overbygning – benevnt «Tysklandskommandoen» (TK) –

var en stab på ca. 200 hoder med en generalmajor som sjef. Når det gjaldt administrative og disiplinære forhold hadde generalen tilsvarende funksjon som en distriktskommandosjef.

Nedskjæringene medførte flere uheldige konsekvenser. Bl.a. skulle brigaden øves i å kunne slåss i tre såkalte bataljonsgrupper. Slike grupper dannes ved at hver infanteribataljon blir tildelt ett feltartilleribatteri, en kanontropp fra panservernbatteriet, en kanontropp fra luftvern timeriet og en oppklaringstropp. Nedskjæringene i artilleri- og kavalerioppsettningene gjorde dette meget vanskelig. Dessuten var det sjefene for panservern- og luftvern timeriene som i felt skulle være brigadesjefen behjelpelige med å utarbeide koordinert panservernplan og luftvernplan for hele brigaden. I Brig 511 og 512 fikk brigaden panservernbatteri, og fra og med Brig 512 luftvern timerie, men da hadde man allerede vent seg til å operere uten luft- og panservern på brigadenivå. (Kanskje er det grunnen til at luftvern for Hærens avdelinger senere ikke har vært gitt tilstrekkelig prioritet).

Våpen, utstyr og forsyninger

Som tidligere nevnt skulle Brigaden gå inn som en del av en britisk divisjon i Rhinarméen – British Army of the Rhine (fork. BAOR), og den skulle ha britiske våpen, uniformer, kjøretøyer, utstyr og forpleining. Under forhandlinger med britene ble man enige om en såkalt «capitation rate», dvs. betaling pr. mann pr. dag.

Etter lang tids tautrekking gikk britene med på å nøye seg med kr 10,- (den gang 10 shilling) pr. mann pr. dag. Sett fra norsk side var det en særdeles gunstig avtale som innebar at Brigaden skulle få:

Personlig utrustning til hver soldat, utlånt i Tyskland alle våpen, kjøretøyer og annet krigsmateriell som for en tilsvarende britisk styrke – samt vedlikehold og fornyelse av materiellet. Etter et antall års leie, skulle materiellet bli norsk eiendom.

Videre til forbruk i Tyskland:

Husvære og forpleining etter britisk standard, drivstoff og smøremidler etter behov, rundelig tildeling av ammunisjon og sprengstoff og adgang til den kurs- og utdanningsvirksomhet som britene drev i Tyskland. Dessuten gratis reiser med jernbane innen Tyskland, og adgang til å benytte britiske kantiner og permisjonssentre.

Organisasjon

Etter de reduksjoner som måtte gjøres som følge av personellrammen på 4.200 hoder som Stortinget hadde fastsatt, fikk Brigaden følgende oppsetning:

- Brigadekommando med stabskompani og sikkerhetslag
- Tre infanteribataljoner
- Oppklaringseskadron
- Feltartilleribataljon (med kun to kanonbatterier)
- Ingeniørkompani
- Sambandskompani
- Transport- og forsyningskompani
- Militærpolitikompani
- Brigadeverksted
- Fire lette mobile verksteder
- Feltdepot
- Sanitetskompani og felthygienisk enhet

Av forskjellige grunner ble brigadens sammensetning endret flere ganger.

I Brig 482 ble oppklaringseskadronen redusert og et lett feltsykehus føyet til. I Brig 502 ble oppklaringseskadronen byttet ut med en hjulrytter- og skieskadron. I Brig 511 ble det foretatt større endringer. P.g.a. at Norge nå mottok våpenhjelp fra USA hadde vi bl.a. gått over til amerikansk oppsetningsplan for infanteribataljon – som var adskillig større enn den britiske. Nå ble en infanteribataljon sløyfet, men et panservernbatteri kom som tillegg. Sanitetskompaniet ble slått sammen med det lette feltsykehus til en sanitetsgruppe, og MP-kompaniet ble redusert til en tropp.

I Brig 512 gikk hjulryttereskadronen ut og ble erstattet med et luftvern-batteri. I Brig 521 ble panservernbatteriet byttet ut med et tredje kanonbatteri til feltartilleribataljonen.

Utdannelsen i Norge

I sitt «Øvingsdirektiv nr. 13» som ble utferdiget av sjefen for den første brigadekontingent (471) lød pkt. 1:

«Brigaden vil under oppholdet i Tyskland få følgende oppgaver:

- a. Å utføre de operative oppdrag – herunder vakthold – som den blir beordret til å utføre av den britiske divisjon som brigaden er underlagt.

b. Å fortsette sin utdanning med henblikk på å gjøre personellet og avdelingene skikket for kamp i Norge. Utover disse to oppdrag har personellet i brigaden ingen spesiell misjon å utføre i Tyskland. Noen misjonsvirksomhet i form av å søke og omvende «gjennomsnittstyskeren» i politisk og demokratisk retning ligger utenfor rammen av brigadens oppdrag.

Alt befal og alle soldater skal gjøres kjent hermed».

Direktivet slutter slik:

«Husk at vi i Tyskland vil ha både britene og tyskerne som kritiske tilskuere. Dette er folk som vet hvordan en god soldat skal se ut, og som i stor utstrekning bedømmer både soldatens moral og kvalitet ut fra hans ytre opptreden og måten å bære uniformen på.

For å kunne oppnå dette i Tyskland, må også tingene praktiseres i detalj under opplæringen i Norge, hvilket Brigaden legger stor vekt på».

For at brigaden skulle kunne utføre sine oppdrag i Tyskland, var det nødvendig å gjennomføre den grunnleggende utdanning i Norge. Tjenestetiden for den første brigaden var 12 måneder, men ble allerede fra annen kontingent skåret ned til 9 måneder av økonomiske grunner. Da det bare ble 3 måneders tjeneste i Norge med fradrag av tid for permisjoner og forflytning til Tyskland, viste dette seg å bli for lite. Fra Brig 511 ble derfor tjenestetiden igjen forlenget til 12 måneder. Spesialavdelingene hadde imidlertid hele tiden tjeneste i 12 måneder eller mer.

For infanteriets vedkommende foregikk utdanningen i Norge i de distrikter hvor bataljonene ble rekruttert, dvs. på Setermoen, Steinkjersannan, Ulven, Vatneleiren, Heistadmoen og Trandum.

For de øvrige avdelingers vedkommende foregikk utdanningen ved de respektive våpens øvingsavdelinger:

Oppklaringseskadronen:	Trandum
Feltartilleribataljonen:	Fredrikstad
Panservernbatteriet:	Evjemoen
Luftvern timeriet:	Evjemoen
Ingeniørkompaniet:	Hvalsmoen
Sambandskompaniet:	Jørstadmoen
Transport- og forsyningskompaniet:	Gardermoen/Jessheimleiren
Militærpolitiet:	Gardeleiren
Brigadeverkstedet og de lette mobile verksteder:	Jessheimleiren
Sanitetsavdelingene:	Lahaugmoen

Soldatmateriellet var Ola-gutter som kom fra hele landet. De hadde opplevd krig og okkupasjon, rasjonering, mørklegging, illegal motstandsbevegelse, arrestasjoner og ransaking av hjemmet. De eldste hadde tildels vært i Milorg eller i Sverige, og de fleste var positive og godt motiverte for militærtjeneste.

Befal var det stor mangel på. De fastlønnede offiserer fra før 1940 som hadde sittet i tysk fangenskap de siste krigsårene, var for en stor del for gamle. Kjernen av befalskorpset i brigaden ble derfor dannet av folk som hadde vært i Storbritannia og Sverige under krigen, og etter hvert kom de til som ble uteksaminert fra de første kull ved Krigsskolen og befalskolene. Imidlertid var det stor mangel på spesialister, og det ble beskikket atskillig «utskrevet» befal – dvs. soldater som viste dyktighet i sitt fag under førstegangstjenesten, og ble tilbudt engasjerte befalsstillinger innen sin våpengren.

Det hadde også foregått en teknisk revolusjon i Hæren. Fra førkrigstidens 48 dagers rekruttskole, hestetrukket tren og nokså primitivt utstyr forøvrig, skulle det nå bygges opp en moderne, motorisert og teknisk avansert hær. Tysklandsbrigaden hadde bl.a. ca. 1.200 motorkjøretøyer, men de færreste rekrutter hadde førerkort. Videre hadde brigaden radiosamband på alle nivåer. Våpnene var av de typer som den britiske hær benyttet ved slutten av annen verdenskrig. Ikke bare skulle det utdannes personell til å betjene alt dette, men også til å vedlikeholde og reparere det. Tiden i Norge ble meget travel, men pågangsmotet og innsatsviljen var der. Det ble først gjennomført enkeltmannsutdanning, deretter skulle den enkelte øves til å fungere i lag, lagene i tropp og troppene i kompanier. Så skulle avdelingene i Tyskland lære og trene på felles opptreden, slik at hele «orkesteret» ble samstemt og kunne samvirke harmonisk under alle forhold i felt, under angrep, forsvar, fremrykning, tilbaketrekning, bivuakering og forflytning, i lys og mørke uten å miste kontrollen.

Under utdannelsen i Norge fikk soldatene ikke bare opplæring i de vanlige militærdisipliner, men også i okkupasjonstjeneste, da de måtte være forberedt på å bli satt inn som støtte for det sivile politi ved uroligheter, større kontroller eller razziaer.

Selv om øvelsesforholdene i Norge ikke var de beste, budsjettene knappe, mangt og meget manglet og personellrammen var for snau, så var det ikke noen dårlige brigader som ble sendt til Tyskland. Tvert imot, de

klarte som regel sine oppgaver med heder, og vant anerkjennelse selv hos høyere britiske sjefer som til å begynne med var nokså skeptiske både på grunn av vårt utdannelsessystem og den korte opplæringstiden.

Øvelsene i Norge foregikk stort sett i ex-tyske leirer hvor forholdene til dels var primitive.

Selv var jeg 6 måneder i en leir hvor vi på brakka sov i køyer med fjelebunn, inntil 3 i høyden, gamle striemadrasser med halm i og ditto puter. Vi fikk 3 ulltepper hver, det fantes hverken laken, dyne- eller putetrekk. Vinteren var kald, vi fikk engelske uniformer med beret som hodeplagg og tynne fingervanter på hendene, så det var et under at ører og fingre satt på plass.

Til daglig barbering og vask var det kaldt vann, vi fikk en rask dusj hver lørdag – og den var varm. I forbindelse med fysisk trening og øvelser forøvrig ble vi gjennomsvette rett som det var, så ødøren på brakka var sterk. Puss og press ble det lagt stor vekt på. Uniformene måtte være presset, alt «webb»-utstyret – dvs. belte, patrontasker, stridssekk, pakksekk, kryssremmer og hva det nå het alt sammen måtte være satt inn med en spesiell farge, og på alt dette var det flere dusin messingspenner som måtte være skinnende blanke til enhver tid. På støvlene la vi tykke lag skokrem og brukte baksiden av en varm spiseskje til å smelte skokremen jevnt utover. Med fille og mye spytt ble så støvlene polert blanke som lakksko. Men viktigst var selvsagt våpnene. Hvis det minste rusk eller sandkorn ble funnet under inspeksjon, påpekte gjerne sersjanten med tordenrøst at «Her ligger det busker, trær og store kampestener!».

Med indretjenesten var det like nøye, alt måtte være rent og ryddig. I skapene måtte alt ligge med tellekanten ut, og på millimeteren riktig plass. Køya skulle være slett som et stuegulv. Selv hadde jeg fått en halmadrass som det var umulig å få slettet ut. Etter to gangers påtale fikk jeg klar beskjed om at neste gang ville det bli refselse. På leting etter løsning kom jeg bortom vedskjulet, og der fant jeg et kassert skap. Skapdøren ble heftet av og viste seg å passe nøyaktig med køya. Etter den dag var køystrekken perfekt, men det var en sjau å få skapdøren inn og ut av køya kveld og morgen. En dag under morgen- oppstillingen fant avdelings-sjefen ut at han selv ville inispisere forlegningene. Da han kom tilbake fikk vi høre at i de fleste brakkene var det ikke så aller verst, men hos 1. tropp aldeles forferdelig og under enhver kritikk, han hadde nemlig funnet en halv avbrent fyrstikk i kjellertrappen!

Disiplinen var striks og konsekvent. En ordre var en ordre, og måtte følges uansett. Nåde den som ikke meldte seg med nummer og navn for en overordnet, selv om det var tiende gang den dagen. De to siste ukene før avreisen til Tyskland, var det portforbud unntatt i tjenestesammenheng. En av gutta i min tropp spurte på en morgenoppstilling om han kunne få en dags permisjon for å delta i en familiebegravelse, og fikk kontant svar: «Her finns det bare en grunn til permisjon, og det er egen begravelse!».

Rett som det var ble det blåst alarm om natten – ofte var det stummende mørke for strømmen var slått av – og så skulle det stilles opp i stridsantrekk så fort som mulig. For å spare tid var det noen som etter hvert droppet undertøy og strømper, men dette må ha kommet befalet for øre, for en natt ble vi ikke sendt på brakka da oppstillingen var ferdig, men ble satt i marsj, og fikk en drøy times utmarsj i 10-15 kuldegrader. Etter dette var det ingen som jukset med påkledningen når det gikk alarm.

Maten var elendig. Til tørrmåltidene var det «stump» med margarin og pålegg nok til en skive. Bortsett fra torsdagene og søndagene, da det var henholdsvis «torsdagspølser» og kjøtt, var middagene alltid en skuffelse – både på grunn av dårlig råstoff og ukyndig tilberedning. Heldigvis hadde kantina boller og wienerbrød, og en liten kafé i nærheten serverte egg og bacon.

Alt dette var en del av herdingsprosessen, som vi ikke tok noen skade av. På den annen side var det en opplevelse å treffe jevnaldrende ungdom fra hele landet, og vi hadde utrolig mye moro sammen. Under okkupasjonen hadde vi jo ikke kunnet komme noe sted på grunn av reiserestriksjonene. Noe spesielt var det med trønderne. Uansett hvor slitne, sultne og frosne vi var, så hadde de en replikk eller historie som fikk humøret opp igjen.

Transportene

Flere alternative løsninger på transportspørsmålet ble vurdert, jernbane, sjø og en kombinasjon.

Man kom til at det gunstigste ville være å kjøpe inn et trosskip til Marinen. Det ex-tyske, meget solide og isforsterkede handelsfartøy «Togo» – som hadde tjent som hjelpekrysser under krigen – var tildelt USA som krigsbytte, men amerikanerne hadde ikke bruk for det og hadde erklært det som «surplus». Marinen fikk kjøpt det for ca. 4,7 mill. kroner – noe som var et meget godt kjøp. Skipet ble gitt navnet «Svalbard», og ble pusset opp og innredet for transport av ca. 1.000 mann ved Marinens hovedverft i Horten. Det var også der trekøyer i 3 høyder med halm-

madrasser i papirstrietrekk. Mellom køyene var det så trangt at en mann med normal skulderbredde ikke kunne ligge på siden. Innskipningen i Norge foregikk i flere forskjellige havner, og utlastingen i Tyskland fant sted i Cuxhaven og Hamburg mens brigaden lå i Harz, og i Flensburg/Kiel etter flyttingen til Schleswig-Holstein. Mellom havnene og forlegningene foregikk transporten med bane eller bil.

Brig 471 reiste nedover i januar 1947, og var 3 døgn i sjøen med full storm. Ved ankomsten til Tyskland hadde termometeret krøpet under 20 grader. Togmateriellet var nedslitt og reisen til Harz tok lang tid. Ved ankomsten til garnisonen viste det seg i flere tilfeller at forlegningene hadde stått ubevoktet siden britene forlot dem, og de var maltraktert og plyndret for alt som kunne flyttes – inntil klosettskåler og elektriske ledninger. Vannledningene var for en stor del frosset. Brig 471 fikk som første brigade i det hele tatt en tøff tid. Været var i lengre tid dårlig med sterk kulde og mye snø. Alt materiell som brigaden trengte – skyts, kjøretøyer og avdelingsutrustning – måtte hentes fra britiske depoter. Den tyske befolkning og alle flyktningene, såkalte «displaced persons» – frøs og sultet så alt måtte passes på. På kulltogene var det nødvendig å ha beværpede vakter, og togene måtte ikke stanse underveis.

Mellom brigadetransportene seilte «Svalbard» med emmigranter fra Europa til Australia. Under skiftet mellom kontingentene 482 og 491, var båten i fart på Australia, og passasjerfergen «Peter Wessel» ble chartret til å frakte brigadeavløsningen mellom Oslo og Fredrikshavn. Mellom Fredrikshavn og garnisonene i Schleswig-Holstein ble det benyttet innleide norske sivile busser. Denne løsningen var på flere måter lite vellykket, og eksperimentet ble ikke gjentatt.

Flyvåpenet fløy hele brigadetiden én gang pr. uke mellom Norge og Tyskland med personell, syke, VIP-er og enkelte permittenter. Post ble fraktet fra brigadens område med lastebil til Padborg på den dansk-tyske grensen, og derfra med jernbane til Norge. Postbilen tok også med seg melk fra Danmark, som ble solgt i kantinene.

De norske okkupasjonsområdene

I samsvar med Jaltaavtalen ble det beseirede Tyskland oppdelt i okkupasjonssoner som skulle besettes av seiersmaktene. Britene skulle besette den nord-vestlige delen av landet. Under de britisk-norske forhandlingene foreslo britene at den norske brigaden skulle forlegges til Nieder-Sachsen, nærmere bestemt Harz-området, fra grensen mot den sovjetiske

sonen og vestover mot elven Weser. Terrenget her er et skogkledd åslandskap, ikke så ulikt Østlandet, og på grunn av høyden er det mulig å bruke ski om vinteren. Avstanden til flere av de største øvelsesområdene er kort. Her lå brigaden fra januar/februar 1947 til september 1948, da den ble flyttet til Schleswig-Holstein, dvs. mellom Kielerkanalen og den dansk-tyske grensen, hvor den lå til den ble trukket hjem i april-mai 1953.

Brigadens soldater fartet imidlertid mye rundt både i tjeneste og fritid. De store øvelsene sammen med våre allierte foregikk på Lüneburger Heide, i Teutoburgerskogen og på slettene i Schleswig-Holstein. Det Tyskland som brigadens soldater møtte, var på mange måter trøstesløst. De største byene bar alle preg av de alliertes omfattende bombing, og ellers i distriktene var det tildels svære krigsskader. Det var mange flyktninger – både tyskere og fra en rekke andre nasjoner, mangel på mat og brensel i de første årene – inflasjon og svartebørs florette. I Hamburg lå hele bydeler i grus, men det var også en god del som så nokså uskadet ut.

Av det jeg så, var Hannover verst. Hele byen så ut til å ligge i ruiner. På jernbanen fantes sporene og perrongene, men ikke engang rester etter bygninger. I et hjørne hadde engelskmennene satt opp en såkalt «Nissenhytte» hvor det var kantine. Der kunne vi for noen pence få et stort krus varm te med melk og sukker, som kvikket opp og gav varme både innvortes og til frosne fingre. En aftentur i Aachen var en helt spesiell opplevelse. Gatene var ryddet, det var god belysning, og husene så ut til å være intakte, men det var bare murveggene som sto igjen. All innmatten var brent opp, og vinduer og dører var svarte hull. Kvartal etter kvartal uten et menneske eller annen form for liv, det virket som en by av kulisser.

Brigadens områder, både i Harz og Schleswig-Holstein var for en stor del jordbruksdistrikter uten industri og store befolkningssentra, og det hadde heller ikke foregått strid på bakken. Derfor var ikke ødeleggelsene der så omfattende som mange andre steder. Men flyktningeproblemet støtte man også på her. Det var tyskere fra Øst-Preussen, fra områder som var avstått til Polen, fra den sovjetiske okkupasjonssonen samt sudettyskere fra det vestlige Tsjekkoslovakia. Disse begynte nokså raskt å bli assimilert. Annerledes var det med alle de andre nasjonalitetene, som av ulike grunner var flyktet fra sovjetisk herredømme. Det var baltere, polakker, ukrainere, tsjekkere, jugoslaver, ja, fra alle de land som senere ble liggende bak jernteppet. Disse «displaced persons» ble lenge boende i tildels primitive flyktningeleire, «D.P. camps», og mange av dem var ikke mors beste barn.

Brigadens primære oppgave var å fungere som en okkupasjonsstyrke som skulle være en del av de alliertes maktinstrument innad i Tyskland. En sekundær oppgave var forsvar mot eventuell ytre fiende. Med tiden skulle prioriteringene bli byttet om. I den labile tiden de første årene var det størst risiko for uroligheter av politiske årsaker eller av nød. Krigen hadde etterlatt Tyskland uten sentrale styringsorganer. De allierte bygget opp en sivil forvaltning hvor Control Commission Germany – CCG var den sentrale ledelse, med underlagte Resident Commanders regionalt og lokalt, som hadde ansvaret for å opprettholde ro og orden. Den utøvende myndighet var tillagt det tyske politi, som man antok ville makte oppgaven i de fleste tilfeller. Man regnet imidlertid med at det kunne oppstå større uroligheter – særlig i større byer – og at det da ville være nødvendig å sette inn militære styrker. Hver avdeling i brigaden fikk tildelt sitt område, og måtte ha en beredskapsavdeling som kunne rykke ut på kort varsel. Som følge av omdisponering av britiske styrker, fikk brigaden ved årsskiftet 1947-48 sitt område tredoblet samtidig som den ble tillagt ansvaret for 300km av grensen mot den sovjetiske sonen.

I den første tiden gjennomførte brigaden flere oppdrag i samarbeid med tysk politi, bl.a. for å hindre tyveri av kveg, avling og annen eiendom. Mange avdelinger utførte patruljering, veikontroller og razziaer i DP-leirene. I enkelte områder hvor det ikke fantes okkupasjonsstroker, ble det foretatt forflytninger og holdt øvelser for å markere okkupasjonsstyrkenes tilstedeværelse.

En episode kan nevnes spesielt, nemlig spesialoperasjonen NYCO som ble utført tidlig om morgenen 17. april 1947. I den tidligere politikaserne i Hann-Münden var det forlagt ca. 2.500 såkalte «nazi-polakker», dvs. polakker som hadde vært på tyskernes side under krigen.

13. britiske brigade, som Brig 471 avløste, hadde på sensommeren 1946 fått i oppdrag å rydde opp der. Flere forbrytere – bl.a. ettersøkt for mord – ble antatt å oppholde seg der. Beboerne i leiren hadde antakelig fått nyss om hva som foresto, og da britene gikk til aksjon ble de møtt med heftig ildgivning, hadde både drepte og sårede, og måtte oppgi det hele. Brig 471 fikk så oppdraget, som ble tildelt 2. infanteribataljon – sjef oberst-løytnant Reidar Løvlie – som hadde Hann-Münden i sitt distrikt.

Fra første stund ble det lagt stor vekt på hemmelighold. I Løvlies bataljon, som i hovedsak var rekruttert fra Vestlandet, hadde en stor del av befalet på alle gradsnivåer vært ute under krigen. Noen av dem var forhenværende «Commandos» med krigs-erfaring, som nå skulle få vise gamle kunster ved å ta vaktene lydløst i mørke.

Det ble gjort grundige forberedelser, bl.a. iverksatte bataljonens sikkerhetslag hemmelig overvåkning av leiren fra skjulte observasjonsposter, hvor alt av betydning, bl.a. vakrutinene ble notert. Sammen med britiske spesialister fra «Public Safety Branch» ble det utarbeidet en detaljert plan. En utvalgt styrke ledet av major Stangeland skulle ta seg av vaktene. Resten av bataljonen ble delt i halvtropper ledet av en befalingsmann som fikk seg tildelt spesielle mål, f.eks. en del av en bygning. Det gjaldt å få operasjonen gjennomført før daggry. Kvinnene skulle samles i leirens kapell hvor bataljonspresten fikk ledelsen. I stedet for kroppsvisitasjon av kvinnene skulle man bruke bataljonens elektroniske minesøkere, som viste seg å avsløre mange skjulte tyvkoster.

Kompanisjefene ble orientert 16. april om kvelden, og ved midnatt ble det slått alarm. Bataljonen ble samlet i leirens ridehus hvor det ble gitt orientering og ordre. Så ble det lastet opp, og kolonnen satte seg i bevegelse med major Stangelands spesialstyrke i teten. Hovedstyrken gjorde holdt et stykke fra målet mens vaktene ble tatt hånd om. Leiren ligger ved elven Weser, og tåke fra elven hjalp til med å skjule angrepet. Etter at vaktene var nedkjempet uten å ha slått alarm og uten at noen ble skadet, rykket hovedstyrken inn, og alle mål ble besatt før noen av innvånerne merket noe.

Da de kom til hektene, sto allerede de norske soldatene inne i rommene, og det ble naturlig nok stor oppstandelse – noen forsøkte å hoppe ut av vinduene. En kar som hoppet ut fra 3. etasje og ble skutt i bena, var bokstavelig talt polstret med sigaretter, ringer, juveler og klokker. Bataljonens personell opptrådte meget bestemt og fikk raskt situasjonen under kontroll. Det ble foretatt grundig undersøkelse av bygningene, og store lagre svartebørsvarer, tyvegods og hjemmebrenningsapparater, foruten mengder av forskjellige slags våpen, håndgranater og sprengstoff kom for dagen. Senere på morgenkvisten kom flere grupper DPs tilbake til leiren etter nattlige røvertokt og ble behørig tatt hånd om.

Ved middagstid var oppdraget fullført, bataljonen stilte opp med vrengte lommer, og sjefen, representanter for britene og polakkene kontrollerte at ingen av nordmennene hadde bemektiget seg noe. Operasjonen satte en effektiv stopper for den økende kriminaliteten i

området, og ga bataljonen verdifull øvelsesmessig erfaring. Brigadens omdømme steg betraktelig hos britene, og divisjonssjefen general Gregson-Ellis frydet seg storlig på nordmennenes vegne.

Til å begynne med var det mange tyskere som ikke kunne forsones seg med å ha tapt krigen, og så med alt annet enn blide øyne på okkupas-tene. Men etter at den verste nøden var avskaffet, pengeinnskifting var foretatt i 1948 og næringslivet kom i gang, ble forholdene mer normali-serte, og behovet for å markere okkupas-trollen ble mindre fremtredende. Tyskerne lærte også å respektere nordmennenes korrekte fremferd, og etter hvert som faren fra øst ble tydeligere, satte de til og med pris på å ha oss. De militære styrkene ble imidlertid ikke unødvendige, de var «riset bak speilet», og deres blotte tilstedeværelse var nok en viktig forutsetning for den rolige utviklingen som fant sted i Tyskland.

Det første året jeg var i brigaden, skjedde det relativt ofte at leirvakten åpnet ild om natten når det ikke ble reagert på anrop. Vi hadde stående ordre om å ha med våpen og ammunisjon når vi kjørte utenfor garni-sonen, og det kunne være godt å ha f.eks. ved motorstopp om natten. Episoder inntraff fra tid til annen, men både tyskere og DP's hadde stor respekt for skytevåpen, så et par skudd i luften var som regel nok til å sette tingene på plass.

Etter hvert som den økonomiske og sosiale utvikling i Vest-Tyskland reduserte brigadens rolle som okkupas-tmakt, førte den politiske utvik-lingen i Europa til at den forsvarsmessige og operative betydning ble mer fremtredende. De stadig mer tilspissede forhold mellom øst og vest – og særlig Berlinblokkaden – gjorde også at norske myndigheter tok opp for-handlinger med britene om å få flyttet brigaden fra den utsatte stillingen ved sonegrensen til et område hvor det ville være lettere å få den hjem hvis det skulle bli behov for den. Som resultat av dette, flyttet brigaden i september 1948 fra Harz til Schleswig-Holstein.

Her ble brigaden liggende i en naturlig posisjon for forsvar av Skandi-navias sørflanke, med Kielerkanalen som fremste linje. (Noe liknende skjedde under utkommanderingen til Holstein på 1760-tallet). Til å begynne med var brigaden også her knyttet til BAOR's kommando-struktur, men etter hvert som NATO ble utbygget, ble brigaden underlagt Nordkommandoen på Kolsås. TK-sjefen ble øverste allierte sjef i Schles-wig-Holstein, og fikk seg underlagt danske og britiske enheter.

At norske militære styrker var i virksomhet i disse trakter var ikke noe nytt. Slaget på Lyrskog hede 1043, der kong Magnus den gode seiret over venderne, foregikk ca. 5 km nord for byen Schleswig. Under en større manøver hadde brigaden en av sine stillinger der ved landsbyen Lürs-chau. Under den store nordiske krig (1760-1721) opererte 3 norske regimenter i disse trakter, og under Syvårskrigen (1756-1763) deltok ca.

12.000 nordmenn i den styrke som ble forlagt i Schleswig-Holstein for å sikre det nøytrale Danmark-Norges sydflanke. Under den første dansk-tyske krig (1848-1850) var ca. 1000 nordmenn forlagt i byen Schleswig som del av en nøytral norsk-svensk besetningsstyrke.

Som allerede nevnt kom den første brigadekontingenten delvis til leirer som hadde stått tomme og ubevoktede og derfor var blitt plyndret for praktisk talt alt som kunne fjernes, men alt ble reparert og utbedret. Noen avdelinger ble også den første tiden forlagt i rekvirerte privathus. De fleste leirene var bygget i mellomkrigstiden, det var solide, velutstyrte 2-3 etasjes murkaserner preget av solid tysk håndverk, og var beregnet på den slitasje man må vente i en militærleir. Rommene var lyse og luftige med parkett på gulvene, sanitæranleggene var flislagte og hygieniske, og det var strykerom og pusserom til stell av uniformer og personlig utstyr. Spisesalene var pent innredet, og maten var uendelig mye bedre enn i Norge.

Brigaden fikk engelske rasjoner som ga nok kalorier, men det var mindre «vomfyll» enn vi var vant til, noe som medførte litt sultfølelse de første ukene. Råvarene var imidlertid førsteklasses, og profesjonelle tyske kokker laget velsmakende retter. Kantine var som regel hyggelig innredet og møblert, og i tillegg til kaker, te og kaffe, kunne gutta kjøpe øl i seidler. Flere kvelder i uken spilte et tysk kantineorkester som også lærte de norske slagerne. «Nidelven schtille und wacker do er» ble spilt minst en gang hver kveld, og vakte alltid stor jubel.

Cateram Barracks – eller Seefliegerhorst som den heter på tysk – var hovedleiren i byen Schleswig, og der var jeg stasjonert i vel to år. Leiren hadde turnhall, pistolskytebane, geværskytebane, ridebane med hester og tysk ridelærer, tennisbaner og seilbåthavn. Vi hadde tyske mekanikere, skreddere, skomakere, frisører, kelnere i messene, gartnere, brannmenn, sjåførere, kontorister og ellers hjelpepersonell av enhver art. Dette gjorde at vi kunne konsentrere oss om vår egentlige oppgave, nemlig den militære virksomhet, samtidig som det var lett å finne noe å fylle fritiden med. Forholdene lå således vel til rette for den videre utdannelsen av avdelingene. Vedlikehold og reparasjoner av våpen, kjøretøyer og annet utstyr kunne utføres raskt og effektivt. Fysisk trening, skyting med personlige våpen, eksersis, sluttet orden og en rekke andre disipliner kunne drives innen leirområdene. Til spredt orden og andre mer feltmessige aktiviteter, ble det rekvirert områder i nærheten. For skyting med avdelingsvåpen og øvelser i større forband måtte vi til de store øvelsesfeltene og spesialskytefeltene, som det fantes mange av.

Det ble også drevet en intens kursvirksomhet. Vedkommende spesialavdeling holdt kurs for spesialistene ved de øvrige avdelingene. Det kunne være kurs for sambandsfolk, mekanikere, kokker, sjåførere, børsere, sanitetsfolk og administrasjons- og transportbefal. Det ble også holdt kurs i etterretnings- og sikkerhetstjeneste, mine- og sprengningstjeneste, kamuflasje og maskering, strid i skog, skyting i mørke, administrasjon osv. På grunn av avtalene med britene fikk folk fra brigaden anledning til å delta i britisk kursvirksomhet, og vi fikk også britiske instruktører til noen av våre egne kurs. Britene hadde en rekke skole-sentra med kurs i de fleste disipliner og på ulike nivåer. Det ble også arrangert demonstrasjoner f.eks. i samvirke infanteri – panser – fly, elve-overgang, taktiske finesser og bruk av ulike typer materiell.

Fritiden

De fleste – både befal og soldater – trivdes meget godt i tysklandsbrigadene. Grunnen til dette var antakelig at tjenesten var effektiv, og fritidstilbudene mange og varierte. Fra norsk hold ble det lagt stor vekt på velferdstjeneste. Det gjorde også britene, og som en del av BAOR hadde brigadens personell adgang til alle britiske velferds- og fritidstilbud.

I garnisonen var kantina samlingspunktet om kvelden. Befalet hadde sine messer, som i de første årene var delt i offisersmesse og sersjantmesse. Flere ganger i uken ble det vist film, som regel i tyske kinoer, som var leiet/rekvirert. Norske kunstnere kom på besøk, og det ble vist forestillinger av forskjellig slag. I Norge er militærforlegninger ofte plassert langt ute på landet, og bortsett fra friluftsliv er det lite å ta seg til utenfor gjerdet. I Tyskland er leirene som regel lagt i eller i utkanten av byer, og soldatene kan ta seg en tur på byen om kveldene og i helgene, og omgås sivile mennesker.

I den forbindelse må det sies noe om forholdet til den tyske befolkningen. Til å begynne med var de norske myndigheters innstilling at brigadens personell skulle ha minst mulig å gjøre med sivilbefolkningen, og bestemmelsene om fraternisering var svært restriktive. Begrunnelsen var nok tildels den generelle holdningen til tyskerne etter krig og okkupasjon. Man fryktet også at de fleste tyskere som det kunne vært av verdi å komme i kontakt med, ville se med uvennlige øyne på norske okkupasjonssoldater. På kontinentet er man imidlertid gjennom århundreder blitt vant til at fremmede soldater masjerer frem og tilbake over landegrensene. Etter at den første vanskelige tid var over, så derfor ikke tyskerne noe annerledes på oss enn de ville ha sett på egne soldater, så

sant vi oppførte oss som siviliserte mennesker. Etter hvert ble bestemmelsene lempet på, men «utviklingen» lå alltid noe foran bestemmelsene og folkemeningen hjemme. Det var så stort underskudd på menn i Tyskland, at det f.eks. på restauranter og dansetilstelninger var vanlig å se jenter danse med hverandre. Når det så kom en mengde kjekke Olagutter, var det ikke til å unngå at mange forbindelser ble knyttet.

Det ble også drevet mye idrett i brigaden, fotball, fri-idrett, svømming, terrengløp, ski-idrett, boksing, skyting, tennis, ridning og seiling. Konkurranser og mesterskap ble avholdt både innen avdelingene og for brigaden. Befal og soldater deltok også i forskjellige BAOR-mesterskap og fikk både førstepremier og andre gode plasseringer. Det kan nevnes at Brig 481 deltok i mesterskap på motorsykel i Hannover District, og representerte senere distriktet i BAOR-mesterskapet. Brig 501 deltok både i Hamburg District og BAOR-mesterskapene i svømming og friidrett med gode plasseringer. På ski var nordmennene suverene, Brig 511 vant f.eks. flere konkurranser. I BAOR-mesterskapet tok Brig 512 de syv første plassene i langrenn og alle de øvrige førsteplassene. Men det var også deltakelse i sivile konkurranser. Fotballkamper ble spilt mot danske klubber, og – etterhvert som forholdene normaliserte seg – også mot tyske.

British Zone Sailing Assosiation hadde klubber i alle garnisonsbyer som lå ved sjøen. Medlemskontingenten var nokså høy, men når den var betalt kunne vi låne båter av nær sagt alle klasser og størrelser; alene hvis vi hadde tatt det nødvendige sertifikatet, ellers måtte vi ha med en tysk båtsmann. I de senere årene deltok også medlemmene av britiske og tyske seilforeninger i regattaer hos hverandre. Selv hadde jeg bl.a. den glede å vinne 1.premie i min klasse (30Kvm. krysser) i 1951 i British Kiel-Week. Vi kunne også låne båter og seile på kortere og lengre turer, f.eks. til Danmark. Enkelte seilte sågar til Norge.

Noe av det gjeveste var likevel reisene. Med de nødvendige papirer fra avdelingen, reiste brigadens personell gratis på jernbanen innen Tyskland. I flere av de store byene, bl.a. Berlin, Hamburg og Düsseldorf, hadde britene rekvirert fine hoteller. Det samme hadde de gjort ved feriesteder bl.a. ved Nordsjøen og Østersjøen, i Harz og ved Möhnesee. Proviantsjonene våre kunne overføres til permisjonsstedet, og vi betalte da bare tilsvarende kr. 2,50 pr. døgn for kost og losji.

Etter flyttingen til Schleswig-Holstein ble det populært å reise på helgperm til Danmark, hvor vi ble godt mottatt over alt. København var et populært mål, og der kunne vi bo godt og billig på Vartorv soldathjem og Østerbrogade kaserne. Gjennom Foreningen Norden ble flere hundre

«norske brigaderer» som de kalte oss, invitert til week-end i danske hjem på Jylland og Fyn, hvor vi ble mottatt og behandlet som familiemedlemmer. Brigaden sørget for transport til grensen, derfra ble vi hentet av danske busser som kjørte oss til våre vertsfamilier. Der ble vi bortskjemt og degget med og proppet med alt det beste dansk kjøkken kunne prestere. Nordmenn var dengang enormt velsett i Danmark bl.a. fordi Norge hadde kjempet mot tyskerne fra første dag, og gutta fra brigaden nøt populariteten i fulle drag.

I løpet av brigadeperioden fikk alle en 10 dagers langpermisjon, og dette var nok den begivenhet som de fleste så frem til med største forventninger. Mange hadde noe i Norge som trakk og reiste hjem, men de fleste – særlig i sommerbrigadene – benyttet anledningen til å se seg om i Europa. Foruten de allierte permisjonssentrene, var København, Berlin, Venedig, Roma, Paris og Amsterdam de mest populære reisemålene. Vi reiste som nevnt gratis med tog innen Tyskland, og det var en god begynnelse. Turistvaluta var det smått med, særlig den første tiden, men etter hvert fikk vi den samme knappe årskvotene som folk hjemme i Norge. Men, er motivasjonen og pågangsmotet sterkt nok, da lar det meste seg ordne, så de fleste ordnet penger til billetter og opphold.

Andre fant på noe lurt, og det var ikke ende på historiene om hvordan det gikk an for norske soldater å reise utenlands. Jeg tror imidlertid at det var mange jernbanekonduktører som unte unge soldater en billig permisjonsreise, og derfor godtok de ymse papirer som gutta presenterte som «billetter». Den mest fantasifulle historien var om dem som fikk tilsendt norske ilgodsfraktbrev hjemmefra av den gamle trekkspilltypen som med all sin tekst og staffasje så meget imponerende ut. Så skrev de hele reiseruten gjennom Østerrike, Italia og Frankrike med maskin på fraktbrevet, satte på en mengde frimerker, og stemplet med alle de stemplene som kunne oppdrives. Det hadde etter sigende gått riktig fint.

Selv valgte jeg Paris i Brig 491, og dro dit sammen med fire kompanikamerater i slutten av mai 1949. Vi hadde hørt at togbilletter i Frankrike kunne betales med norske 10-kronesedler, og at American Expresskontoret på Place de l'Opera vekslet norske tiere til franc. Med en kasse reiseproviant fra kompanikjøkkenet la vi trøstig i vei. Vi måtte overnatte i Aachen, men noe hotell fant vi ikke. Derimot fikk vi gratis låne to ledige celler i arresten hos Bahnhofspolizei, og sov på briskene og gulvet. Alt klaffet, og vi fant et rimelig og ryddig hotell i Paris. Svigersønnen til vertskapet hadde vært med ved Narvik i 1940, så de syntes det var hyggelig å

få nordmenn i huset. Til frokostmåltidene kjøpte vi baguetter, skinke, ost og vin hos kjøpmannen på hjørnet, og i nabohuset var det en liten hyggelig kafe som serverte lunch og middag for en rimelig penge.

For oss som hadde levet isolert i Norge i mange år var det fantastisk spennende og interessant å oppleve det kontinentale Europa. Etter frokost dro vi til byen og så alle severdighetene, avbrudt av en pause på Cafe de la Paix hvor vi tippet på damene som flanerte i det vakre maiværet. Sent på ettermiddagen dro vi hjem til hotellet og spiste på vår lille kafe. Etter et par timers hvil var vi restituerte og reiste på byen hvor vi opplevde Paris «by night», og kom sjelden hjem før ved 4-tiden om morgenen. Det ble noen uforglemmelige dager og netter i Paris med utrolig mye moro.

Ved hjelp av adskillig underfundighet hadde vi fått lurt oss til 14 dagers perm, og etter hvert fant vi ut at de 2 siste dagene ville vi hvile ut på det britiske leave-centeret i Hook van Holland. Der kunne vi bo for 2 sk. 6 d. pr. dag, og det passet fint for reisekassen hadde skrumpet. På toget fra Rotterdam til Hook van Holland kom vi imidlertid i snakk med noen svært hyggelige hollandske jenter som inviterte oss på dans om kvelden – og så ble det ingen hviledager.

Øvelser utenom garnisonene

Som tidligere nevnt, foregikk en stor del av etterutdannelsen i og i nærheten av garnisonene. Men øvelser i større forband og skarpskyting med avdelingsvåpen måtte foregå på spesielle øvingsfelter, som det var en rekke av. Feltene var store, sammenhengende landområder på flere titalls kvadratkilometer hvor man kunne manøvrere, kjøre, skyte og grave av hjertens lyst. De besto for det meste av sandmoer, men også av tidligere dyrket mark. Enkelte steder fikk de tidligere eierne lov til å dyrke jorden, men vel å merke på egen risiko. Store skilt forkynte: «ALL CROPS MAY BE CROSSED BY MEN AND VEHICLES ON TRAINING», så det hendte at bonden fant åkeren nokså flat etter at en stridsvognsavdeling hadde kjørt – eller infanteriet hadde marsjert gjennom den.

Det største øvelsesområdet var «All Armes Training Centre» med leirene Sennelager og Lopshorn. Her var det blitt svettet og slitt mye gjennom tidene, og blandt tyskerne het det «Der Herrgolt schuf in seinem Zorn, Sennelager bei Paddesborn!». Området var på ca. 300 kvadratkilometer, og det var ansatt ca. 1.000 tyskere til å holde tingene i orden. Feltet lå ved historisk grunn i tilknytning til Teutoburgerskogen hvor germanerne tilintetgjorde de romerske legioner under Varus. Her hadde keiser Wilhelm

lils kavaleridivisjoner galoppert og imponert blant andre Winston Churchill, som var bekymret over at britene bare hadde én slik divisjon. Og her hadde Hitlers panserdivisjoner fått sin trening.

Det andre store øvelsesområdet Soltau ligger på Lüneburger Heide i nærheten av byen med samme navn.

På disse øvelsesområdene var det skytefelt hvor man kunne skyte med alle våpen i bataljonsforband, og endog større avdelinger. I tillegg var det alle slags skytebaner hvor man kunne drive felttrening under alle tenkelige forhold. Etter at brigadene flyttet til Schleswig-Holstein, kunne vi også disponere øvelsesfeltet Putlos ved Østersjøen og Brilon syd for Paderborn. Hver avdeling fikk som regel disponere et øvelsesfelt to ganger i løpet av brigadeperioden, og så ble hele brigaden til slutt samlet på et av de større feltene Lopshorn, Sennelager eller Brilon.

Det ble også holdt samøvelser f.eks. mellom infanteri og artilleri – med skarp ammunisjon, og da ammunisjonsregulativet var rommelig og sikkerhets-bestemmelsene vesentlig friere nå, ble det meget realistiske øvelser. Ved flere av øvelsesfeltene var det britiske instruktører som både var hjelpelige på forhånd med øvelsesopplegg og rettledning og kritikk under og etter øvelsene. Dette var en spore for alle mann til å yte sitt beste. Befal fra brigaden fikk også anledning til å overvære større demonstrasjonsøvelser som britene holdt, f.eks. for å vise samvirke mellom fly, artilleri og infanteri.

For spesialavdelingene ble det stilt til disposisjon øvelsesfelt som var særskilt oppbygget for det spesielle formål. Således fikk feltartilleriet disponere «Royal Artillery Ranges» ved Münster Lager. Oppklaringseskadronen øvet ved «Royal Armoured Corps Training Centre» ved Bergen-Hohne i nærheten av der konsentrasjonsleiren Bergen-Belsen hadde ligget. Her øvet også panservernbatteriet og infanteribataljonenes panservern-tropper. Ingeniørkompaniet øvet ved Hammeln (Rottefangerbyen) ved elven Weser, og bygget feltbroer over elven. Luftvern batteriet skjøt mot bakkemål på Putlos og mot luftmål på øya Sylt ved Nordsjøkysten.

Som tidligere nevnt var målet for utdannelsen at brigaden skulle kunne operere som en samlet enhet, og da måtte hver avdeling utføre sin funksjon som hjulene i et urverk. Dette krevet at ledelsesapparatet fungerte som det skulle. For å øve apparatet ble det holdt såkalte kadreøvelser hvor brigadestaben og ledelsen fra alle avdelingene rykket ut i felt, opprettet kommandoplasser og samband, foretok forflytninger og spilte gjennom øvelser etter et opplegg med mange overraskende og uventede momenter, som bare øvelsesledelsen kjente til. På denne måten ble hele ledelses-

apparatet trent i å reagere på ordrene fra høyere enhet (divisjon), gi oppdrag til underavdelingene, og til å takle uventede situasjoner som oppsto som følge av bl.a. fiendtlig virksomhet.

Den store brigademanoøveren var den siste avgjørende prøven, og den ble som regel holdt like før hvert kontingentskifte. Øvelsesområdet var til å begynne med terrenget mellom Sennelager og Harz, senere Lüneburger Heide, og i den siste tiden Schleswig-Holstein. Motstandere var briter eller dansker, eller begge deler. I flere tilfeller hadde vi avdelinger fra de samme nasjoner med oss.

I Brigade 511 foregikk brigadevernøvelsen «Skandia I» på Sennelager i tiden 15. – 21. juli 1951 med britisk motstander. Fordi kontingentskiftet var utsatt en måned, fikk denne brigaden også med seg den store interallierte høstøvelsen «Counter Thrust». Det deltok her styrker fra 6 allierte nasjoner, og såvidt jeg husker ble det opplyst at i alt 160.000 mann deltok. På et stort oversiktskart som jeg så, var hele den norske brigaden markert med en sirkel så stor som en 50-øre. Det var et utrolig oppbud av styrker, som den enkelte deltaker selvsagt bare så en brøkdel av. Men det vrimlet av soldater, stridsvogner, artilleri og motorkjøretøyer av alle slag, og i luften var det til stadighet fly. Såvidt jeg husker deltok også en norsk skvadron «Vampire» jagere. Avdelingen jeg tilhørte klarte seg bra, men en morgen ble vi «bombet» sønder og sammen og dømt ut av striden i flere timer. Det hadde regnet om natten, og til tross for god kamuflasje ble vi røpet av solrefleksjonen i vannpyttene som hadde samlet seg på toppen av kjøretøyene.

Uttalelsene fra stridsdommere og høyere allierte sjefer gikk stort sett ut på at nordmennene gjennomførte øvelsene på en meget god måte. Iver og innsatsvilje ble spesielt berømmet.

Avslutningen

Det var aldri uenighet om at brigadens tilstedeværelse i Tyskland skulle være av begrenset varighet, og i 1953 var det slutt. Den tolvte kontingent Brig 522 ankom i oktober 1952, og til hva man må kunne kalle rutinemessige forhold. Alt hadde normalisert seg, og tyske myndigheter overtok stadig mer fra Control Commission Germany. Og foruten en godt utbygget politistyrke hadde tyskerne fått de første militære styrker, såkalte «Grenzschutz-abteilungen» .

Avslutningen ble markert med en stor parade for HKH Kronprins Olav på Jagel (Schleswig Land) flyplass 11. april 1953. Selv om vi hadde det uhyre travelt med å avvikle brigaden og klargjøre og pakke det som skulle avleveres til britene og alt som skulle fraktes med hjem til Norge, ble øvelse til paraden gitt første prioritet. Foruten brigaden deltok et britisk og et dansk æreskompani med et britisk musikkorps og det norske 1. divisjons korps under ledelse av senere musikkinspektør kaptein Larsen. En rekke honoratiores var møtt frem, blant andre forsvarsministeren statsråd Langhelle, sjefen for Forsvarsstaben, Norges ambassadør i Bonn, sjefen for Rhinarmeen general Sir Richard Gale, sjefen for de allierte styrker i Nord-Europa general Sir Robert Mansergh samt representanter for amerikanske, danske og tyske myndigheter.

Etter først å ha mønstret den oppstilte brigade, holdt Kronprinsen tale og takket befal og mannskaper for vel utført arbeid, også de som hadde tjenestegjort i tidligere brigader. Han pekte på at erfaringene hadde vist at brigaden hadde forstått å løse sine oppgaver, og sa at han også var blitt fortalt at forholdet til sivilbefolkningen hadde vært godt. Deretter takket han britene for den utmerkede hjelp de hadde gitt, og sa at det var samarbeidet med dem som hadde ført til at våre brigader hadde nådd det høye nivå i utdannelsen. Han takket også danskene for det gode samarbeid, og rettet en spesiell takk til de tusener av danske hjem som hadde åpnet sine dører for norske soldater. Så var det forbimarsj i parade, først Brigadestaben, og så avdeling etter avdeling, og mer velpussede, velpressede og stramme karer skal det letes lenge etter.

Til sist spilte musikkorpene «Ja, vi elsker», og det norske flagg ble halt. Det var en vemodig stund.

I referat fra begivenheten skrev Rendsburger Tagesblatt 13. april bl.a.:

«I talen understreket kronprins Olav det gode forhold mellom de norske tropene og den tyske befolkning. Også vi kan bare bekrefte at forholdet til de norske troppene har vært usedvanlig godt. Opptreden har vært helt gjennom korrekt. Må også de unge soldatene ha fått et inntrykk av at vi på vår side har en plass å fylle i det store forbund av vesteuropeiske nasjoner, og at vi vil sette alt inn på å bli verdige til det».

Det var tydelig at det tyske folk var på rett vei.

Så begynte pakkingen for alvor, og deretter hjemreisen. KNM «Svalbard» gikk fra Kiel og Flensburg med størstedelen av mannskapsstyrken. Alle de ca. 1.200 kjøretøyene og en mengde annet materiell var etter «Capitation Rate»-avtalen blitt norsk eiendom som skulle tas med hjem. Bilkolonnene kjørte i grupper á 60 kjøretøyer nordover gjennom Jylland til Hjør-

ring hvor det var opprettet gjennomgangsleir. Sjøtransporten foregikk med bilferger fra Fredrikshavn til sydnorske havner. 2. mai 1953 var alle mannskaper dimittert og Tysklands-brigaden blitt historie.

Gjenreisningen av den norske hær etter 1940 begynte med brigaden i Skottland og polititroppene i Sverige, og ble videreført i Tysklands-brigadene. Det var en lykke at man valgte alternativet med deltakelse i okkupasjonen og senere forsvaret av Nord-Tyskland. Samarbeidet med – og innflytelsen fra – britene, og de spesielt gode øvelsesforhold som fantes var avgjørende for den høye kvalitative standard som ble opparbeidet, og som preget hæren i årene som fulgte.

Tiden i Tyskland satte sitt preg både på befal og mannskaper, som fikk lære hvilke krav som må settes til militære styrker i vår tid. De rikelige ammunisjonsregulativene og gode skytefelt gjorde at det neppe har vært mulig å gi norske soldater bedre utdanning i årene etter krigen. Hæren fikk et internasjonalt preg over seg som var et godt grunnlag for det senere forsvarssamarbeid i NATO. Dertil var det lagt et fundament for den videre utvikling i Brigaden i Nord-Norge.

I seks år tjenestegjorde storparten av Hærens utskrivningsstyrker i Tysklandsbrigadene, og 45.000 velutdannede soldater kunne fylle Hærens mobiliseringsoppsetninger. I tillegg fikk vi et befalskorps med øvelse og erfaring som det kunne bygges videre på.

Arkivene etter Tysklandskontingentene

Tysklandskommandoen (TK), Brigadestaben (Brigko) og brigadens avdelinger var alle arkivskapende institusjoner. Dokumentasjonen som oppsto under utdannelsesperioden i Norge, ble etter alt å dømme tatt inn i arkivet til vedkommende avdeling og bragt med til Tyskland.

Tysklandskommandoens arkiv ble – sannsynligvis fordi TK var et statisk ledd – dannet fortløpende, og antakelig sendt til Norge som en samlet enhet da brigaden opphørte. Arkivet – som befinner seg i Riksarkivet – består av i alt 147 esker, hvorav 23 esker utgjør

TK-intendantens arkiv. Arkivet består av kopibøker, journaler og saksarkiv dannet etter arkivnøkkel. Det synes ikke å ha vært foretatt kassasjoner. Ved hjemkomsten ble arkivet antakelig overført til Hærens overkommando, som oppbevarte det til avlevering fant sted.

Brigadestabens arkiver utgjør i alt 231 arkivstykker, og består av kopibøker, journaler og saksarkiv dannet etter arkivnøkkel. På grunn av at man valgte den løsning at hver brigades tjenestetid skulle ansees som en avsluttet periode, ble arkivene stykket opp i 12 deler. Brigadestabens arkiver har antakelig også vært oppbevart i Tyskland helt til avslutningen og ble da tatt hjem og overført til Hærens overkommando, som senere avleverte dem til Riksarkivet. Det synes heller ikke å ha vært foretatt kassasjoner i disse arkivene. Av spesielle ting kan det nevnes at for noen brigaders vedkommende finnes det fullstendig navnlig fortegnelse over alt personell. Videre finnes gjenpart med fotografi av «Officers Identity Card» som ble utstedt alle offiserer. De viktigste arkivene er således i behold.

Når det gjelder brigadens avdelinger, er bildet noe annerledes. Meget tyder på at hver avdeling tok arkivet med hjem til Norge ved vedkommendes brigadeperiodes slutt, og overførte det til øvingsavdelingen eller oppsettende avdeling der dimisjonen fant sted. Arkivenes videre skjebne kan derfor være nokså usikker. I de første årene etter krigen var det mangel på utdannet befal. Det foregikk en hektisk oppbygging av Hæren, og man konsentrerte seg om den operative del av virksomheten. Antakelig var det mange offiserer som hverken kjente til Arkivverket eller plikten til å avlevere arkiver dit. Det kan derfor være nokså tilfeldig om avdelingsarkivene ble tatt vare på eller kassert i sin helhet.

I Riksarkivet finnes følgende avdelingsarkiver:

1. bataljon (infanteri-): Samtlige brigadeperioder unntatt Brig 512 og 522

Feltartilleribataljonen: Samtlige brigadeperioder unntatt Brig 472. Arkivene varierer meget i omfang, hvilket tyder på at det har vært foretatt kassasjoner i flere av dem.

Oppklaringseskadronen: Brigade 481

Militærkompaniet/-troppen: MP-kompaniet, senere MP-troppen ser ut til å ha sitt utspring i en MP-avdeling som ble opprettet i Oslo i 1945. Fra disse avdelingene er det såkalte «Krim-arkiv» som omfatter alle etterforskede saker bevart og avlevert til Riksarkivet. Andre arkivalia er ikke avlevert.

For de øvrige avdelingens vedkommende kan det være at arkivalier vil dukke opp i forbindelse med den store oppryddings- og avleveringsaksjonen som nå pågår i Forsvaret, og som skal være avsluttet innen utløpet av 1996. Det er videre mulig at arkiver fra Tysklandsbrigadens avdelinger er blitt avlevert til statsarkivene, og med tiden vil bli overført til Forsvarsarkivet.

Kilder

N. Borchgrevink: «Den norske brigade i Tyskland 1947-1953»

Leif C. Rolstad: «Tysklandsbrigaden – Redskap for Hærens faglige gjenreisning»

Olav Breidlid, Tore Hiort, Per Torblå: «Hæren etter annen verdenskrig 1945-1990»

En bibliografi

Helge Paulsen

Artikler og mindre avhandlinger, hovedsakelig basert på egen forskning

I bokform

- Reichskommissariat og «motyrelsene» under riksrådsforhandlingene, i *Norge og den 2. verdenskrig: 1940 – fra nøytral til okkupert*. (S. 285-356). Univ.forlaget 1969, U-bøkene, red. Helge Paulsen.
- Terboven i konflikt med Kriegsmarine, i *Norge og den 2. verdenskrig: Motstandskamp, strategi og marinepolitikk*. (S. 59-117). Univ.forlaget 1972, U-bøkene, Red. Ole Kristian Grimnes.
- Tysk økonomisk politikk i Norge 1940-45, i *Krigen i Norge*. (S. 75-88). Pax Forlag 1974, red. Hans Fredrik Dahl, og i *Kontrast*, nr. 1/2 1971.
- Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariat i Norge 1940-45, i *Fra ide til dom*. (S. 196-214). Univ.forlaget 1976, red. Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen .
- Reichskommissar vs. Wehrmachtbefehlshaber, i *Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*. (S. 149-168). Hrsg. von Robert Bohn. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991.
- Die deutsche Besatzungsverwaltung im Spannungsfeld von Wirtschafts- und Finanzpolitik sowie interner Rationalisierung und externer Kontrolle; normative und regulative Einflüsse, insbesondere die Rolle des Reichsrechnungshofes; hier: Norwegen. Foredrag på seminar i Freie Universität Berlin, Zentralinstitut für sozialwissenschaftliche Forschung, tema «Regulative Institutionen» (om den tyske riksrevisjonen – Reichsrechnungshofs – rolle under krig og okkupasjon. Referat s. 37-44 i *Berliner Arbeitshefte und Berichte zur sozialwissenschaftlichen Forschung, Nr. 56, Freie Univ. Berlin, 1991*, og kort resyme i *Rainer Weinert: Die Sauberkeit der Verwaltung im Kriege. Der Rechnungshof des Deutschen Reiches 1938-1946* (s. 45), Westdeutscher Verlag, Opladen, 1993.
- Forholdet mellom Reichskommissariat og det norske embetsvesen. Manusk., foredrag 6.10.1990 i Goethe-Institut, Oslo. Planlagt trykt i samlebind *Widerstand und Anpassung*, red. Arnim Lang, Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg im Breisgau.

- Artikler i Pax Leksikon, Pax Forlag 1978-81:
Melkestreiken, bd. 4, s. 283-284; *Okkupasjonen 1940-45* (om den tyske invasjon 1940, de tyske mil. styrker og den tyske mil. organisasjon i Norge 1940-45), bd. 5, s. 11-15; *Riksrådsforhandlingene*, bd. 5, s. 286-287; *Statsakten*, bd. 6, s. 99-100; *Terboven*, bd. 6, s. 253-254.

Red. av samleverk:

- *Norge og den 2. verdenskrig: Mellom nøytrale og allierte*. U-bøkene, Univ.forlaget, Oslo 1968.
- *Norge og den 2. verdenskrig: 1940 – Fra nøytral til okkupert*. U-bøkene, Univ.forlaget, Oslo 1969.

Artikler m.v. i aviser og tidsskrift:

- Antisemittisk handelsspionasje i Norge. *Dagbladets kronikk* 18.5.1965, m. rettelse 19.5.65.
- Antisemittisme for 1000 kr. måneden. Art. i *Dagbladet* 19.6.65, m. rettelse 30.6.65.
- Betal Quisling, befalte Hitler. Art. i *Dagbladet* 23.7.65.
- Terboven skulle vekke. *Dagbladets kronikk* 27.7.65.
- Terboven og Berlin. *Dagbladets kronikk* 17.8.65, m. rettelse 20.8.65.
- De kommissariske «statsrådene». *Dagbladets kronikk* 13.12.65.
- Foran Quislings «statsakt». *Dagbladets kronikk* 14.12.65, m. rettelse 16.12.65.
- Omkring 1. mai for 25 år siden. *Arbeiderbladets kronikk* 30.4.66.
- NS og tyskerne sloss om LO. *Arbeiderbladets kronikk* 7.7.66.
- Tysk finansiering av NS i 1940. Art. i *Dagbladet* 29.7.66.
- «Melkestreiken» i september 1941. *Arbeiderbladets kronikk* 10.9.66.
- Hvorfor unntakstilstanden ? Art. i *Arbeiderbladet* 15.9.66.
- Helge Krog og Hjemmefronten. *Arbeiderbladets kronikk* 23.2.70, m. rettelse 25.2.70.
- Litt statistikk og litt historie. (Om Helge Krogs «6. kolonne -?») *Tønsbergs Blad* 27.4.70.
- «Verven» på Horten for 30 år siden. (Om 17. mai og arrestasjonene i Horten 1941). *Vestfold* 14.5.71.
- Lebensborn i Norge. *Dagbladets kronikk* 21. mai 76.
- Tyske domstoler i Norge 1940-45 (-46). *Norsk Arkivforum* nr. 3/1980, s. 84-88. (Foredrag, Norsk arkivseminar, Rollag, 5.-7.6.1980.)
- Lebensborn e.V. *Kontrast* nr. 2/3 1986, s. 24-29.
- Hva ville de med Norge ? *Krigsinvaliden* nr. 2/1990, og *Søkelys på norsk krigstidshistorie*. Samarbeidsrådet av krigsveteranforeninger, Oslo 1990 (særtrykk), s. 54-77.

Bokmeldinger:

- Erich Thomsen: *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945*, i Historisk Tidsskrift, nr. 2/1972, s. 225.
- Konrad Kwiet: *Reichskommissariat Niederlande*. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung, i Historisk Tidsskrift, nr. 2/1972, s. 226.
- J. Gerard-Libois/Jose Gotovitch: *l'An 40. La Belgique occupee*, og publikasjoner fra det belgiske *Centre de Recherche et d'Etudes Historiques de la Seconde Guerre Mondiale*, i Historisk Tidsskrift nr. 2/1972, s. 226-227.
- Hans-Dietrich Looch: *Quisling, Rosenberg und Terboven*, i Historisk Tidsskrift, nr. 3/1972, s. 367-370.
- Hjemmelaget krigshistorie. Odd Bergfald: *Gestapo i Norge*, Dagbladet 1.2.1979.

Forelesnings- og foredragsmanuskript

- De kommissariske statsråder. I-II. 14.10. og 28.10.1965, professor Magne Skodvins hist.seminar.
- Administrasjonsrådet. 27.2.1969, Samtidshist. forskningsgruppe.
- Josef Antonius Heinrich Terboven. Innledning v. hovedfagsseminar, Hist.Inst. Blindern, høsten 1971 og våren 1972.
- Riksrådsforhandlingene. Do.do.
- De kommissariske statsråders tid. Do.do.
- Styreformer i tyskokkuperte stater og områder. Do.do.
- Det tyske styret i Danmark. Do.do.
- Tysk SS og politi i Norge. Forelesning, Hist.Inst. i Bergen 25.4.1972.

Lokalhistorie, sjøfartshistorie

I bokform

- Nøtterøy. 1800-årene. Utg. Nøtterøy kommune, 1986, 594 s. Et fortsettelsesbind er under arbeid.
- Nøtterøy kirke gjennom 1800-tallet, i *Nøtterøy kirke 800 år*, s. 21-48. Utg. Nøtterøy menighetsråd, 1985.
- Nøtterøy: Fra omgangsskole til fastskoler, i *Vestfoldskolen gjennom 250 år. 1739-1989*, s. 70-78. Utg. Skoledirektøren i Vestfold/Eik lærerhøgskole, Tønsberg 1991.

Artikler i tidsskrift, aviser m.v.:

- Okkupasjonstidens lokalhistorie. *Heimen*, nr. 4 1970, s. 173-178. (Artikkelens oppl. om arkivene er nå, 1995, foreldet).

- Mer om fullriggeren «Helga» fra Kaldnes. Art. i *Tønsbergs Blad*, 25.1.1986.
- Storm og kontrari vind i trelastfarten i Nordsjøen. *Njotarøy. Årsskrift 1989*, s. 18-22. Utg. Nøtterøy Historielag.
- Landhandleriene i Årøysund. *Njotarøy. Årsskrift 1990*, s. 55-60. Utg. Nøtterøy Historielag.
- «Den norske Bonde» på Hans Gudes bilde. Art. i *Tønsbergs Blad*, 12.2.1991.
- Nøtterøys første jordmor fikk en trang fødsel. *Njotarøy. Årsskrift 1991*, s. 23-27. Utg. Nøtterøy Historielag.
- Med «Hekla» til Grønland. (En Nøtterøystyrmanns dagbok fra den danske Grønlandsekspedisjon 1891-92). *Njotarøy. Årsskrift 1992*, s. 28-35. Utg. Nøtterøy Historielag.
- «Gud hjelpe den sjømand i nød». (Om bark «Thekla» i 1892-93, mannskapets tragiske skjebne og Vise om Theklas forlis). *Njotarøy. Årsskrift 1993/94*, s. 55-63. Utg. Nøtterøy Hist.lag.
- Fattiggutten og tukthusfangeren fra Hella, som ble en av landets store folkemusikksamlere. (Om Samuel Hellen, 1813-1892). *Njotarøy. Årsskrift 1994/95*, s. 32-46. Utg. Nøtterøy Historielag.
- Skrøner som lokalhistorie. *Tbg. Blad*, 4.2.95. (Bokomtale)
- Mer om «Øyfolket». *Tønsbergs Blad*, 22.2.95. (Bokomtale)
- Litt om kilder til norsk sjøfartshistorie. (Foredrag i den norske Kapp Horn-klubben 12.10.1995). Mangfoldiggjort som *En «vegviser» til arkivene. Opplysninger fra seilskutetiden*, 14 sider, et hefte fra Kapp Horn-klubben i Oslo, 1995.

Foredrag, i manuskript

- Litt om Nøtterøys nyere historie, med utgangspunkt i tilgjengelige kilder. Foredrag 30.4.75 for samfunnsfaglærere på Nøtterøy.
- Noen trekk av Nøtterøys historie i de siste 200 år. Nøtterøy Historielag 22.2.79.
- «Øerne». Om livet på øyene i Nøtterøyskjærgården på 1800- og tidlig på 1900-tallet. Nøtterøy Historielag, 12.6.1983.
- Svensk innvandring til Nøtterøy på 1800-tallet. Nøtterøy Historielag 18.3.86.
- Kvinnekår på Nøtterøy på 1800-tallet. Vestfold Fylkesmuseum 15.2.87.
- Livet ombord. Hva tingbøkene og andre kilder forteller om sjøfolks hverdag rundt midten av forrige århundre. Nøtterøy Historielag 23.3.1987.

